

«Παραοικονομία»: σκέψεις και προσεγγίσεις*

Πρόσφατα το φαινόμενο της «παραοικονομίας» άρχισε να αποκτά ενδιαφέρον και στην Ελλάδα. Όπως είναι ήδη γνωστό από την διεθνή φιλολογία το φαινόμενο εμφανίζεται με μία πληθώρα ονομάτων όπως υπόγεια οικονομία, υποδόρεια, άτυπη, ανεπίσημη, παράλληλη, κρυφή, αντικανονική, σκιώδης, μαύρη κ.λπ. Στην Ελλάδα τείνει να επικρατήσει ο φορτισμένος με αρνητική έννοια όρος «παραοικονομία», ο οποίος παραπέμπει σε παράνομες δραστηριότητες ή σε κερδοσκοπία και μη παραγωγικές δραστηριότητες, ενώ η ουσία του φαινομένου αφορά κυρίως τις αντικανονικές, μη συμβατικές μορφές οικονομικών σχέσεων, από τις οποίες βέβαια δεν αποκλείονται και οι παράνομες οικονομικές δραστηριότητες.

Ανατρέχοντας στην ήδη εκτενή βιβλιογραφία παρατηρούμε ότι υπάρχει ένα πρόβλημα ορισμού του φαινομένου. Με τον ίδιο όρο συχνά νοούνται διαφορετικά πράγματα. Το πρόβλημα προκύπτει γιατί η έννοια «παραοικονομία» περικλείει ή αναφέρεται σε ένα πλήθος ανομοιογενών στοιχείων τα οποία ο καθένας αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο. Κατά συνέπεια η θεώρηση του φαινομένου θα πρέπει κατ' αρχήν να λύσει προβλήματα εννοιολογικής οριοθέτησης και κατόπιν να απαντήσει σε ερωτήματα σχετιζόμενα με την ερμηνεία, ποσοτική εκτίμηση και μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης.

Οποιαδήποτε προσέγγιση του ζητήματος προϋποθέτει την ύπαρξη ενός εννοιολογικού πλαισίου στο οποίο θα διαχωρίζονται οι διάφορες μορφές απασχόλησης, οικονομικές δραστηριότητες και παραγωγικές-εργασιακές σχέσεις, και το οποίο θα παρέχει την ευχέρεια προσδιορισμού, ποσοτικής εκτίμησης και ερμηνείας του φαινομένου. Συνοψίζουμε τα βασικά στοιχεία ενός τέτοιου πλαισίου (βλ. σχηματική απεικόνιση στον πίνακα):

Ο χρόνος απασχόλησης σε παραγωγική εργασία κατανέμεται σε αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία. Κατ' αντιστοιχία η οικονομική δραστηριότητα που αφορά στην αμειβόμενη εργασία μπορεί να διακριθεί (α) στην *επίσημη* οικονομική δραστηριότητα που αναφέρεται στις ισχύουσες νομοθετικές και συμβατικές ρυθμίσεις και το προϊόν της οποίας αποτυπώνεται στο ΑΕΠ και (β) στην *κρυφή* οικονομική δραστηριότητα που δεν καταγράφεται στο ΑΕΠ. Η τελευταία περιλαμβάνει την δραστηριότητα που αποκρύπτεται από τις δημόσιες αρχές (π.χ. φοροδιαφυγή), άλλες δραστηριότητες που πραγματοποιούνται με συμβατικές ή μη συμβατικές σχέσεις εργασίας (*αφανής* οικονομία), καθώς επίσης και παράνομες δραστηριότητες (τοκογλυφία, διακίνηση ναρκωτικών κ.λπ.).

Το προϊόν της μη αμειβόμενης εργασίας δηλ. της *αυτο-υπηρετήσης* (οικιακή απασχόληση, μαστορέματα κ.λπ.) και της *εθελοντικής κοινωνικής* εργασίας προσδιορίζει την *άτυπη* οικονομία. Μόνο ένα μικρό μέρος αυτής της δραστηριότητας καταγράφεται στο ΑΕΠ κυρίως λόγω εθνολογιστικών συμβατικοτήτων και αδυναμιών.

Η κρυφή και η άτυπη οικονομική δραστηριότητα μπορούν να χαρακτηρισθούν ως *παράλληλη* οικονομία και εκτός από διαφορές έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Και οι δυο αυτές μορφές είναι «μη φανερές» και σε ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες συνυπάρχουν ή και μεταλλάσσονται. Σε τέτοιες περιπτώσεις είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί το αποτέλεσμα της κρυφής από εκείνο της άτυπης δραστηριότητας.

Βασικό συστατικό στοιχείο αυτού του πλαισίου αποτελεί η διάπλαση των συντελεστών παραγωγής (κεφάλαιο, εργασία κ.λπ.). Πρέπει δηλ. να δούμε πώς οι συντελεστές αυτοί συναρτώνται με τις διάφορες μορφές δραστηριότητας όσο και να προσπαθήσουμε να εκτιμήσουμε τις επιπτώσεις αυτών των μορφών στις παραγωγικές εργασιακές σχέσεις.

Πολλές από τις παρανοήσεις για τον ρόλο της «παραοικονομίας» που παρατηρούνται, πηγάζουν από τον τρόπο προσέγγισης του ζητήματος.

Οι προσεγγίσεις του φαινομένου της «παραοικονομίας» τείνουν να συγκεκρινώνονται σε δύο επίπεδα, σε γενικότερο (μακροοικονομικό) επίπεδο και σε μικρο-επίπεδο, χωρίς να εκθέτουν σημεία

ΠΙΝΑΚΑΣ

Κατάταξη Οικονομικών Δραστηριοτήτων

Απασχόληση		Τύπος Δραστηριότητας	
Παραγωγική	αμειβόμενη	Επίσημη	
		Κρυφή	Σκιώδης
	Αφανής		
	μη αμειβόμενη	Άτυπη	αυτο-υπηρετήση
εθελοντική εργασία			
Ανάπαυση κ.λπ..			

* Το κείμενο αυτό εκπηγάζει από ευρύτερη ερευνητική προσπάθεια του υπογράφοντος για την «παραοικονομία» στην Ελλάδα.

Πίνακας βασισμένος στον J.Skolka; *The Parallel Economy in Austria* στο W. Gaertner και A. Wehig (Εκδ.), *The Economics of the Shadow Economy*: Springer-Verlag (1985).

επαφής. Έτσι οι διαπιστώσεις που προκύπτουν από τις διαφορετικές προσεγγίσεις μένουν συνήθως ασύνδετες μεταξύ τους με αποτέλεσμα να μην διαφωτίζονται σημαντικές πλευρές του ζητήματος.

Οι προσεγγίσεις που κινούνται σε μακροοικονομικό επίπεδο έχουν ως κύριο στόχο την διερεύνηση των προβλημάτων που δημιουργούνται από την ύπαρξη της παράλληλης οικονομικής δραστηριότητας (κυρίως της κρυφής) στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής και απορρέουν από την αναγνώριση της δημοσιονομικής κρίσης του κράτους προνοίας. Αυτό που κυρίως αναζητείται είναι η ποσοτική εκτίμηση της έκτασης της κρυφής οικονομίας δηλ. της οικονομικής δραστηριότητας που διαφεύγει από τις επίσημες στατιστικές. Στις προσεγγίσεις αυτές η μη ολοκληρωμένη καταγραφή και πληροφόρηση για την εξέλιξη των οικονομικών μεγεθών συναρτάται άμεσα με την αποτελεσματικότητα των αποφάσεων στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής. Επιπλέον οι προσεγγίσεις αυτές υποδεικνύουν κυρίως, αλλά όχι αποτελεσματικά, την φοροδιαφυγή σαν τον βασικότερο ερμηνευτικό παράγοντα του φαινομένου.

Αναμφισβήτητα υπάρχει θέμα ακριβούς πληροφόρησης στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής, διότι η ελλιπής πληροφόρηση για τις εξελίξεις θα οδηγήσει και σε εσφαλμένα μέτρα πολιτικής. Όμως πέρα από το υπαρκτό θέμα της πληροφόρησης, πιστεύουμε ότι ο βαθμός που θα αποδώσουν τα μέτρα πολιτικής εξαρτάται κατά πολύ από την κατεύθυνση της πολιτικής. Στην περίπτωση επεκτατικής οικονομικής πολιτικής η ύπαρξη της «παραοικονομίας» δεν διακυβεύει την επιτυχία των μέτρων. Αντίθετα, στην περίπτωση μίας περιοριστικής πολιτικής η ύπαρξη ενός τομέα της οικονομίας ο οποίος δεν καταγράφεται και κυρίως δεν ελέγχεται δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στην εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η εντεινόμενη ενασχόληση διεθνώς με την ποσοτική εκτίμηση της έκτασης της «παραοικονομίας» συμπίπτει χρονικά με την στροφή της οικονομικής πολιτικής των περισσότερων χωρών προς περισσότερο περιοριστική πολιτική.

Οι προσεγγίσεις που κινούνται σε μικρο-επίπεδο έχουν ως αντικείμενο την διερεύνηση της σχέσης της άτυπης και κρυφής οικονομικής δραστηριότητας με

την δομή και την διαδικασία της παραγωγής και της απασχόλησης και εκπηγάζουν από την θεώρηση της κρίσης του μεταπολεμικού μοντέλου ανάπτυξης και αναπαραγωγής. Η προσπάθεια επικεντρώνεται στην ανάλυση των ποιοτικών κυρίως αλλαγών που συντελούνται κατά την διαδικασία αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων (κεφαλαίου) καθώς και στην μελέτη των επιπτώσεών τους στην απασχόληση και τις εργασιακές σχέσεις. Το βάρος πέφτει περισσότερο στην ερμηνεία των άτυπων και αφανών μορφών δραστηριότητας παρά σε ποσοτικές εκτιμήσεις. Ορισμένες προσεγγίσεις μάλιστα φθάνουν και στην ανάλυση αυτών των διαδικασιών σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο.

Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι πολλές από τις αναλύσεις έχουν στατικό χαρακτήρα. Εξετάζουν το φαινόμενο σε μία δεδομένη χρονική στιγμή χωρίς να συνεκτιμούν την διαχρονική του εξέλιξη. Υπάρχουν σοβαροί λόγοι που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η παράλληλη οικονομία τείνει να παρουσιάζει αυξητική τάση διαχρονικά, πράγμα που φαίνεται να οφείλεται σε μονιμότερους παράγοντες (πτωτική τάση του κόστους των κεφαλαιουχικών αγαθών λόγω της τεχνολογικής εξέλιξης) και σε συγκυριακούς παράγοντες (οικονομική κρίση). Εξάλλου το γεγονός ότι το φαινόμενο παρουσιάστηκε στις ανεπτυγμένες χώρες κυρίως μετά την οικονομική κρίση του '70 δεν σημαίνει ότι σε άλλες χώρες με διαφορετικά χαρακτηριστικά, όπως η Ελλάδα, δεν προϋπήρχε με άλλες μορφές σε μικρότερη ή μεγαλύτερη έκταση απ' ό,τι σήμερα. Γι' αυτό η διαχρονική μελέτη του φαινομένου στην Ελλάδα παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον.

Έχοντας κατά νου τα παραπάνω θα προδούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις που προκύπτουν από την ανάγνωση της πρόσφατης μελέτης του καθηγητή κ. Π. Παυλόπουλου «Η Παραοικονομία στην Ελλάδα: Μία πρώτη ποσοτική οριοθέτηση, IOBE, Αθήνα 1987». Πιστεύουμε ότι οι παρατηρήσεις αυτές, χωρίς να συνιστούν μία ολοκληρωμένη παρουσίαση-βιβλιοκρισία, θα συμβάλουν στην καλύτερη κατανόηση του ζητήματος και της σημασίας του.

Αναμφισβήτητα η μελέτη αυτή αποτελεί θετική συμβολή στην ανάλυση της σύγχρονης Ελληνικής Οικονομίας και έρχεται να προστεθεί στον δυστυχώς περιο-

ρισμένο κατάλογο δοκιμών και μελετών πάνω στα προβλήματα της σημερινής Ελληνικής πραγματικότητας. Ενώ σε άλλες χώρες υπάρχουν ήδη αρκετές μελέτες που πραγματεύονται το φαινόμενο της παραοικονομίας, η μελέτη αυτή είναι η πρώτη στην Ελλάδα που επιχειρεί με συστηματικό τρόπο μία ποσοτική εκτίμηση της «παραοικονομίας» στην χώρα μας, το μέγεθος της οποίας υπολογίζεται σε 28.5% του ΑΕΠ για το 1984. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι σε ανυπόγραφο άρθρο στην «ΕΠΙΛΟΓΗ» του Φεβρουαρίου 1986, παρουσιάστηκε μία άλλη ποσοτική εκτίμηση του μεγέθους της «παραοικονομίας» στην Ελλάδα που για το 1982 αντιστοιχούσε στο 10% του ΑΕΠ, την οποία δεν είμαστε σε θέση να σχολιάσουμε εφόσον δεν περιγράφεται αναλυτικά η μεθοδολογία υπολογισμού.

Όσον αφορά στη μελέτη του κ. Παυλόπουλου, ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η προσπάθεια του συγγραφέα να εκτιμήσει το μέγεθος της «παραοικονομίας» κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, η οποία επιπλέον μας παρέχει αρκετό πληροφοριακό υλικό για περαιτέρω εμβάθυνση σ' αυτή την terra incognita της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Επιπλέον, η λεπτομερής παρουσίαση της μεθοδολογίας, η ακριβής διατύπωση των υποθέσεων και η αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων της μελέτης, μας δίνει την ευχέρεια να εντοπίσουμε πιθανά προβλήματα και να προτείνουμε βελτιώσεις.

Η μελέτη επιμερίζει την συνολική οικονομική δραστηριότητα στην επίσημη οικονομία, την άτυπη και την παραοικονομία (κρυφή οικονομία κατ' αναλογία προς την κατάταξη στον πίνακα που παραθέσαμε), η οποία περιλαμβάνει στατιστικά λάθη και αδυναμίες των Εθνικών Λογαριασμών. Στη συγκεκριμένη μελέτη, το μέγεθος που ορίζεται και εκτιμάται ως παραοικονομία δεν περιλαμβάνει την άτυπη οικονομία για λόγους στατιστικής αδυναμίας ως αντικείμενο μετρήσεως (εθνικολογιστικοί ορισμοί και συμβατικότητες).

Όμως στην πραγματικότητα τα όρια μεταξύ άτυπης οικονομίας και «παραοικονομίας» (κρυφής οικονομίας) δεν είναι τόσο ευκρινή σε κάποιους κλάδους της οικονομίας, αλλά είναι απολύτως αναγκαίο να καταβληθεί προσπάθεια για τον διαχωρισμό των δύο μορφών δραστηριότητας. Και ενώ ο στόχος της μελέτης εί-

ναι η εκτίμηση του μεγέθους της παραοικονομίας, δεν διευκρινίζεται πάντοτε αν το μέγεθος αυτό συνεκτιμάται με την άτυπη οικονομία χωρίς να διαχωρίζονται οι δύο μορφές, αν δηλ. στην ουσία εκτιμάται η παράλληλη οικονομία. Για παράδειγμα, στην ποσοτική εκτίμηση του εισοδήματος που δημιουργείται από την παραοικονομία στον τομέα της κατασκευαστικής δραστηριότητας ιδιωτικών κατοικιών (όπ.π. σελ. 111), δεν διευκρινίζεται αν συνυπολογίζεται και το εισόδημα που προκύπτει από την προσφορά των υπηρεσιών του νοικοκυριού (άτυπη οικονομία), η οποία για τα Ελληνικά δεδομένα θεωρούμε ότι είναι ουσιαστική. Σημειώνουμε ότι πρόσφατη μελέτη για την Αυστρία υπολογίζει την συνεισφορά των ιδιοκτητών στην ανέγερση ιδιωτικών κατοικιών στο 40% της παράλληλης οικονομίας.

Είναι γεγονός πως, αναφορικά με τις ποσοτικές εκτιμήσεις της «παραοικονομίας» σε διάφορες χώρες, υπάρχουν αμφισβητήσεις για την ακρίβεια των υπολογισμών. Πέρα από τα προβλήματα και τις συγχύσεις που υπάρχουν γύρω από τον εννοιολογικό προσδιορισμό της «παραοικονομίας» οι αμφιβολίες απορρέουν και από τις διαφορετικές μεθόδους υπολογισμού που εφαρμόζονται. Ας σημειωθεί ότι οι ποσοτικές αυτές μετρήσεις για τις διάφορες χώρες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα μεγεθών. (π.χ. για την Μ. Βρετανία κυμαίνονται από 1,0-16,2% του ΑΕΠ, Ιταλία 10-30,8%, Η.Π.Α. 4,0-33,0%). Η εμπειρική εκτίμηση για την Ελλάδα κυμαίνεται από 10-28,6% όπως προσδιορίζεται από τις υπάρχουσες μελέτες.

Οι έμμεσες μέθοδοι, οι οποίες προσπαθούν να προσδιορίσουν την έκταση της «παραοικονομίας» από τα «ίχνη» που αφήνει σε διάφορα οικονομικά μεγέθη, επικρίνονται για τις ισχυρές παραδοχές που χρησιμοποιούν. Οι άμεσες μέθοδοι (ερωτηματολόγια κ.λπ.) επικρίνονται για την διάσταση μεροληπτικότητας που εμπεριέχουν. Το ζήτημα συγχέεται περισσότερο από τις ποικίλες εκτιμήσεις συνήθως «αγνώστων στοιχείων» που κυκλοφορούν συνεχώς στον καθημερινό τύπο οι οποίες ενίοτε εκλαμβάνονται ως σοβαρές στατιστικές εκτιμήσεις.

Η μελέτη του κ. Παυλόπουλου για να παρακάμψει τις ισχυρές παραδοχές των έμμεσων μεθόδων εκτίμησης και προφανώς την μεροληψία των άμεσων μεθόδων, «ακολουθεί τον ασφαλή δρόμο της εθνι-

κολογιστικής πρακτικής» (όπ.π. σελ. 20), και υπολογίζει το διαφυγόν εισόδημα σε επίπεδο κλάδων ή τομέων.

Όμως η μεθοδολογία που ακολουθείται δεν παρουσιάζεται απαλλαγμένη από επιμέρους (μικρότερες) παραδοχές εφόσον δεν επιζητείται πάντοτε η άντληση πληροφοριών από ειδικές έρευνες για συγκεκριμένα ζητήματα (τομείς ή κλάδους οικονομικών δραστηριοτήτων), με αποτέλεσμα να αδυνατίζει η αξιοπιστία των ποσοτικών εκτιμήσεων. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις ζητούμενα της έρευνας σχεδόν λειτουργούν ως αρχικές παραδοχές-αφετηρίες (π.χ. τζίρος ζαχαροπλαστέων, όπ.π., σελ. 135). Επίσης στον υπολογισμό της προστιθέμενης αξίας που δημιουργείται από ένα τυπικό κατάστημα «επισκευών αυτοκινήτων» (όπ.π., σελ. 107) συνυπολογίζεται η προστιθέμενη αξία που προέρχεται από την παραοικονομία και την άτυπη οικονομία (δηλ. την παράλληλη οικονομία), ενώ η παραδοχή ότι το 10% της συνολικής προστιθέμενης αξίας προέρχεται από την (άτυπη) απασχόληση των ιδιοκτητών αυτοκινήτων (μαστορέματα), είναι ακριβώς ένα από τα ζητούμενα.

Αναρωτιέται κανείς κατά πόσο οι άμεσες μεθοδολογίες για την εκτίμηση της «παραοικονομίας» που χρησιμοποιούν επιμέρους (μικρότερες) παραδοχές σε μεγάλη έκταση οδηγούν σε περισσότερο αξιόπιστα αποτελέσματα απ' ότι αυτές που βασίζονται σε μία ισχυρή παραδοχή των έμμεσων μεθόδων.

Αναφορικά με τις υιοθετηθείσες επιμέρους παραδοχές, θέλουμε να παρατηρήσουμε ότι ανάλογα με την ακρίβεια των υποθέσεων μεταβάλλεται και η εκτίμηση της κατά κλάδο διάρθρωσης των εστίων της «παραοικονομίας» με αποτέλεσμα να αλλοιώνεται η εικόνα της πραγματικής κατάστασης. Για παράδειγμα, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι στο χώρο της μεταποίησης η μελέτη του κ. Παυλόπουλου παρουσιάζει περιορισμένη έκταση κρυφής οικονομικής δραστηριότητας, πράγμα που κατά κύριο λόγο οφείλεται στις σχετικές παραδοχές. Ενώ υπάρχουν έρευνες που δείχνουν ότι τμήμα της παραγωγής σε βασικούς κλάδους της Ελληνικής βιομηχανίας και μάλιστα εξαγωγικούς (ένδυση, υπόδηση, δέρμα, γούνες κ.λπ.) υλοποιείται σε μεγάλο βαθμό με μη συμβατικές μορφές παραγωγής και εργασιακών σχέσεων (αφανής οικονομία).

Οπωσδήποτε μια τέτοια ανάλυση κα-

τά κλάδο είναι περισσότερο χρήσιμη από μια εξέταση της «παραοικονομίας» για την συνολική οικονομία. Η ανάλυση όμως είναι ανεπαρκής διότι δεν προχωρεί στην διάκριση των διαφορετικών μορφών «παραοικονομίας» οι οποίες εμφανίζονται στις συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες. Η διάκριση αυτή είναι απαραίτητη δεδομένου ότι η «παραοικονομία» δεν παρουσιάζει ομοιομορφία ως προς τα συστατικά της, αλλά περιλαμβάνει ποιοτικά διαφορετικά στοιχεία τα οποία εκδηλώνονται για διαφορετικούς λόγους και έχουν διαφορετικές κοινωνικές προεκτάσεις (γιατί άλλη βέβαια η «παραοικονομία» των επιχειρήσεων, άλλη των εργαζομένων, άλλη των αυτοαπασχολούμενων και άλλο το σφάλμα που οφείλεται στις ατέλειες των Εθνικών Λογαριασμών). Και αυτό συμβαίνει ανεξαρτήτως αν η τελική επίπτωση, λ.χ. στον κρατικό προϋπολογισμό, μπορεί να είναι η ίδια.

Σχετικά με το αν πρέπει να περιλαμβάνονται οι «παράνομες» δραστηριότητες (δηλ. τοκογλυφία, ναρκωτικά, λαθρεμπόριο κ.λπ.) στο ΑΕΠ ή στην «παραοικονομία», το ζήτημα παραμένει ανοικτό όπως παραδέχεται και ο συγγραφέας. Θεωρούμε ότι είναι παρακινδυνευμένο και σαφώς κλονίζει την αξιοπιστία των εκτιμήσεων το να επιχειρείται ο συνυπολογισμός των «παράνομων» δραστηριοτήτων στο ΑΕΠ και την «παραοικονομία» με τέτοια ευκολία που ενέχει μεγάλο βαθμό αυθαίρεσης και μάλιστα την στιγμή που προτείνονται στην διεθνή βιβλιογραφία πιο εκλεπτυσμένοι τρόποι ποσοτικοποίησης αυτών των δραστηριοτήτων.

Αν δεν περιληφθεί το «παραεμπόριο» δηλ. οι «παράνομες» δραστηριότητες στην εκτίμηση της «παραοικονομίας», τότε το μέγεθος της «παραοικονομίας» μειώνεται από 30% περίπου (για την ακρίβεια 28,6%) σε 25% του ΑΕΠ. Και βέβαια άλλη η αίσθηση που δημιουργεί το μέγεθος του 1/4 και άλλο το εντυπωσιακότερο μέγεθος του 28,6% δηλ. κοντά στο 1/3, και το οποίο μάλιστα εξογκώθηκε αυθαίρετα σε πρόσφατο κύριο άρθρο έγκριτης πρωινής εφημερίδας που αναφερόταν στο βιβλίο του κ. Παυλόπουλου σε 35%.

Τέλος σχετικά με την λειτουργία και τις εντυπώσεις που αφήνει η μελέτη στο ευρύτερο κοινό οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι κάποιοι σχολιαστές φαίνεται ότι δεν διάβασαν την μελέτη με την απαιτούμενη προσοχή ή διάβασαν μόνο τα συ-

Έλεα πτερόεντα

μπεράσματα, τα οποία έσπευσαν να προβάλλουν με τον δικό τους τρόπο, αγνοώντας την προσεκτικά ομολογουμένως διευκρίνιση του συγγραφέα στον πρόλογο του βιβλίου, ότι «τα συμπεράσματα πολιτικής τα οποία διατυπώνονται, ως συναγόμενα από την μελέτη, αποτελούν προφανώς προσωπικές αξιολογήσεις και κατ' αναλογία εφαρμογές εμπειρικών διαπιστώσεων άλλων χωρών, χωρίς να αποτελούν εμπειρικές επιβεβαιώσεις υπο-

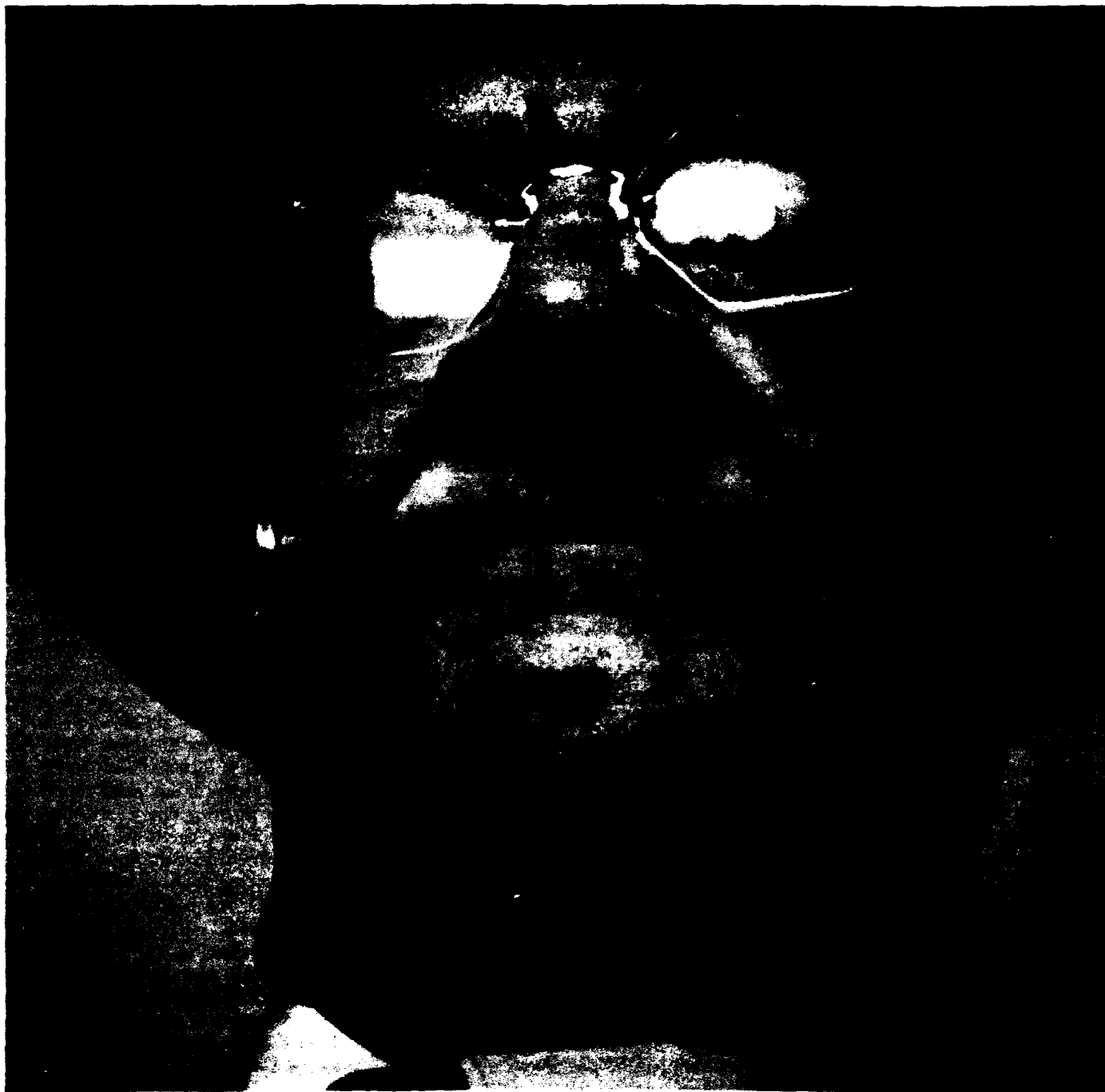
θέσεων». Έτσι, υποθέτουμε, εξηγείται η επιφανειακή αντιμετώπιση του ζητήματος, η απλοϊκή ταύτιση της παραοικονομίας με την φοροδιαφυγή, η προβολή του δημόσιου τομέα σαν κύριο αίτιο του κακού και η τάση για διογκωμένες εκτιμήσεις για το μέγεθος της «παραοικονομίας» που φτάνουν το 30-60% του ΑΕΠ.

Ίσως όλα αυτά εντάσσονται σε μία γενικότερη επικρατούσα τάση για αφορισμούς παρά για ψύχραιμες αναλύσεις

που θα οδηγήσουν στην κατανόηση και ερμηνεία αυτών των φαινομένων και στην συναγωγή συμπερασμάτων ουσίας. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η «παραοικονομία» δεν είναι πρόβλημα στατιστικών αποκλίσεων ή ένα απλό ταμειακό ζήτημα, αλλά πολύμορφο οικονομικό-κοινωνικό φαινόμενο.

Σεπτ. 1987

Σαράντης Λώλος

Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και νέες μορφές αστικοποίησης

(Changin Labour Processes and New Forms of Urbanization)

Παρουσίαση σεμιναρίου

Σάμος, 31 Αυγούστου – 5 Σεπτεμβρίου

Από τις 31 Αυγούστου ως τις 5 Σεπτεμβρίου έγινε στο Πυθαγόριο της Σάμου το τρίτο στη σειρά των σεμιναρίων με αντικείμενο τις σχέσεις κοινωνίας και χώρου, που οργανώνουν κάθε δυο χρόνια η συντακτική επιτροπή του περιοδικού ΠΟΛΗ και ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ και ο Τομέας Πολεοδομικού και Χωροταξικού Προγραμματισμού και Σχεδιασμού του ΑΠΒ. Αρχίζει έτσι να δημιουργείται μια παράδοση που πέρα από τη σημασία της για τον ελληνικό χώρο, στον οποίο αυτό που λείπει συχνά από τέτοιες προσπάθειες είναι η συστηματικότητα και η συνέχεια, έχει και διεθνείς διαστάσεις. Απ' αυτή την άποψη ήταν χαρακτηριστική η ποιοτική και ποσοτική σημασία των ξένων συμμετοχών στο σεμινάριο στο οποίο παρουσιάστηκαν 14 ξένες εισηγήσεις και 10 ελληνικές ενώ οι συμμετοχές έφθασαν περίπου τις 70.

Το σεμινάριο είχε τον τίτλο «Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και νέες μορφές αστικοποίησης», το δε γενικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφονταν οι επιμέρους προβληματικές ήταν οι διαδικασίες υπέρβασης της κρίσης του «φορντισμού». Οι περισσότερες εισηγήσεις και παρεμβάσεις είτε περιείχαν ρητές αναφορές στην ανάλυση του φορντισμού από τη σχολή της θεωρίας της «ρύθμισης» (regulation) είτε βασιζόνταν σε σχετικά συγγενείς αναλύσεις. Όπως παρουσιάστηκε και στο σεμινάριο (Leborgne – Lipietz)¹, ο φορντισμός αναφέρεται στο μοντέλο ανάπτυξης που χαρακτήριζε το μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου και που στην «κεντρική» εκδοχή μπορεί να περιγραφεί ως σύμπλεγμα τριών στοιχείων:

- ενός τρόπου οργάνωσης της εργασίας που βασίζεται στον ταιλορισμό και την εκμηχάνιση
- ενός εντατικού καθεστώτος συσσώρευσης που χαρακτηρίζεται από τη μικροοικονομική ισορροπία των τομέων παρα-

γωγής μέσω παραγωγής και παραγωγής μέσω κατανάλωσης

- ενός τρόπου ρύθμισης με κύρια στοιχεία τις κενύσιανές πολιτικές και το κράτος προνοίας

Αν και η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται ακόμα από εννοιολογικά και θεωρητικά προβλήματα, δείχνει μεγαλύτερες δυνατότητες ερμηνείας της κρίσης και των αντιφατικών, σε πρώτη εντύπωση, εξελίξεων της τελευταίας δεκαετίας, τόσο από τις θεωρίες του μονοπωλιακού καπιταλισμού και της εξάρτησης όσο και από τις κενύσιανές, νεοκλασικές και νεοφιλελεύθερες αναλύσεις. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι, έστω κι αν είναι νωρίς για να μιλήσει κανείς για τη δημιουργία ενός νέου κυρίαρχου επιστημονικού παραδείγματος, παρόμοιες και συγκλίνουσες προβληματικές είναι ιδιαίτερα επίκαιρες στον διεθνή χώρο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του πρόσφατου συνεδρίου με το θέμα «Τεχνολογία, αναδιάρθρωση και αστική και περιφερειακή ανάπτυξη», της International Sociological Association (Ντουμπρόβνικ, Ιούνιος 1987) όπου το γενικότερο θεωρητικό κλίμα παρέπεμπε σε ανάλογες με το σεμινάριο της Σάμου αναλύσεις τόσο για την κρίση όσο και για τις στρατηγικές για την υπέρβασή της με επίκεντρο τις *ενέλικτες μορφές συσσώρευσης, τις νέες τεχνολογίες και την αναδιάρθρωση του κεφαλαίου* σε παγκόσμια κλίμακα.

Στο παραπάνω γενικό πλαίσιο, η πλειοψηφία των εισηγήσεων θα μπορούσε να ενταχθεί σε δύο κύριους θεματικούς άξονες: *τη γεωγραφία της βιομηχανίας και τις αγορές εργασίας.*

Στην πρώτη περίπτωση, το κεντρικό ζήτημα ήταν οι νέες τάσεις χωροθέτησης και γεωγραφικής ολοκλήρωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου που χαρακτηρίζονται: α) από τους μετασχηματισμούς του μεταπολεμικού παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας, β) από την εμφάνιση μορφών γεωγραφικής οργάνωσης που είναι πιο πολύπλοκες από το σχήμα «κέντρο-περιφέρεια», τουλάχιστον στην άκαμπτη διχοτομική εκδοχή του και, γ) από τη συνύπαρξη φαινομένων συγκέντρωσης και διασποράς τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο. Οι εξελίξεις αυτές θέτουν προφανώς σε αμφισβήτηση τόσο την αντίληψη της άνισης ανάπτυξης ως διαδικασίας που αναπόφευκτα αναπαράγει, έστω με διαφοροποιούμενο περιεχόμενο, το ίδιο κατά βάση

σχήμα γεωγραφικών ανισοτήτων όσο και τις νεοκλασικές θεωρίες της χωρικής ισορροπίας για τις οποίες η διαφοροποίηση των γεωγραφικών δομών μπορεί να νοηθεί μόνο ως προσωρινό, ενδιάμεσο στάδιο μιας πορείας ομογενοποίησης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε στο επίπεδο αυτό η εισήγηση των Scott και Storper. Παράλληλα με μία ανάλυση της γεωγραφίας των βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας, η εισήγηση διατύπωνε μια γενικότερη θεωρία των μηχανισμών της βιομηχανικής χωροθέτησης βασισμένη στους δυο παρακάτω ερμηνευτικούς παράγοντες:

α) Η διεύρυνση του καταμερισμού της εργασίας μέσω της κάθετης διάσπασης της παραγωγικής διαδικασίας (μετατροπή των εσωτερικών ως προς την μονάδα παραγωγής φάσεων του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας σε εξωτερικές σχέσεις μεταξύ διαφορετικών εργοστασίων ή και επιχειρήσεων) οδηγεί κατά περίπτωση σε διαφορετικά γεωγραφικά αποτελέσματα: χωρική συνάθροιση που η έντασή της είναι συνάρτηση του βαθμού στον οποίο το κόστος των διαβιομηχανικών συναλλακτικών σχέσεων είναι γεωγραφικά εξαρτημένο· δυνατότητα διασποράς ή αναχωροθέτησης σε ένα ευρύ φάσμα εναλλακτικών θέσεων που σχηματίζουν νέες μακρο-περιφερειακές ζώνες ανάπτυξης, στην περίπτωση διαδικασιών παραγωγής που τυποποιούνται και που τείνουν να καθιστούν τις εξωτερικές διασυνδέσεις λιγότερο κρίσιμες.

β) Παράλληλα, σημαντικές αλλά πολύπλοκες επιπτώσεις έχει η δημιουργία μεγάλων τοπικών αγορών εργασίας στις περιοχές βιομηχανικής ανάπτυξης. Η συγκέντρωση των δυο κύριων κατηγοριών εργατικού δυναμικού (επιστήμονες και τεχνικοί υψηλού επιπέδου, φθηνή μισθωτή εργασία) λειτουργεί μεν ως μηχανισμός γένεσης εξωτερικών οικονομιών αλλά από ορισμένες απόψεις έχει και αντίθετες συνέπειες είτε για πολιτικούς και θεσμικούς λόγους (ανάπτυξη του συνδικαλισμού, αυστηρότεροι έλεγχοι και κανονισμοί κλπ.) είτε λόγω της δημιουργίας μιας ποικιλίας εξωτερικών δυσ-οικονομιών συνάθροισης.

Ένα από τα ενδιαφέροντα στοιχεία αυτής της προσέγγισης είναι ότι χωρίς να καταφεύγει στον γεωμετρικό φορμαλισμό των παραδοσιακών μοντέλων της χωρικής οικονομίας ενσωματώνει έναν διαφοροποιημένο σχετικό χώρο στο επίκεντρο της λογικής της χωροθέτησης, η ο-

ποία παύει να νοείται απλώς ως τελική πράξη προβολής σε ένα αδρανή χώρο μιας κατά βάση α-χωρικής οικονομικής διαδικασίας. Λιγότερο ή περισσότερο, μια τέτοια-μεθοδολογική προσπάθεια υπήρχε και σε άλλες εισηγήσεις που το επίπεδο της ανάλυσής τους δεν εντοπιζόταν στις χωροθετικές δυνάμεις που ενεργούν στο επίπεδο της επιχείρησης ή της παραγωγικής μονάδας αλλά στις σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων και στις υπό διαμόρφωση νέες βιομηχανικές χωρικές δομές. Όσον αφορά το πρώτο θέμα, που παραπέμπει στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, το κύριο νέο φαινόμενο είναι η αύξηση της σημασίας των υπεργολαβικών δικτύων, ενδιάμεσης μορφής ολοκλήρωσης ανάμεσα στην αγορά και στην συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Το φαινόμενο συνδέεται με την ευέλικτη συσσώρευση και έχει σημαντικές χωρικές επιπτώσεις προς την κατεύθυνση της διασποράς και της αποκέντρωσης (Walker, Hudson) ενώ έχει άμεση σχέση με τις εξελίξεις στις αγορές εργασίας (Λεοντίδου).² Όσον αφορά, από την άλλη πλευρά, τις χωρικές δομές που προκύπτουν από τη σύζευξη των νέων τάσεων με τις προϋπάρχουσες γεωγραφικές πραγματικότητες (Leborgne - Lipietz), τα κύρια φαινόμενα στο διαπεριφερειακό και ενδοπεριφερειακό επίπεδο είναι οι εκτεταμένες αποβιομηχανοποιημένες περιοχές παράλληλα με τις χωρικές εκφράσεις των νέων κυρίαρχων βιομηχανικών κλάδων - τεχνολόγοι (technopolis), διάδρομοι ανάπτυξης (developmental corridors), νεο-αστικοποιούμενες ζώνες κλπ. - (Κομνηνός - Σεφερτζή, Ascher, Maskell). Ας σημειωθεί ότι στο επίπεδο του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας η κύρια εξέλιξη στην ίδια περίοδο είναι η διάσπαση της περιφέρειας σε ομάδες χωρών με τελείως διαφορετικές αναπτυξιακές τροχιές (Νέες Βιομηχανικές Χώρες, νέες απο-βιομηχανοποιημένες χώρες, παραδοσιακός «τριτοκοσμικός» προσανατολισμός στις εξαγωγές πρώτων υλών, εξαγωγές σε κλάδους εντάσεως εργασίας σε συνδυασμό με την αναβίωση ενός «άγριου» ταιηλορισμού κλπ.).

Ο δεύτερος θεματικός άξονας του σεμιναρίου ήταν οι μεταβολές στην αγορά εργασίας - αύξηση της ανεργίας και αλλαγές στον χαρακτήρα της, αλλαγές στις εργασιακές διαδικασίες και στις συνθήκες δουλειάς, «άτυπος» τομέας κλπ. (Hudson) και οι επιπτώσεις τους στην χωρο-

κοινωνική οργάνωση. Μία σχεδόν γενική θέση υπήρξε η αύξηση της σημασίας της διάβρωσης των αγορών εργασίας ως παράγοντα χωροθέτησης - κάτι που απετέλεσε ένα συνδυαστικό κρίκο με τον πρώτο άξονα. Ωστόσο το συγκεκριμένο περιεχόμενο του μηχανισμού σύνδεσης των δύο φαινομένων διαφέρει σημαντικά ανάλογα με τον κλάδο και το γενικότερο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο (Κανκαλάς). Στην περίπτωση των δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας πρόκειται κυρίως για την εξάρτηση από ένα εργατικό δυναμικό υψηλής ειδίκευσης - κάτι που με τη σειρά του θέτει μια σειρά από θέματα. Ιδιαίτερα πρέπει να αναφερθεί η ανάκτηση από την πόλη ενός κεντρικού ρόλου στη διαδικασία ολοκλήρωσης της παραγωγικής δραστηριότητας (Cook), ρόλου που κατά τις τελευταίες δεκαετίες έτεινε όλο και περισσότερο να αναλαμβάνεται είτε από χωρικές δομές υπεραστικής κλίμακας είτε από όχι άμεσα χωρικές μορφές οργάνωσης. Το νέο στοιχείο είναι ότι ο ρόλος αυτός, που επιστημονήθηκε και από εισηγητές που κινήθηκαν κυρίως στο πεδίο της βιομηχανικής γεωγραφίας (Walker), δεν βασίζεται πλέον σε εξωτερικές οικονομίες που προέρχονται από διαβιομηχανικές σχέσεις ή σε οικονομίες κλίμακας αλλά στην ύπαρξη ενός οικιστικού περιβάλλοντος υψηλής ποιότητας το οποίο είναι σε θέση να έλξει τα στρώματα των επιστημόνων και των ειδικευμένων τεχνικών (Ascher). Η αλλαγή αυτή συνεπάγεται ότι στη μεταφορτιστική γεωγραφία της παραγωγής δεν είναι κατ' ανάγκη η μεγάλη πόλη ή το παραδοσιακό βιομηχανικό κέντρο που θα αποτελούν τους κύριους πόλους έλξης, κάτι που έχει σημαντικές συνέπειες για την ανάπτυξη, περιφερειακή ή συνολική, και τις αντίστοιχες πολιτικές.

Στην περίπτωση λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών (ή διαδικασιών αναδιάρθρωσης που δεν αφορούν δραστηριότητες αιχμής) ο χωροθετικός ρόλος της αγοράς εργασίας δεν συνδέεται με την ύπαρξη δυναμικού υψηλής εξειδίκευσης αλλά με αυτό καθ' εαυτό το γεγονός της αυξανόμενης διάσπασής της. Στο πλαίσιο αυτού που ονομάστηκε *περιφερειακή διαδικασία αναδιάρθρωσης* του κεφαλαίου (Χατζημιχάλης - Βαϊού) - αλλά χαρακτηρίζει σε διάφορους βαθμούς και τις νεοκτικές κοινωνίες (Δεδουσόπουλος - Σακέλλης) - ο κατακεραματισμός της αγοράς εργασίας σε υπο-αγορές που δεν προσδιο-

ρίζονται μόνο από διαφορές στην τεχνολογία ή τη διαδικασία εργασίας αλλά από σχέσεις που βασίζονται στο φύλο, την εθνικότητα, την θρησκεία ή την περιοχή κατοικίας παράγει νέες ανισότητες και αντιθέσεις που αποκτούν αυξανόμενη σημασία ως «συνθήκη ύπαρξης» των καπιταλιστικών σχέσεων όχι μόνο στο οικονομικό αλλά και στο πολιτικό επίπεδο, στο μέτρο που συμβάλλουν στη δημιουργία διαιρέσεων ανάμεσα στους εργαζόμενους και στον προσανατολισμό τους σε εξατομικευμένες (ή, θα λέγαμε, και συντεχνιακές) προσπάθειες αντιμετώπισης της κρίσης.

Ένα δεύτερο θέμα σχετικό με τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας υπήρξε η ανάπτυξη του «άτυπου τομέα» (informal sector), φαινόμενο με εξαιρετικά ευρεία διάδοση σε διεθνή κλίμακα αλλά και πάλι με σαφώς διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά ανάλογα με τις συγκεκριμένες συνθήκες. Μια πρώτη κύρια διαφορά είναι ότι ο άτυπος τομέας εμφανίζεται στις αναπτυγμένες χώρες μετά την κρίση της δεκαετίας του '70 (ανακόπτοντας μακροχρόνιες και προχωρημένες διαδικασίες μισθωτοποίησης και προλεταριοποίησης) ενώ αποτελεί μια πολύ πιο παλιά και γνωστή πραγματικότητα στις περιφερειακές ή ημι-περιφερειακές κοινωνίες (Λεοντίδου). Θα προσθέσουμε ωστόσο ότι η ανάλυση του φαινομένου πρέπει να προχωρήσει ακόμα περισσότερο τόσο στις αναπτυγμένες κοινωνίες όσο και στην παλιά περιφέρεια στην οποία ο άτυπος τομέας καλύπτει καταστάσεις εξαιρετικά διαφορετικές (πρβλ. για παράδειγμα τις εξαγωγικές βιομηχανίες ορισμένων τριτοκοσμικών χωρών του «άγριου ταιηλορισμού», την ιδιοποίηση αστικών γαιοπροσόδων από τα μεσοστρώματα ή την απλήρωτη γυναικεία απασχόληση στη γεωργία (Garcia-Ramon - Canoves). Θα σημειώσουμε ιδιαίτερα στο σημείο αυτό τις πολύπλοκες διασυνδέσεις, στις συνθήκες αυτού που θα μπορούσε περιγραφικά να χαρακτηριστεί ως ευρωπαϊκή «ημι-περιφέρεια» (Ελλάδα, Πορτογαλία, ορισμένες περιοχές της Ιταλίας και της Ισπανίας), ανάμεσα στην παραοικονομία, τον ενδοοικογενειακό καταμερισμό της εργασίας και την αδυναμία του κράτους πρόνοιας (Vinay, Μαλούτας - Οικονόμου, Garcia - Ramon - Canoves).

Θα κλείσουμε με δυο τελευταίες παρατηρήσεις. Ένας σαφής ευρωκεντρισμός στις εισηγήσεις και στις συμμετοχές είχε

ως συνέπεια ότι ενώ τα γενικότερα θεωρητικά σχήματα για τις πιο αναπτυγμένες χώρες είχαν και επαρκή πραγματολογική κάλυψη, οι προσπάθειες θεωρητικοποίησης των εξελίξεων στις πιο περιφερειακές ζώνες παρέμειναν στο στάδιο των υποθέσεων εργασίας όταν δεν έλειπαν τελείως. Είναι ωστόσο γεγονός ότι αυτή η αδυναμία δεν αφορά και αυτό που ονομάσαμε πιο πάνω ευρωπαϊκή ημιπεριφέρεια. Παράλληλα, υπήρχε ένας σχετικός υπερτονισμός της οικονομικής διάστασης των διαδικασιών χωρικής αναδιάρθρωσης (σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων / ανταγωνισμός και σχέσεις κεφαλαίου – εργασίας) και μια αντίστοιχη σχετική έλλειψη αναλύσεων του ρόλου του κράτους στις εξελίξεις αυτές. Έχει ενδιαφέρον πάντως ότι στο ζήτημα αυτό στράφηκε η προσοχή αρκετών ελληνικών εισηγήσεων. Έτσι, τονίστηκε ο ενεργητικός ρόλος του κράτους στην συγκρότηση των αγορών εργασίας, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας χωρικής ολοκλήρωσης με στόχο τη ρύθμιση και την ενίσχυση της συσσώρευσης σε διάφορα γεωγραφικά επίπεδα (Καυκάλος), παρουσιάστηκε μια συγκεκριμένη ανάλυση του βαθμού κατά τον οποίο οι αγορές εργασίας διαφοροποιούνται στο επίπεδο του νομού και των θεσμικών και πραγματικών δυνατοτήτων ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων από το κεντρικό κράτος, τη νομαρχία και την τοπική αυτοδιοίκηση (Γετίμης) και διερευνήθηκε η σχέση μεταξύ των Βιομηχανικών Περιφερειών και της γεωγραφικής κατανομής των μεταποιητικών μονάδων (Παπαμίχης – Τσουλουβής).

Αθήνα, Σεπτέμβριος 1987
Θωμάς Μαλούτας
Δημήτρης Οικονόμου

1. Οι παραπομπές σε παρένθεση παραπέμπουν στις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο σεμινάριο.
2. Σχετικά έξω από τα κύρια θέματα του σεμιναρίου αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρουσα –και αμφιλεγόμενη– ήταν η εισήγηση του Α. Sayeg. Υπογραμμίζοντας α) ότι η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών δομών δεν γίνεται μόνο στο επίπεδο των σχέσεων κεφαλαίου – εργασίας αλλά συνδέεται καθοριστικά και με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας (κάτι που παραπέμπει άμεσα στην κυριαρχία της εμπορευματικής παραγωγής και στο ρόλο της αγοράς ως μηχανισμού σύνδεσης των επί μέρους παραγωγικών μονάδων) και β) τις δυσκολίες αντικατάστασης του τελευταίου από κάποια εναλλακτική και ανώτερη μορφή, αναφέρθηκε στις

συνέπειες αυτής της θέσης για την φύση των κοινωνιών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και στην πρόσφατη συζήτηση για τον «πραγματοποιήσιμο σοσιαλισμό» («feasible socialism») στη New Left Review.

Πρώτη ευρωπαϊκή συνάντηση «Αποασυλοποίηση και επαγγελματική αποκατάσταση στον ψυχιατρικό τομέα: εμπειρίες και προοπτικές»

Σύντομο ιστορικό

Το συνέδριο που οργανώθηκε στη Λέρο, την 3η, 4η και 5η Μαΐου 1987, έλαβε χώρα τον τρίτο χρόνο της πενταετούς ισχύος του Κανονισμού (ΕΟΚ) 815/84 της 26ης Μαρτίου 1984, ο οποίος αποτελεί και την αφετηρία της μεταρρύθμισης του συστήματος ψυχικής υγείας στην Ελλάδα.

Σε απάντηση του ελληνικού μνημονίου το 1982, είδε το φως ο ανωτέρω Κανονισμός σχετικά με την χορήγηση έκτακτης βοήθειας στην Ελλάδα στον κοινωνικό τομέα για την δημιουργία κατάλληλης υποδομής αφ' ενός μεν στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης αφ' ετέρου δε σ' αυτόν της ψυχικής υγείας ώστε να μπορέσει η Ελλάδα να ενταχθεί πλήρως στις σχετικές κοινοτικές πολιτικές.

Η συνολική κοινοτική βοήθεια ύψους 120 εκατ. ευρωπαϊκών λογιστικών μονάδων ή 20 δισεκ. δραχμών περίπου, ισόποσα κατανεμημένη μεταξύ του τομέα της επαγγελματικής κατάρτισης και αυτού της ψυχικής υγείας αντιπροσωπεύει το 55% των συνολικών δαπανών το υπόλοιπο των οποίων χρηματοδοτεί η ελληνική πλευρά. Ας σημειωθεί ότι οι δύο αυτοί τομείς κοινοτικής παρέμβασης υποδείχθηκαν από την Ελλάδα.

Το συνέδριο αυτό εγγράφεται επόμενα στο τμήμα του Κανονισμού που αφορά την μεταρρύθμιση της ψυχικής υγείας με την δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για την ιατρική, κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση των ψυχασθενών. Στόχος είναι η σταδιακή αποϊδρυματοποίηση και κοινωνική επανένταξη των ψυχικώς ασθενών από την μια πλευρά, και η μελλοντική αποφυγή εγκλεισμού ασθενών σε ψυχιατρεία με την

δημιουργία αλληλοδιαδόχων, εξωνοσοκομειακών δομών περίθαλψης μέσα στην Κοινότητα, από την άλλη.

Για την υλοποίηση της εν λόγω μεταρρύθμισης η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων που διαχειρίζεται τον Κανονισμό στο σύνολό του, συγκρότησε, κατόπιν συμφωνίας με την ελληνική πλευρά, 2 ομάδες εμπειρογνομόνων. Η πρώτη αποτελούμενη από ξένους και έλληνες ειδικούς με πρόεδρο τον καθηγητή κ. Ινoui Brown είχε σκοπό την επεξεργασία ολοκληρωμένης στρατηγικής για τη μεταρρύθμιση. Η δε δεύτερη, με επικεφαλής τον Δρ. Ib Nielsen έχει σκοπό την παροχή τεχνικής βοήθειας ειδικά για την επαγγελματική αποκατάσταση των ανασπών.

Μέχρι σήμερα το Κοινωνικό Ταμείο ενέκρινε 150 προγράμματα συνολικού κόστους 60 εκατ. ECU εις τα οποία η κοινοτική συμμετοχή ανέρχεται σε 32 εκατ. ECU ή 4,8 δισ. δραχμές.

Γιατί το συνέδριο

Αυτόν τον χρόνο τελειώνει «η πρώτη φάση» της υλοποίησης της μεταρρύθμισης και η επιτροπή με επικεφαλής τον καθ. Inoui Brown προέβη σε συνολική εκτίμηση της μέχρι σήμερα προόδου. Εκτίμηση τελείως αρνητική για την ελληνική πλευρά όπου υπογραμμίζεται η έλλειψη οποιασδήποτε προόδου.

Αν και διανύουμε ήδη το τρίτο έτος της κατ' αρχήν πενταετούς ισχύος του Κανονισμού και έχουν δεσμευθεί τα κονδύλια, έχουν γίνει πληρωμές ως τώρα μόνο για το 27% της αξίας των εγκεκριμένων προγραμμάτων, όπως χαρακτηριστικά είτε ο διευθυντής του Κοινωνικού Ταμείου, κ. Stabenow.

Η φανερή πλέον σ' όλους αδυναμία της ελληνικής πλευράς να απορροφήσει τα κονδύλια εκθέτει την αξιοπιστία του ίδιου του μνημονίου και τα περί «ειδικών αναγκών» και «ιδιαιτεροτήτων της Ελλάδας» έναντι των κοινοτικών εταίρων μας. Από την άλλη πλευρά εκθέτει και το ίδιο το Ταμείο που ενέκρινε επί 3 συνεχή χρόνια προγράμματα που προτείνονται από τους ενδιαφερόμενους και δεν υλοποιούνται στην συνέχεια!

Με βάση αυτές τις παραμέτρους θα πρέπει να αναζητήσει κανείς τις σκοπιμότητες της σύγκλησης αυτού του συνεδρίου του από κοινού χρηματοδοτημένου από την Επιτροπή των Ε.Κ. και το Ελλη-

νικό Δημόσιο στο οποίο κλήθηκαν περίπου 200 άτομα, ξένοι και έλληνες ειδικοί. Μ' άλλα λόγια μπορεί στην ουσία ελάχιστα να γίνονται, μπορεί η αναγγελθείσα μεταρρύθμιση να οπισθοδρομεί και με την πάροδο του χρόνου η οποία πρόοδος να αναιρείται γιατί ακριβώς η μεταρρύθμιση στηρίζεται σε σύνολο αλληλοεξαρτώμενων δομών, μπορεί να υιοθετούνται ταυτόχρονα μέτρα σε κατάφωρη αντίθεση μ' αυτήν, αλλά, έγινε τουλάχιστον συνέδριο. Έτσι έχουν και οι δύο πλευρές να επιδείξουν «έργο».

Ιδίως τώρα που η ελληνική πλευρά ζήτησε και, πιθανότατα θα πετύχει την παράταση της ισχύος του Κανονισμού.

Ο τόπος

Όπως είναι γνωστό, η πρώτη ευρωπαϊκή συνάντηση διοργανώθηκε στη Λέρο. Τόπος ιδιαίτερα σηματοδοτημένος για 2 ιδρύματα ιδιαίτερης βίας που φιλοξένησε: τις φυλακές πολιτικών κρατουμένων και το «Κρατικό Θεραπευτήριο Ψυχικών Παθήσεων» όπως ονομάζεται επίσημα το άσυλο Λέρου.

Προσαρτημένο στην Ελλάδα με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, το νησί ζήτησε από το Κράτος την μεταφορά «πόρων». Έτσι είδε το φως, το 1957, το άσυλο που, όπως εξήγησε σειρά ομιλητών, «σκόπευε στην αποσυμφόρηση» των κεντρικών ψυχιατρικών με την μεταφορά των φτωχότερων και πλέον απροστάτευτων ψυχοσθενών από τα διάφορα θεραπευτήρια της χώρας.

Έτσι, σε λίγα τετραγωνικά μέτρα και σε κτίρια βασικά αφημένα από τον ιταλικό στρατό, είδε το φως το άσυλο με τα διάφορα χωριστά τμήματα ανδρών, γυναικών, παιδιών, περίπου 9 κλπ.

Κι όλα αυτά σε μια παραμεθόριο και ταυτόχρονα κλειστή κοινωνικά και γεωγραφικά περιοχή, όπως ένα νησί.

Θα πρέπει κάποτε να γίνει ανάλυση από ψυχοκοινωνική πλευρά του ρόλου του άσυλου και των φυλακών στην διαμόρφωση της κοινωνίας του νησιού και της αμοιβαίας αλληλεπίδρασής τους.

Ο πληθυσμός ανέρχεται σε 6.000 κάτοικους, εκ των οποίων 1.000 περίπου ασχολούνται και επόμενα εξαρτώνται άμεσα ή έμμεσα οικονομικά από την ύπαρξη και διατήρηση του άσυλου που στεγάζει σήμερα 1.350 ασθενείς. Εντυπωσιακή πράγματι η αναλογία ασθενών προς πάσης φύσεως υπηρεσίες και προσωπικό.

Καθίσταται δε εντυπωσιακότερη όταν αναλογισθεί κανείς ότι, ενώ μεν ο ετήσιος προϋπολογισμός του άσυλου ανέρχεται σε 2 δισ. δραχμές οι συνθήκες διαβίωσης είναι ανεπίτρεπτες, είναι συνθήκες εγκλεισμού, δεν γίνεται καμία αποκατάσταση ενώ υπάρχει ένας μόνον γιατρός για 1.350 άτομα. Ένδειξη εξάλλου της οικονομικής σημασίας του άσυλου για το νησί, είναι και το γεγονός ότι ο δήμαρχος είναι ταυτόχρονα και πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος.

Η ίδρυση του άσυλου της Λέρου που είχε κατά καιρούς καταγγελθεί ως Βαστίλλη (Γεννηματάς) και Κολαστήριο (Αυγερινός) εγγράφεται στην ασυλική αντίληψη της ψυχιατρικής που επέτρεψε την ύπαρξη, μέχρι και των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας ιδρυμάτων χιλιάδων κλινών όπου η πολιτεία έκλεινε τους ασθενείς θέλοντας να προστατευθεί από αυτούς. Η δε ιστορία της ψυχιατρικής είναι σηματοδοτημένη από πρακτικές καθαρής βίας και καταναγκασμού ως, το ακραίο, βέβαια, παράδειγμα της φυσικής εξόντωσης ψυχοσθενών κατά την ναζιστική περίοδο στη Γερμανία.

Η γενικευμένη στροφή στην κοινωνική και κοινοτική ψυχιατρική παρατηρείται στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και στηρίζεται στην αντίληψη ότι η ψυχική ασθένεια οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην παθολογία αλληλεπίδραση κοινωνίας και ατόμου.

Έτσι από την σκοπιά αυτή δεν είναι δυστυχώς περιέργη η ίδρυση του άσυλου Λέρου. Περιέργη και ανεπίτρεπτη είναι η συνέχιση της λειτουργίας του, η έλλειψη οποιασδήποτε λειτουργικής και επαγγελματικής αποκατάστασης ή εκ των προτέρων εξάλειψη κάθε πιθανότητας επανένταξης των ψυχοσθενών. Ας ειπωθεί καθαρά, όσοι ασθενείς εισάγονται στο άσυλο είναι καταδικασμένοι να μην εξέλθουν ποτέ.

Πρέπει να καταγγελθεί ιδιαίτερα η κατάσταση που επικρατεί στο τμήμα παιδιών τα οποία οδηγούνται με μαθηματική ακρίβεια στην πνευματική και ψυχική εξόντωση παισιωμένα μόνον από προσωπικό-φύλακες που τα «χρεώνονται» να τα βγάζουν στο προαύλιο όταν ο καιρός είναι καλός και να προσέχουν «μην πάθουν τίποτα» όπως εξήγησε χαρακτηριστικά φύλακας του ΠΙΚΠΑ. Τα παιδιά πρέπει να απομακρυνθούν αμέσως από την Λέρο.

Είναι εξάλλου γνωστή από την αρθρο-

γραφία και τις φωτογραφίες που κατά καιρούς συγκλόνισαν την κοινή γνώμη, η ύπαρξη του περιπτέρου 9, στον Άι-Γιώργη όπου στεγάζονται οι «γυμνιστές» ψυχοσθενείς, δίπλα ακριβώς στις ερειπωμένες πλέον φυλακές πολιτικών κρατουμένων. Στιβαγμένα επιτηρούνται και διατρέφονται 100 περίπου ουσιαστικά γυμνά άτομα σε χώρο υγρό και κρύο όπου θάλαμος άνω των 30 κλινών διαθέτει μία μόνον σόμπα για θέρμανση τον χειμώνα. Στερημένοι κάθε θεραπείας, εκτός της χορήγησης φαρμάκων, αλλά και κάθε ανθρώπινης επαφής, φυτοζωούν οι ασθενείς ενώ κυκλοφορούν ευρύτατα φήμες ότι περισσότεροι από 15 πέθαναν κατά τον τελευταίο ιδιαίτερο βαρύ χειμώνα από υποθερμία.

Ο υπογράφων αποβλέπει στην ευθυξία του Υπουργείου Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων για απάντηση και ελπίζει στην κατηγορηματική διάψευση των ανωτέρω.

Χρειάζεται περισσότερη διαφάνεια στη λειτουργία του άσυλου, στον τρόπο και τα κριτήρια πρόσληψης του προσωπικού, της κατανομής και των καθηκόντων του στα διάφορα τμήματα.

Επίσης είναι καιρός πλέον να διασαφηνίσει το Υπουργείο αν έχει πράγματι αποφασίσει το σταδιακό κλείσιμο του άσυλου Λέρου σύμφωνα με τις κατά καιρούς εξαγγελίες του, και καλείται να διαψεύσει τις φήμες σύμφωνα με τις οποίες συνεχίζονται, με μειωμένο ρυθμό βέβαια, οι «εισαγωγές» ασθενών και όχι μόνο «έκτακτων» περιστατικών.

Το άσυλο της Λέρου συμμετέχει θεωρητικά τουλάχιστον, στα προγράμματα του Κανονισμού 815/84 με την ίδρυση οικοτροφείου και συνεταιρισμού ψυχοσθενών στο νησί, με την σύσταση κινητής ομάδας διάγνωσης και αποκατάστασης όπως και με «καμπάνια» ευαισθητοποίησης των κατοίκων σχετικά με την ψυχική νόσο και την αποκατάσταση των ασθενών.

Εν τούτοις στο συνέδριο δεν έγινε καμιά αναφορά στα εξαγγελθέντα αυτά προγράμματα, ίσως βέβαια γιατί δεν υπάρχει τίποτα να επιδειχθεί πέρα από την επισκευή κτιρίων.

Η επιλογή λοιπόν της Λέρου ως τόπου σύγκλησης του συνεδρίου από την οργανωτική και μόνον επιτροπή (αποτελούμενη από τους κ.κ. Αντάρτη, δήμαρχο, Γερούκαλη, ψυχίατρο, τέως έπαρχο Καλύμνου, τέως ερευνητή Αιγινήτειου Νοσο-

κομείου, Κατζουράκη, υπάλληλο Κοινωνικού Ταμείου και Μπίκο, σύμβουλο Υπουργού Υγείας) όπως έσπευσε να διευκρινίσει η επιστημονική επιτροπή, πρέπει να απέβλεπε στο «σοκ» της άμεσης επαφής με το άσυλο για να «συγκινήσει» αφ' ενός μεν τους υπεύθυνους του Δημοσίου να δραστηριοποιηθούν επιτέλους, αφ' ετέρου δε, τους ξένους ειδικούς που η γνώση τους θα προετοιμάσει το κατάλληλο κλίμα επιβεβαιώνοντας την αναγκαιότητα για αποδοχή της ελληνικής αίτησης για παράταση της ισχύος του Κανονισμού.

Το συνέδριο

Το πρόγραμμα της τριήμερης συνεδρίασης που καταρτίστηκε από την επιστημονική επιτροπή, αποτελούμενη από τους καθηγητές Δρ. Λυκέτσο, Δρ. Σακελλαρόπουλο, τον Δρ. Τσιάντη και τους κυρίους Καραντάνο και Κυριακάκη, επιδίωξε την ύπαρξη ισορροπίας μεταξύ ελλήνων και ξένων ομιλητών. Υπερφορτωμένο με ανακοινώσεις, περιόρισε τον χρόνο ομιλίας στα δέκα λεπτά.

Αποτέλεσμα ήταν να μην γίνει συζήτηση σχετικά με τις διάφορες ανακοινώσεις που παρέμειναν στο επίπεδο της τυπικής παρουσίασης εμπειριών αποκομμένων από τον κοινωνικο-ιατρικό περίγυρό τους. Έτσι η πρώτη αυτή «ευρωπαϊκή συνάντηση» υπήρξε μάλλον «συνεύρεση» ατόμων διαφορετικής επιστημονικής προέλευσης και τοποθέτησης που κλήθηκαν να συμμετάσχουν με άγνωστα κριτήρια στο τριήμερο αυτό.

Η απουσία διοργάνωσης workshops και ο μακροσκελέστατος κατάλογος ομιλητών οριοθέτησαν τα πλαίσια των εργασιών στην όσο το δυνατόν «ανώδυνη» ανταλλαγή (;) εμπειριών αποσιωπώντας όμως το πρωταρχικό θέμα της εξέτασης των ανταρχικών δομών της ελληνικής κοινωνίας και της ανάλυσης αυτής της ίδιας της μεταρρύθμισης της ψυχικής υγείας που αφήνεται να βουλιάζει στην ανυπαρξία κρατικής βούλησης για υλοποίησή της.

Δεν έγινε αναφορά στη γενικότερη κατάσταση της ψυχικής υγείας στην Ελλάδα, στη μεταβολή της σχετικής νομοθεσίας, στην σημασία της τομεοποίησης, στην κρισιμότητα έλλειψη νοσηλευτικού, κύρια, προσωπικού, στον ταυτόχρονο σχεδιασμό ενεργειών που αντιβαίνουν την ουσία και το πνεύμα της αποασυλο-

ποίησης όπως π.χ. η ίδρυση ψυχιατρείου περισσότερων κλινών από της Λέρου.

Αλλά ούτε και μνημονεύθηκε, και πολύ περισσότερο δεν αναλύθηκε, ο ρόλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και ιδιαίτερα της Επιτροπής στην μεταρρύθμιση αυτή. Η αναμφισβήτητη αναγκαιότητα μεταρρύθμισης στην νοσηλεία των ψυχασθενών, στην Ελλάδα και όχι μόνον αυτών δεν πρέπει να εμποδίσει την εξέταση της σύλληψης και της μεθόδευσης της υλοποίησής της.

Έτσι η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στα ανωτέρω θέματα λειτούργησε έμμεσα και ως έγκριση των μέχρι τώρα ενεργειών από κοινοτική πλευρά.

Έτσι λοιπόν περιορίστηκαν οι ανακοινώσεις στην περιγραφή επί μέρους εμπειριών, ελληνικών και ξένων, από τις οποίες μερικές πράγματι ενδιαφέρουσες.

Οι ελληνικές εμπειρίες δεν κατόρθωσαν και ούτε ήταν ποτέ δυνατόν, να αποκρύψουν ότι τα υπάρχοντα προγράμματα προς τη κατεύθυνση της αποασυλοποίησης είναι «σταγόνα εν τω ωκεανώ».

Αλλά οι εργασίες του συνεδρίου ήταν καταδικασμένες να χωλαίνουν ευθύς εξαρχής. Αναφερόμενο σ' ένα τόσο πολύπλευρο θέμα όπως η αποασυλοποίηση και η στροφή στην κοινοτική ψυχιατρική και επιδιώκοντας μάλιστα την ανταλλαγή εμπειριών δεν είχε προβλεφθεί εισαγωγική οριοθέτηση του χώρου και, μερική, έστω ανάλυση των όρων για ευκολότερη κατανόηση των ομιλιών.

Η ίδια ασάφεια χαρακτήριζε και την επιλογή των ομιλητών.

Και η συνάντηση στη Λέρο θα έκλεινε ανώδυνα αν δεν ερχόταν το ίδιο το άσυλο να επισκιάσει τις όποιες επιστημονικές ανακοινώσεις και να γίνει αντικείμενο έκτακτης συζήτησης, της μοναδικής άλλωστε, γιατί δεν είχε προβλεφθεί στο επίσημο πρόγραμμα! Συντριπτική απόδειξη της ευαισθησίας των μελών της μιας και της άλλης επιτροπής του συνεδρίου, που στην ίδια πάντα λογική δεν κάλεσαν επίσημα ούτε τους γιατρούς που εργάστηκαν στο άσυλο.

Στη διάρκεια της συζήτησης για τη Λέρο, συζήτηση που παρακολούθησε και σημαντικός αριθμός εργαζομένων στο άσυλο ακούσθηκαν, τουλάχιστον, μερικές αλήθειες. Φάνηκε δε καθαρά η απουσία υλικής και ανθρώπινης υποδομής για παροχή σωστής περίθαλψης όπως επίσης και η έντονη ανησυχία των κατοίκων να «μην φύγει» το ίδρυμα.

Αποδείχθηκε επίσης ότι το πρόβλημα είναι γνωστό χρόνια τώρα σ' όλους και ότι έχουν κατά καιρούς υπάρξει ολοκληρωμένες προτάσεις προς τους αρμόδιους για την σταδιακή συρρίκνωση του άσυλου και την αποκατάσταση των ασθενών.

Όπως έχουν επίσης υπάρξει και προτάσεις για οικονομική ανάπτυξη του τόπου ανεξάρτητα από την ύπαρξη του άσυλου.

Αυτό όμως που κύρια καταφάνηκε σε έλληνες και ημεδαπούς είναι η αποτελεσματικότητα, η ανυπαρξία του Δημόσιου Τομέα που έλαμψε δια της απουσίας και της ελάχιστης έστω παρέμβασης τόσο στη σχετική όσο και την γενικότερη συζήτηση που ούτε η έναρξη των εργασιών του συνεδρίου από τον ίδιο τον Υπουργό Υγείας κατόρθωσε να αμβλύνει.

Πράγματι, η στάση του Υπουργείου Υγείας ήταν τουλάχιστον τόσο επιφυλακτική απέναντι στην οποιαδήποτε πρόταση που ο προσεκτικά προετοιμασμένος λόγος του Προέδρου του ΣΕΒ να φανεί ριζοσπαστικότητας.

Ακολουθώντας την κοινοτική πολιτική συνδιαλλαγής με τους κοινωνικούς εταίρους, είχε κληθεί στο συνέδριο από πλευράς εργοδοσίας ο κ. Αλεξόπουλος ενώ lapsus αποκαλυπτικό, δεν κλήθηκε εκπρόσωπος της ΓΣΕΕ που βέβαια «μικρό έργο» θα είχε να επιδείξει στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων εργασίας των ψυχασθενών στην Ελλάδα!

Αν η συζήτηση για το άσυλο της Λέρου υπήρξε αφορμή να λεχθούν απροσδόκητα ορισμένες αλήθειες η μονοπώληση του ενδιαφέροντος των συνεδριών από αυτό δεν επέτρεψε την αναφορά, για παράδειγμα σε άλλα ψυχιατρεία-αποθήκες όπως το Δαφνί, ή σε ιδιωτικές κλινικές, ουσιαστικά ανεξέλεγκτες στην Ελλάδα όπου γίνεται ευρύτατη χρήση ηλεκτροσόκ.

Συνοψίζοντας, το συνέδριο δεν βοήθησε τους ψυχασθενείς ούτε της Λέρου ούτε της Ελλάδας γενικότερα. Δεν ήταν δυνατή, λόγω της κατάστασης που επικρατεί στην ψυχιατρική στην Ελλάδα αλλά και λόγω της σκοπιμότητας της σύγκλησής του, όπως σημειώθηκε ανωτέρω, η εξαγωγή συμπερασμάτων που προϋποθέτει ουσιαστική συζήτηση και διάλογο με όλους τους ενδιαφερόμενους και κύρια ανάληψη ευθυνών και πρωτοβουλιών με μικροπρόθεσμα κάποιο πολιτικό κόστος.

Αυτό που μπορεί να αναμένεται είναι

η καταγραφή των προτάσεων, ήδη γνωστών σε μεγάλο τους ποσοστό και η υποβολή τους στους αρμόδιους.

Στα πλαίσια αυτά καθίσταται ουτοπική η αναρώτηση για την εξέλιξη και τα αποτελέσματα του συνεδρίου όπου, χαρακτηριστικά, οι αρμόδιοι απέφυγαν να προσδιορίσουν την όποια συνέχεια ίσως γιατί έπεται, αν δεν έχει ήδη εγκατασταθεί, το χάος, όπως επιβεβαιώθηκε επί τρεις συνεχείς ημέρες και στη Λέρο.

Ίων. Αυγερινός
[Ψευδώνυμο Τ.ΜΠ.]

Η Έκθεση στις Πανελλαδικές ή έκθεση των Πανελλαδικιών.

Η έκθεση, φαίνεται πως πήγε καλύτερα φέτος. Από τον πίνακα των στατιστικών στοιχείων που το υπουργείο παιδείας έδωσε στη δημοσιότητα, θελήσαμε να συγκρίνουμε τα ποσοστά αποτυχίας ανάμεσα στο 1984-1985 και στο 1986-1987.

ΔΕΣΜΗ Α		ΔΕΣΜΗ Β	
αποτυχία %		αποτυχία %	
1984 25,45	} 9,89%	1984 18,39	} 4,84%
1985 35,34		1985 23,23	
1986 29,37	} 6,8%	1986 17,54	} 3,19%
1987 36,17		1987 20,73	
ΔΕΣΜΗ Γ		ΔΕΣΜΗ Δ	
αποτυχία %		αποτυχία %	
1984 16,16	} 8,68%	1984 37,83	} 13,53%
1985 24,84		1985 51,36	
1986 19,58	} 8,17%	1986 44,03	} 11,18%
1987 27,75		1987 55,21	

Εύκολα παρατηρούμε ότι για τη ΔΕΣΜΗ Α έχουμε μείωση της αποτυχίας στην έκθεση κατά 3,09%, για τη ΔΕΣΜΗ Β κατά 1,65% για τη ΔΕΣΜΗ Γ κατά 0,51% και για τη ΔΕΣΜΗ Δ κατά 2,35%. Η αποτυχία λοιπόν στην έκθεση, ακολουθεί πτωτική τάση χρόνο με το χρόνο. Προς τι λοιπόν οι κρανυγές απελπισίας με τις οποίες κάθε χρόνο τέτοια εποχή αρμόδιοι και αναρμόδιοι, ειδικοί και παραειδικοί, ενδιαφερόμενοι και μη, φροντίζουν να τροφοδοτούν την ειδησεογραφία;

Σαν κοινωνικό φαινόμενο θα δούμε την έκθεση εδώ, και μάλιστα σαν εποχια-

κό κοινωνικό φαινόμενο, έτσι δηλαδή όπως φουντώνει σαν πυροτέχνημα και σβήνει κάθε χρόνο μαζί με τις φωτιές του 'Αϊ-Γιάννη. Αν έκθεση, σημαίνει σωστή χρήση και άρθρωση του λόγου και της γλώσσας που με τη σειρά τους σημαίνουν οργάνωση και πλούτο της σκέψης, αν δηλαδή υπάρχει σύνδεση ανάμεσα στη γλώσσα και στη σκέψη, τότε θα πρέπει να είμαστε (συγκρατημένα) αισιόδοξοι. Η πτωτική τάση της αποτυχίας στην έκθεση, μας δίνει αυτή τη δυνατότητα. Ταυτόχρονα όμως ενθαρρύνει και τις προσπάθειες που γίνονται για τη βελτίωση της γλωσσικής διδασκαλίας. Τα πρώτα σοβαρά συμπεράσματα όμως δεν θα μπορούσαν να προκύψουν παρά μετά το 1989, χρονιά που θα αποφοιτήσουν οι μαθητές, που καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών τους διδάχτηκαν δημοτική. Η έλλειψη συστηματικών ερευνών μέχρι τώρα, η μη δημοσιοποίηση των καλύτερων εκθέσεων, η έλλειψη δηλαδή επεξεργασίας των δεδομένων των εκθέσεων των προηγούμενων γενιών μας αφαιρούν το δικαίωμα της σύγκρισης και της εξαγωγής των οιονεί αυθαίρετων συμπερασμάτων του τύπου «είναι σαφές σε πολλούς ειδικούς -και το συμερίζομαι προσωπικά- ότι τα φαινόμενα αποτυχίας στην Έκθεση αντανakλούν κάποιο πρόβλημα γλώσσας για τη νέα γενιά των σπουδασμένων Ελλήνων.

»Είναι σαφές ότι οι νέοι Έλληνες των σχολικών θρανίων έχουν ανάγκη πρόσθετης βοήθειας για τη σωστότερη οργάνωση της σκέψης τους και η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία αποτελεί ένα αλάθητο μέσο»...

Το τι από τα παραπάνω είναι σαφές, για μας, είναι ασαφές. Γιατί αν η έλλειψη επεξεργασίας των δεδομένων μας οδηγεί στον αυτοσχεδιασμό, η έλλειψη ιστορικής μνήμης, η απάλειψη των αιτίων κοινωνικών και οικονομικών που μέσα από παλινοδικές οδήγησαν τις γενιές των Ελλήνων που από χρόνια ευρίσκονται πια εκτός «σχολικών θρανίων» στη γλωσσική διαστροφή που παρατηρείται σήμερα, αποτελεί έναν ανεπίτρεπτο βαθμό αφαίρεσης των πραγματικών γεγονότων και έτσι διαστρέβλωσης της ιστορίας. Αυτό το άθλημα όμως, αρχίζει να γίνεται επικίνδυνο.

Αλήθεια, πώς γίνεται και δεν μας είτε ποτέ κανείς, τι είδους εκθέσεις έγραφαν οι γονείς των σημερινών μαθητών; Αν υπάρχει έλλειψη επιστημονικής έρευνας πάνω σ' αυτό το θέμα, το ιστορικό κενό

μπορεί να συμπληρωθεί και από τα χρονογραφήματα των εφημερίδων. Γιατί τότε, είκοσι πέντε ή τριάντα χρόνια πριν, δίνονταν στη δημοσιότητα τα «μαγαριτάρια» των εκθέσεων μετά από τις Εισαγωγικές Εξετάσεις στις Ανώτατες Σχολές, και οι χρονοκιογράφοι της εποχής έτερπαν για καιρό τους αναγνώστες τους μ' αυτά. Όπως επίσης, εύλογο παραμένει το ερώτημα, αν πέρα από τα δύο τέκνα του Δαρείου και της Παρεισάτιδος και τη διάταξη των πελταστών και οπλιτών ενόψει μάχης, τι έμεινε στο κεφάλι της πλειοψηφίας της σημερινής μέσης γενιάς των σπουδασμένων Ελλήνων, από τον πλούτο της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και γραμματείας. Σ' αυτό το συγκεκριμένο ερώτημα, από τις αρχές του αιώνα ως σήμερα απάντησαν με έργο ζωής οι φωτισμένοι Έλληνες ελληνοιστές και με τέτοιο σαφή τρόπο, ώστε να μην είναι πια δυνατή η σύγχυση της σκέψης, πάνω στο θέμα της σύγχυσης των δύο γλωσσών.

Εμείς εδώ, θ' ασχοληθούμε με το πώς το μάθημα της έκθεσης και πιο συγκεκριμένα η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας είναι αποτέλεσμα της κυρίαρχης ιδεολογίας (δεδομένο) αλλά και το αντίστροφο, το πώς δηλαδή η κυρίαρχη ιδεολογία αναπαράγεται μέσα από τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας (είδηση δεδομένο). Το ενδιαφέρον μας εντοπίζεται σε μια μικρή απόπειρα διερεύνησης των σημερινών συνθηκών, όσον αφορά και τις δύο όψεις του νομίσματος.

Το πρώτο στοιχείο που θέλουμε να επισημάνουμε είναι πως μια και ασχολούμαστε με «τους νέους Έλληνες των σχολικών θρανίων» δεν μας επιτρέπεται να περνάμε «στο ντούκου» και να κάνουμε ότι δεν βλέπουμε τι συμβαίνει στον χώρο τους. Αρκετά καθυστερημένα, εξαιτίας της δικτατορίας σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες, η ηλικιακή κατηγορία των 15-25 ετών περίπου, από την μεταπολίτευση και έπειτα, παρατηρούμε ότι αποκόπηκε εντελώς από τον κόσμο των ενηλίκων. Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά στο φαινόμενο της αυτονομίας των νέων με χαρακτηριστικές συνέπειες την πλήρη διαφοροποίησή τους ως προς τα ενδιαφέροντα, τις συνήθειες, τις πρακτικές, τη συμπεριφορά, τη διασκέδαση ακόμη και την ενδυμασία. Η διαφοροποίηση όμως έγινε αισθητά εμφανής και στο γλωσσικό επίπεδο. Οι νέοι απέκτησαν το δικό τους λεξιλόγιο, αρκετά περιορισμένο, όπου η ίδια λέξη μπορεί να έχει πολλές έννοιες, α-

νάλογα με την περίπτωση. Οι ίδιοι δηλώνουν ότι αισθάνονται «ασφάλεια» μέσα στον δικό τους γλωσσικό περιβάλλοντα χώρο και δηλώνουν επίσης ότι αισθάνονται αντίθετα, κύματα έμμεσης βίας όταν το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο αναγκάζονται να βρισκονται, χρησιμοποιεί κάπως πιο... έντεχνο λόγο, δηλαδή πλούσιο λεξιλόγιο. Την εξουσία λοιπόν που παρέχει η γνώση της χρήσης του λόγου, οι νέοι που την εκλαμβάνουν ως «καταπίεση» την αρνούνται και ως μέσο άμυνας, προβάλλουν και χρησιμοποιούν το δικό τους «γλωσσικό ιδίωμα». Αυτό το ιδιαίτερο «γλωσσικό ιδίωμα» (νεολαιϊστική αργκό) θα ήταν μεγάλο λάθος να το βάλουμε, έτσι αδιάκριτα, μέσα στο ίδιο σουβάλι με τη γλωσσική «ένδεια» και με τη «λεξιπενία», γιατί εδώ πια είναι σαφές ότι άλλες είναι οι συνθήκες παραγωγής του πρώτου και άλλες των δεύτερων. Και το περίφημο «τα όρια της γλώσσας, δείχνουν τα όρια του κόσμου»; Αν εξακολουθεί να ισχύει, φαίνεται πως αν η σκέψη στενεύει (;) είναι γιατί ο κόσμος αλλάζει. Αλλάζει ταχύτητα και διεθνώς. Γιατί αν η γλώσσα και ο λόγος ήταν κάποτε οι μοναδικές μορφές επικοινωνίας, η εικόνα σήμερα, τηλεοπτική και μη, τα κινούμενα σχέδια, οι μικρές οθόνες των ατομικών υπολογιστών, εξοβέλισαν τις παραπάνω παραδοσιακές πια μορφές επικοινωνίας στη... τριτεύουσα θέση. Η συλλογή της πληθώρας των πληροφοριών που κυριολεκτικά βομβαρδίζει τους νεανικούς κυρίως εγκεφάλους, φαίνεται ότι πλούτισε το εύρος των παραστάσεων και άνοιξε τα παράθυρα στον κόσμο. Η γνώση όμως αυξήθηκε επιπόλαια και επιφανειακά χωρίς τη φροντίδα της εμβάθυνσης. Το φαινόμενο είναι παγκόσμιο, και απασχολεί εδώ και πολλά χρόνια την Εσπερία η οποία ερευνά και μάλιστα εξοχιστικά το φαινόμενο και ψάχνει τρόπους επέμβασης μέσα από τα *σήγχρονα* κοινωνικά δεδομένα, προσβλέποντας στα μέλλοντα.

Παντού οι κλασικές σπουδές έχουν περιέλθει σε δεύτερη μοίρα, ο δρόμος είναι χωρίς εμπόδια για την τεχνολογία και τις εφαρμογές της. Και εδώ είναι που έχει ιδιαίτερη αξία το είδος της παρέμβασης, για να μην καταντήσει η επικοινωνία με το λόγο και τη γλώσσα μουσειακό αντικείμενο, για να μη περιοριστεί η σκέψη στους ορίζοντες του ατομικού υπολογιστή. Η επιτυχή εφαρμογή προγραμματικών γενικής παιδείας και καλλιέργειας,

εκμάθησης ξένων γλωσσών αλλά και της μητρικής γλώσσας, π.χ. στη Γαλλία αλλά και σε άλλες χώρες, αποδεικνύει ότι η χρησιμοποίηση της πληροφορικής δε στενεύει τους ορίζοντες.

Οι μαθητές και οι φοιτητές ζητούν όλο και περισσότερο την εισαγωγή της διδασκαλίας της πληροφορικής. Και οι γονείς τους επίσης. Με ποιο τρόπο όμως το ήδη ανεπαρκές εκπαιδευτικό ελληνικό σύστημα θα αντιμετωπίσει αυτήν την πρόκληση; Είναι εμφανές ότι πρόκειται για μια από τις λίγες ευκαιρίες παρέμβασης και προς τις δυο κατευθύνσεις, ο συνδυασμός της εκμάθησης των κλασικών σπουδών με τη χρήση της πληροφορικής. Έτσι ώστε για να μη καταντήσουμε, όπως έλεγε από χρόνια ο κ. Μ. Ανδρόνικος «οι αρχοντοχωριάτες της Ευρώπης».

Αντ' αυτών όμως, ή άλλων παρόμοιων, ή αντίστοιχων προβληματισμών, να που προτείνεται η παλιά, καλή, γνωστή συνταγή, η δοκιμασμένη. Κανείς δεν δείχνει να υποψιάζεται την αυτοπεριχαράκωση της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας (των νέων) στον δικό της κόσμο, στις δικές της ιδέες και άρα η αιτία του προβλήματος δεν δείχνει να τους απασχολεί (τους αρμόδιους). Αντίθετα, φαίνεται να φροντίζουν να συμβάλλουν στο βάθεμα του ρήγματος ακόμη περισσότερο, με ενέσιμα προϊόντα ληγμένης ημερομηνίας. Όμως ο στόκος ως υλικό εμβαλωματικό, έχει και αυτό μια μέση αντοχή.

Το δεύτερο στοιχείο που μας απασχολεί έρχεται ακριβώς ως συνέχεια του πρώτου και έρχεται με τη μορφή ερωτήματος: Είναι δυνατόν λύσεις τέτοιου είδους να συνιστούν απλώς ερασιτεχνισμό, αυτοσχδιασμό, επιπολαιότητα; Χωρίς να εμφορούμαστε από τα αισθήματα καχυποψίας που διακατέχουν τη νεοελληνική κοινωνία, να θυμηθούμε το «η επανάληψη της ιστορίας συνιστά κακόγουστη φάρσα» και να θυμηθούμε επίσης τη νεοελληνική ιστορία. Οι όχι λίγες ανάμυλες πολιτικές περιόδους του τόπου, συνοδούνταν πάντα από, όχι ομαλές εκπαιδευτικές «πρωτοτυπίες». Τα αποτελέσματα αυτών των «πρωτοτυπιών» δεν ήταν μόνο καταστροφικά ως προς την παιδεία και την εκπαίδευση γενεών επί γενεών (με εξαίρεση τα φωτεινά διαλείματα των σχεδόν πάντα τριχρονων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων –γιατί μόνο τόσο κρατούσαν–) δηλαδή στην ουσία την έλλειψη εκπαίδευσης και την έλλειψη παιδείας των

νεοελλήνων. Ήταν και αντεθνικά, κι αυτό για δυο λόγους. Πρώτον γιατί οι νεοελληνες δεν ήρθαν ποτέ σε επαφή με τον πλούτο, το βάθος και την ποιότητα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και πολιτισμού, που σε απλά ελληνικά, σημαίνει στέρηση από τον κόσμο των ιδεών, και στην ουσία αποκλεισμό από την γνώση του ορθού λόγου και την οργάνωση της σκέψης και δεύτερον γιατί η προγονοπληξία λειτούργησε εθνοκεντρικά. Ο αυτού του είδους καλλιφερούμενος εθνοκεντρισμός, ήταν βεβαίως εκ του πονηρού, με ολέθρια αποτελέσματα ως προς την ανάπτυξη της χώρας και την εθνική της ανεξαρτησία. Γιατί στην πράξη, όχι μόνο καθήλωσε, απομόνωσε και περιθωριοποίησε τις δυνατότητες του ανθρώπινου δυναμικού του τόπου, αλλά και ενέτεινε μ' αυτόν τον τρόπο όχι μόνο τους βαθμούς εξάρτησης ως προς την αυτοδύναμη ανάπτυξη, αλλά και ως προς τη θέση της χώρας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Φαίνεται, λοιπόν, πως είναι λάθος εκτίμησης το να εξακολουθούμε να πιστεύουμε ότι η ανυπαρξία στόχων, η αποσπασματικότητα και η αντιφατικότητα των αποφάσεων και των μέτρων στον χώρο της παιδείας συνιστούν έλλειψη ιδεολογίας. Το ότι αποδεικνύουν την έλλειψη ολοκληρωμένης σύλληψης της κοινωνίας που πάμε να φτιάξουμε μέσα από την παιδεία, δεν σημαίνει αυτόματα και έλλειψη ιδεολογίας. Δεν ξεπήδησε τυχαία και ξαφνικά η ιδεολογία των τελευταίων χρόνων που κυριαρχεί στη νεοελληνική κοινωνία και που εκφράζεται με τις λαϊκές ρήσεις του τύπου «ωχ αδερφέ», «άρπα-κόλλα», «ό,τι φάμε κι ό,τι πιούμε», «πάνω-κάτω και στον αέρα» και άλλα διάφορα τέτοια. Το άγχος της επιβίωσης των προηγούμενων γενεών αντικαταστάθηκε από το άγχος της κατανάλωσης. Ψάχνοντας για διέξοδο μέσα από τις ασφυκτιούσες «επίσημες» κοινωνικές δομές, ανακάλυψαν τους δρόμους της ευκολίας, που εκφράζονται αλλά και περιγροφάονται μέσα από τις παραπάνω ρήσεις. Εφευρέθηκε έτσι ο τρόπος αντίδρασης στην «καταπίεση» του συστήματος, εκεί ακριβώς όπου το σύστημα «έκανε κοιλιά». Μπήκαν λοιπόν μπροστά οι μηχανισμοί των προσωπικών στρατηγικών της ατομικής ανέλιξης και την μέσα από αυτήν επίτευξη του ύψιστου αγαθού: της κοινωνικής καταξίωσης. Η λειτουργία αυτών των μηχανισμών αποδείχθηκε ότι

μπορούσε να γίνει σχετικά εύκολα: χωρίς επίπονη προσπάθεια, χωρίς ιδιαίτερες γνώσεις και ικανότητες, αεριτζιδικά. Συναισθανόμενοι όμως τα σημεία μειονεξίας τους, διατηρούν μορφωτικές φιλοδοξίες που μεταφράζονται αλλά και αρκούνται στην απόκτηση του Πανεπιστημιακού διπλώματος. Έτσι η Παιδεία, κατάντησε απλά, εκπαίδευση, και η θλιβερή διαπίστωση αυτού του γεγονότος ως καταγγελία από τους αρμόδιους, πέφτει κυριολεκτικά στο κενό, από τη στιγμή που η ιδεολογία του τυχαίου και του τυχάρπαστου καλλιεργείται και στον χώρο της παιδείας.

Το δεύτερο αποτέλεσμα αλλά και απόδειξη της συναίσθησης της κοινωνικής αυτής μειονεξίας, είναι ακριδώς η αποστροφή προς ο,τιδήποτε μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει σχέση με την Παιδεία, τη γενική παιδεία, την καλλιέργεια. Έτσι, η Παιδεία πήρε το παρατσούκλι «κουλτούρα» εξού και η χλευαστική αλλά προσφιλής ύβρις της τελευταίας δεκαετίας: «κουλτουριάρης», που λειτουργεί περίπου όπως το Αισώπειο «όσα δεν φθάνει η αλεπού...». Η «αχαδεμφική» κοινωνία δεν προέκυψε τυχαία. Η «αχαδεμφική» ιδεολογία ή αλλιώς νεο-αντίδραση, έχει ανακαλύψει τους υπόγειους διαύλους διείσδυσης, που είναι τόσο πιο αποτελεσματικοί, όσο προσφέρουν θυμιάμα στο εικόνημα των λαϊκών στρωμάτων, αλλ' «άγραν αυτών».

Μαρία Ζαβού

Διήμερο συζητήσεων και Ιόνιο Πανεπιστήμιο Μερικά κριτικά σχόλια

Ο Δήμος Κερκυραίων «με τη συμμετοχή του Ιονίου Πανεπιστημίου και της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού» διοργάνωσε όπως είναι γνωστό, το Σάββατο και την Κυριακή 6 και 7 Ιουνίου στη Δημόσια Βιβλιοθήκη «διήμερο συζητήσεων» με θέμα «Χρόνος, Διάρκειες, Ιστορία – πολλαπλές προσεγγίσεις». Απ' ότι πληροφορηθήκαμε, παρόμοια συνάντηση με το ίδιο θέμα (!;) διοργανώθηκε στην Αθήνα, τον Ιανουάριο του 1987, από την παραπάνω Εταιρεία για την οποία δεν δόθηκαν περισσότερες πληροφορίες.

Στο παρόν δημοσίευμα θα θέλαμε να κάνουμε ορισμένες γενικές κριτικές πα-

ρατηρήσεις και να θέσουμε μερικά ερωτηματικά σχετικά με το διήμερο αυτό, επειδή κρίνουμε ότι δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο για το ευρύτερο κοινό της Κέρκυρας. Συγκεκριμένα διερωτώμαστε για τα κίνητρα, το θέμα, τη διοργάνωση, το περιεχόμενο και τους στόχους του διημέρου αυτού σε συσχέτισμό με το ρόλο της επιστήμης, του επιστήμονα και την αποστολή του πανεπιστημίου γενικά σε μια δημοκρατική κοινωνία και ειδικά στο χώρο που ζούμε κι αγαπάμε, την Κέρκυρα. Ιδιαίτερο ερέθισμα για μια τέτοια θεώρηση αποτελεί η πολυσυζητημένη και συχνά επαναλαμβανόμενη σύνδεση του πανεπιστημίου με τον κοινωνικό του περίγυρο, γεγονός στο οποίο δόθηκε επίσης μεγάλη έμφαση και από τον Πρόεδρο της Διοικούσας Επιτροπής, Καθηγητή κ. Γρ. Κασιμάτη, κατά την έναρξη των μαθημάτων του Ιονίου Πανεπιστημίου τα τέλη του 1985 (βλ. «Κερκυραϊκό Βήμα» 11.12.1985).

Το γεγονός ότι:

— το διήμερο οργανωνόταν από το Δήμο Κερκυραίων με τη συμμετοχή των δύο άλλων αναφερθέντων παραγόντων (και όχι «υπό την αιγίδα του Δήμου»),

— ο χώρος διεξαγωγής του ήταν η Δημόσια Βιβλιοθήκη (εκεί όπου γίνονται οι ομιλίες του Ελεύθερου Ανοικτού Πανεπιστημίου) και ότι

— στον τίτλο του τονιζόταν η δυνατότητα συζήτησης («διήμερο συζητήσεων»), πρέπει να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι στόχος των διοργανωτών ήταν να μην περιορισθεί το διήμερο αυτό στους εξειδικευμένους χώρους του Ιονίου Πανεπιστημίου, στους εισηγητές και τους φοιτητές, αλλά να προσελκύσει και άλλους ακροατές και να στρέψει την προσοχή της κερκυραϊκής κοινής γνώμης στο έργο του Πανεπιστημίου – αν και τόσο ο συγκεκριμένος χρόνος διεξαγωγής του διημέρου (καλοκαιρινό σαββατοκύριακο και περιόδος εξετάσεων) όσο και το θέμα («Χρόνος, Διάρκειες, Ιστορία»), οι εισηγήσεις και οι επιτηδευμένα αφηρημένοι τίτλοι του έντυπου προγράμματος («κύκλος-στάσιμο-ανάπτυγμα») δεν μπορούμε να πούμε ότι προέτρεπαν και τόσο σε (για να μην πούμε ότι τελικά απέτρεπαν) μια ευρύτερη συμμετοχή.

Ας σημειωθεί ότι από τους 14 ομιλητές οι 8 ήταν μέλη του διδακτικού προσωπικού του Ιονίου Πανεπιστημίου. Ενώ την πρώτη μέρα του διημέρου, ο αριθμός των ακροατών ανερχόταν περίπου στους 100

(ένα μεγάλο μέρος του οποίου αποτελούσαν φοιτητές), τη δεύτερη ημέρα μειώθηκε ο αριθμός τους σχεδόν κατά το ήμισυ, γεγονός που υποδηλώνει ότι το περιεχόμενο των ανακοινώσεων δεν βρήκε την προσδοκώμενη απήχηση. Ας αναφερθεί ότι τόσο στον καθορισμό των θεμάτων των εισηγήσεων όσο και των ομιλητών δεν συμμετείχαν οι φοιτητές του Πανεπιστημίου.

Στο διήμερο αυτό, το οποίο υποθέτουμε ότι είναι ενδεικτικό του πνεύματος διδασκαλίας και μάθησης στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, μπορεί κανείς να πει ότι ειπώθηκαν ορισμένα ενδιαφέροντα πράγματα. Το θέμα είναι το πώς ειπώθηκαν τα περισσότερα από αυτά και εάν σε τελική ανάλυση έγιναν κατανοητά.

Όσον αφορά τις «συζητήσεις» του διημέρου, αυτές νομίζουμε ότι στην ουσία δεν έγιναν αλλά ούτε και μπορούσαν να γίνουν λόγω της υφής και του δυσνόητου των εισηγήσεων. Τελικά το «διήμερο συζητήσεων» και του διαλόγου πιστεύουμε ότι κατέληξε σε ένα «διήμερο μονολόγων» των ομιλητών, των οποίων τα θέματα και τα περιεχόμενα των εισηγήσεων έπρεπε «να τραβηχθούν από τα μαλλιά», όπως εύστοχα παρατήρησε κάποιος ακροατής, για να παρουσιάσουν ένα κάποιο συσχέτισμό με το θέμα του διημέρου αλλά και μεταξύ τους, έστω και αν στον τίτλο του κεντρικού θέματος του διημέρου είχε προστεθεί για εύλογους λόγους ο όρος «πολλαπλές προσεγγίσεις». Ανάλογα μειωμένα ήταν και το ενδιαφέρον και η προσοχή όχι μόνο των μη ειδικών ακροατών αλλά και αυτών των ίδιων των ειδικών, όταν άκουγαν τις εισηγήσεις των άλλων ομιλητών.

Είχε κανείς την εντύπωση ότι οι περισσότερες ανακοινώσεις και παρεμβάσεις στο διήμερο αυτό –όπως άλλωστε γίνεται δυστυχώς και σε άλλες παρόμοιες συναντήσεις και συνέδρια– έγιναν απλώς και μόνο για να γίνουν, δίνοντας στον ομιλητή κάποιο εφόδιο για την πανεπιστημιακή του καριέρα. Έτσι οι εισηγήσεις αυτές κατά κανόνα όχι μόνο δεν «συγκίνησαν» αλλά ούτε καν έδωσαν ερεθίσματα για μια ουσιαστική συζήτηση και προβληματισμό, αφού σε γενικές γραμμές, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, έλειπε από μέσα τους το κριτικό επιστημονικό πνεύμα, ο κοινωνικός προβληματισμός και ο συσχετισμός του θεματός τους με τη σύγχρονη εποχή και τα σημερινά προβλήματα, που σύμφωνα με τη γνώμη μας δεν θα έπρεπε

να λείπουν από καμία επιστημονική προσέγγιση. Αυτό που πέτυχαν τελικά οι εισηγήσεις αυτές ήταν να αποτρέψουν μια δημιουργική συζήτηση, παθητικοποιώντας και δημιουργώντας ίσως συμπλέγματα κατωτερότητας στους μη ειδικούς ακροατές, πράγμα που –συνειδητά ή ασυνείδητα– κάποιοι και να στόχευαν, δείχνοντας έτσι στο κοινό ότι η επιστήμη δεν είναι κάτι για τους πολλούς αλλά προνόμιο δήθεν των λίγων «προικισμένων». (Αυτό όμως δεν στόχευε ανέκαθεν η αστική επιστήμη όλων των αποχρώσεων και το κατεστημένο με τους υπολογητές του, για να διαιωνίσει την εξουσία, τα προνόμια και τη δήθεν υπεροχή του;! Αυτό θα έλεγε να νομίζει ο καθένας ότι μπορεί να παρακολουθήσει ένα μεγάλο επιστήμονα, να του κάνει μάλιστα ερωτήσεις ή ακόμα περισσότερο και να τον κριτικάρει!!).

Χαρακτηριστικές ήταν έτσι οι από ελιτίστικες μέχρι περιφρονητικές αντιδράσεις μερικών εισηγητών στην προσπάθεια κάποιου συμπαθέστατου Κερκυραίου συνταξιούχου (ο οποίος, όπως και πολλοί άλλοι, ακολουθώντας προφανώς την πρόσκληση του Δήμου και ερχόμενος σε αυτό το «διήμερο συζητήσεων» για να μάθει κάτι) να συσχετίσει με γλαφυρό τρόπο τα λεγόμενα, που του ήταν προφανώς πολύ αφηρημένα και δυσνόητα, με τις άμεσες και συγκεκριμένες του εμπειρίες μέσα από τη ζωή και τον κόσμο του, κάτι που όπως γνωρίζει κανείς και από τη σχετική βιβλιογραφία είναι πράγματι προϋπόθεση μιας σωστής και δημιουργικής μάθησης και όχι μιας «αχώνευτης» γνώσης, μιας «παπαγαλι αποστήθισης». Μπορεί κανείς να πει ότι κάποιοι «έπεσαν κυριολεκτικά πάνω του» ενοχλημένοι προφανώς πολύ που τόλμησε κάποιος «άσχετος» «με τα κοτόπουλά του» να κατεβάσει το τόσο υψηλό επίπεδο του διημέρου. Μπορούμε σε αυτό το κλίμα αναγκάστηκε αυθόρμητα να παρέμβει ακόμη και ο Σχολικός Σύμβουλος της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, πράγμα που τον τιμά, προσπαθώντας να αποτρέψει τη γελοιοποίηση του ατόμου αυτού και να εξηγήσει ότι η ερώτηση αυτή δεν ήταν και τόσο άσχετη. Το παραπάνω συμβάν είναι χαρακτηριστικό για τη γενικά διάχυτη προσπάθεια λεπτής ειρωνείας ή ακόμη και σαρκασμού σε κάθε «άσχετη» ή «σχετική» παρατήρηση και συμβολή που τολμούσε να κάνει κάποιος «μη ειδικός», ανεξάρτητα αν αυτός ήταν κάποιος Κερκυραίος από το ακροατήριο, κάποια φοιτή-

τρια (η μόνη που τόλμησε σύντομα κάτι να πει) ή ακόμη και κάποιοι από αυτούς τους ίδιους τους εισηγητές που είχε το θάρρος να μπει στα «ιστορικά χωράφια».

Το διήμερο αυτό αναβίωσε παλιές οδυνηρές αναμνήσεις από το μάθημα της ιστορίας, όπου η στείρα απαρίθμηση, συσσώρευση και αποστήθιση δήθεν αξιολογικά ουδέτερων γεγονότων και χρονολογικών περασμένων αιώνων χωρίς μια κοινωνικο-οικονομικο-πολιτική σύνδεση μεταξύ τους και φυσικά χωρίς κανένα συσχετισμό με το παρόν ήταν δυστυχώς ο κανόνας.

Η μελέτη της ιστορίας δεν είναι και δεν πρέπει ποτέ να είναι αυτοσκοπός. Στόχος μιας χειραφετικής μελέτης της ιστορίας δεν είναι μόνο η σωστή ανάλυση και κατανόησή της αλλά και η συμβολή της στην αλλαγή του ιστορικού και κοινωνικού γίγνεσθαι. Με άλλα λόγια η μελέτη του παρελθόντος θα πρέπει να συμβάλει και στη διαμόρφωση ενός ανθρώπινου παρόντος και ενός καλύτερου μέλλοντος προς όφελος των πολλών και όχι να είναι ένα είδος προειδοποιητικού συστήματος με στόχο την παροχή συμβουλών προς την ολιγαρχία για να αποφύγει τα λάθη της του παρελθόντος, έτσι ώστε να διασφαλίσει και διαιωνίσει την εξουσία της στο παρόν και το μέλλον.

Ιδιαίτερο γνώρισμα μιας δήθεν αξιολογικά ουδέτερης αστικής επιστημονικής θεώρησης, η οποία τελικά περισσότερο συσκοτίζει παρά φωτίζει την πολιτισμική πραγματικότητα, και μάλιστα όχι μόνο στην ιστορία αλλά σε όλους τους τομείς των θεωρητικών επιστημών, είναι μεταξύ άλλων η προσπάθεια να εντυπωσιάσει με μια βαρύγδουπη, αφηρημένη και επιστημονικοφανή ορολογία, η οποία όσο πιο ακαταλαβίστικη είναι τόσο πιο πολύ εκπληρώνει δήθεν τα κριτήρια της επιστημονικότητας. Με τον τρόπο αυτό και με την προτιμώμενη ενασχόληση με όσο το δυνατόν πιο παλιές εποχές και αιώνες (που είναι φυσικό άλλωστε να μην επιτρέπουν σε κάποιον να επιστρατεύσει την –για την αναζήτηση της γνώσης σημαντική– διάσταση της προσωπικής εμπειρίας και πληροφόρησης), όχι μόνο αποφεύγουν οι οπαδοί μιας τέτοιας επιστημονικής κατεύθυνσης να αντιματωπίσουν και να πάρουν θέση σε σύγχρονα ζωτικά προβλήματα αλλά και επιδιώκουν να μειώσουν όσο το δυνατόν περισσότερο τον αριθμό των αναγνωστών ή ακροατών που θα μπορεί να τους παρακολουθήσει,

επιτυγχάνοντας έτσι από τη μια μεριά να δημιουργήσουν στον εαυτό τους το αίσθημα της δήθεν ανωτερότητας και από την άλλη μεριά, κάτι που είναι και πολύ πιο σημαντικό, να αποκλείσουν την πλειοψηφία του λαού από μια αξιολόγηση και φυσικά ενδεχόμενη κριτική του έργου τους.

Αντίθετα στόχος μιας κοινωνικο-πολιτικά υπεύθυνης (όχι κομματικοποιημένης!) επιστήμης είναι να εκλαϊκεύσει τα πορίσματά της, όχι υπεραπλουστεύοντάς τα, αλλά χρησιμοποιώντας όσο το δυνατόν πιο απλά λόγια (πράγμα που δεν είναι και τόσο εύκολο, ακόμη και αν το θέλει κανείς, γιατί απλούστατα προϋποθέτει ωριμότητα ανθρωποκεντρική θεώρηση, ενασχόληση με τη σύγχρονη πραγματικότητα και σωστή, πολύπλευρη γνώση, κάτι που και ο Αριστοτέλης έλεγε, υπογραμμίζοντας ότι τον πραγματικό γνώστη τον χαρακτηρίζει η ικανότητά του να μπορεί να μεταδίδει τη γνώση του), για να τα κάνει κατανοητά και προσίτα στο λαό, δίνοντας ένα επιπρόσθετο εργαλείο, τη γνώση, όχι μόνο για να ερμηνεύσει και κατανοήσει τον κόσμο αλλά και για να τον καλύτερευσει και εξανθρωπίσει.

Μια τέτοια επιστημονική θεωρία και πρακτική, ενάντια στην οποία στρέφωμστε σε αυτό το δημοσίευμα, θυμίζει πράγματι το πανεπιστήμιο πριν από το Μάη του 1968. Θα πρέπει να μην ανησυχούμε κανείς ότι, κατά την περίοδο της εξέγερσης και του παγκόσμιου κινήματος των φοιτητών στο δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '60 και το πρώτο της δεκαετίας του '70, οι φοιτητές δεν είχαν πολύ σε εκτίμηση τους υπερεξειδικευμένους επιστήμονες που δεν φέρνουν το γνωστικό τους αντικείμενο σε συσχετισμό με τη σύγχρονη κοινωνικο-οικονομικο-πολιτική πραγματικότητα και αγνοούν την κοινωνικο-πολιτική υπευθυνότητα του επιστήμονα: με άλλα λόγια κριτικάραν την επιστημονική θεώρηση, η οποία από τις πολλές τις λεπτομέρειες ξεχνούσε την ουσία ή, όπως έλεγαν τότε χαρακτηριστικά «από τα πολλά τα δέντρα δεν έβλεπε το δάσος». Μα θα μας πει κανείς θα μπορούσε να ισχύσει αυτή η κριτική της «ανήσυχης γενιάς του '68» και για το διήμερο αυτό; Η γνώμη μας είναι ότι η παραπάνω κριτική, στην ουσία της, δυστυχώς θα μπορούσε να συσχετισθεί, ίσως με ορισμένες επίκαιρες διαφοροποιήσεις, με τις περισσότερες εισηγήσεις και το γενικότερο πνεύμα του διημέρου αυτού.

Και τώρα μια παρένθεση, που έχει σχέση με τη γενικότερη λειτουργία του Ιονίου Παν/μίου: είναι αλήθεια τυχαίο ότι οι περισσότεροι των εισηγητών (αλλά, όπως διαδίδεται, και των διδασκόντων στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο) είναι της γαλλικής και μάλιστα της παρισινής «Σχολής»; Μήπως έχει αυτό σχέση με μερικά συγκεκριμένα μέλη της Διοικούσας Επιτροπής που άσκησαν, όπως μαθαίνει κανείς από τον Τύπο, αποφασιστικό ρόλο τόσο στην επιλογή των μελών του διδακτικού προσωπικού όσο και τον καθορισμό των γνωστικών αντικειμένων και των περιεχομένων των σπουδών; Και μάλιστα όχι μόνο στο Τμήμα Ιστορίας αλλά και στο Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας (όχι Τμήμα «Γλωσσών» ή «Γλωσσολογίας» όπως αρκετές φορές τυχαίνει (;) να χαρακτηρίζεται!); Όσο για το τελευταίο αυτό Τμήμα μαθαίνουμε ότι, αντί να καλυτερεύσει ακόμη περισσότερο, σε σχέση με το πρώην ΚΕΜΕΔΙ, την εκπαίδευση των –για την Ελλάδα απαραίτητων– μεταφραστών και διερμηνέων υψηλής στάθμης, την έχει σε τέτοιο βαθμό αποπροσανατολίσει και αποξενώσει από τον αρχικό της στόχο, ώστε ακόμη και οι φοιτητές του Α΄ έτους, μαζί με τους τριτοετείς φοιτητές του πρώην ΚΕΜΕΔΙ, να αναγκασθούν –μεταξύ άλλων– να ζητούν πρόσφατα ριζική αναμόρφωση των περιεχομένων των σπουδών τους. Μια τέτοια αναμόρφωση θα μπορούσε σε τελική ανάλυση να επιφέρει όχι μόνο αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών αλλά και στα γνωστικά αντικείμενα και τη σύνθεση του εκλεκτορικού σώματος (το οποίο μέχρι στιγμής δεν έχει συγκροτηθεί σε σώμα αλλά και του οποίου η σύνθεση και αρμο-

διότητα για την εκπαίδευση διπλωματούχων μεταφραστών και διερμηνέων, που θα μεταφράζουν κείμενα της σύγχρονης πολιτισμικής πραγματικότητας και όχι έργα αρχαίου πολιτισμού και Κλασικής Φιλολογίας, αμφισβητείται από πολλές πλευρές) και ίσως και σε άλλους τομείς.

Μετά από τη γενική εντύπωση που έδωσε το Ιόνιο Πανεπιστήμιο μέσα από το διήμερο αυτό μπορεί ίσως κανείς να κατανόησει ευκολότερα το γεγονός «ότι δεν υφίσταται κλίμα αρμονικής συνεργασίας σεβασμού και εκτιμήσεως μεταξύ ΔΕΠ και φοιτητών» και ότι υπάρχει διάχυτη η εντύπωση προσπάθειας πολύπλευρου εκφοβισμού των φοιτητών εκ μέρους του διδακτικού προσωπικού, γιατί τόλμησαν να καταγγείλουν, όχι μόνο ορισμένες απεργασίες καταστάσεις στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο αλλά και μεθοδεύσεις κατά την επιλογή του διδακτικού προσωπικού (βλ. και «Κερκυραϊκό Βήμα» από τις 18-19.3.1987, 31.3.87 και 21.5.1987, «Κερκυραϊκά Νέα» Μάρτιος 1987). Ας σημειωθεί ότι μέχρι σήμερα το ΔΕΠ του Τμήματος Ιστορίας, παρά την απαίτηση του Τύπου για διαλεύκανση της υπόθεσης, δεν απάντησε στην ουσία των καταγγελιών των φοιτητών παρά μόνο με προσπάθειες τιθάσευσης του διοικητικού συμβουλίου του Συλλόγου των φοιτητών (που φτάνουν από χαρακτηρισμούς των φοιτητών ως «συκοφαντών», «λιβελλογράφων» και «ανεύθυνων», υπόνοιες για κακή βαθμολόγηση, κινδυνολογία μέχρι και απειλές για μήνυση), κάτι που θυμίζει ξεχασμένες εφιαλτικές εποχές στον τομέα της εκπαίδευσης.

Κλείνοντας θα θέλαμε να παραθέσου-

με μερικά σχόλια και ερωτήματα ακροατών μετά το πέρας του διημέρου, που αντικοποτριίζουν τη στάση του κριτικά σκεπτόμενου ακροατηρίου:

— Ποιος και με ποια κριτήρια επέλεξε τους εισηγητές;

— Ακαδημαϊκή πνευματική αυτοϊκανοποίηση

— Παρατήρησε κανείς ότι το πρόγραμμα του διημέρου δεν είναι γραμμένο στο μονοτονικό σύστημα; Είναι τυχαίο κάτι τέτοιο;

— Η αστική επιστήμη σε όλο της το μεγαλείο!

— Με τέτοια θέματα και συνέδρια προσπαθεί η «Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού» να μελετήσει το Νέο Ελληνισμό;

Και κάτι άλλο: κατά τη λήξη του διημέρου ευχήθηκαν μερικοί από τους εισηγητές «και του χρόνου πάλι ένα τέτοιο διήμερο στην Κέρκυρα». Εμείς θα απαντούσαμε: ένα σωστό διήμερο; ναι. Ένα διήμερο όμως όπως το φετινό: όχι ευχαριστώ. Αν τελικά το διήμερο αυτό ήταν πράγματι ενδεικτικό της μέχρι τώρα αλλά και της μελλοντικής λειτουργίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, τότε θα πρέπει να διερωτηθεί κανείς: μα καλά για ένα τέτοιο πανεπιστήμιο αγωνίσθηκε εδώ και δεκαετίες ο επτανησιακός και ιδιαίτερα ο κερκυραϊκός λαός ο οποίος ήθελε το Ιόνιο Πανεπιστήμιο ως σύμμαχό του στους αγώνες του για μια καλύτερη ποιότητα ζωής και ως δημιουργικό πνευματικό αντίδοτο στην κερδοσκοπική ισοπέδωση της μονοκαλλιέργειας του τουρισμού;

Λάζαρος Ιωάννου
Φοιτητής Φιλοσοφικής

ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΩΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΛΟ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

«Ἡ δὲ Ἑλλάς τραδᾷ κατὰ τὸ παρὸν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον ρύ-
ζι, λιθάνι, λινάρι, χουρμάδες, τζουράτι (cenere soda) πετζιά
κ.λπ. Μὲ τὸν καιρὸν, ὅταν συστηθῶσι ἐν αὐτῇ Ἐργοστάσια
θέλει χρησιμεύσουν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἄλλα εἶδη τῆς Αἰγύ-
πτου, ὡς τὸ Βαμπάκι Μαχό, τὰ Ἀσφούρια καὶ τὰ Λουλάκια,
ἀν δὲν ἤθελεν εἰσαχθῆ ἡ φύτευσις των εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ
τότε πάλι ἡ Ἑλλάς θὰ ἤμπορῆ νὰ δίδῃ εἰς τὴν Αἴγυπτον χειρο-
τεχνήματα εἰς μικροτέραν τιμὴν παρά κάθε ἄλλο ἔθνος ὡς ἔ-
χουσα προχειροὺς τὰς πρώτας ὕλας, καὶ θέλει ἀποκατασταθῆ
τὸ μεταξὺ των ἐμπόριον σημαντικώτερον...»

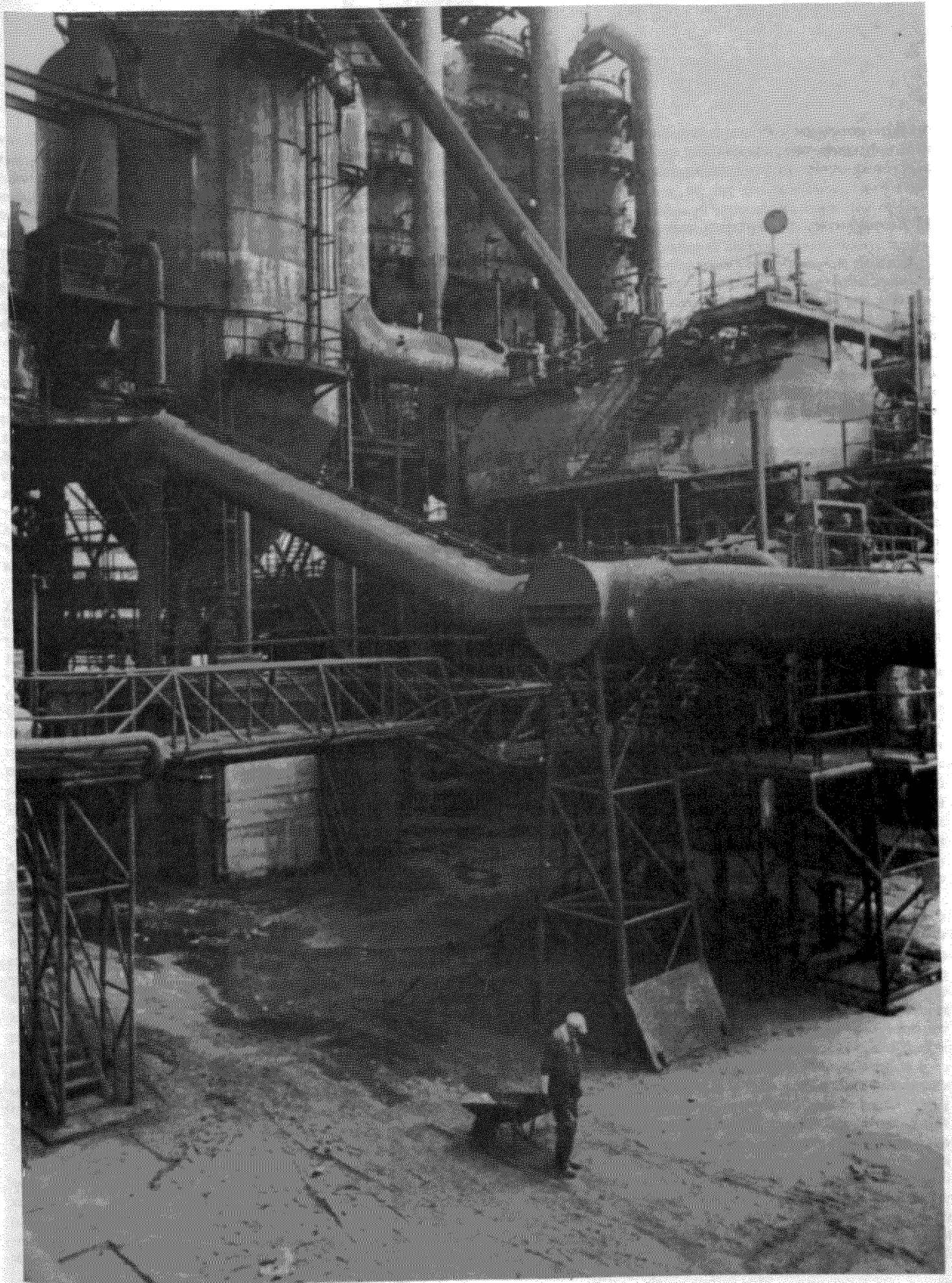
«Ἡ ἐγκαρδίωσις λοιπόν, ἡ ὑποστήριξις καὶ ὑπόληψις τῆς
Ναυτιλίας, ἡ σύστησις ἐργοστασίων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ μετρία-
σις τῆς τιμῆς τῶν προϊόντων τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὰ μέσα ἐκεῖνα
διὰ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ ἐπαυξηθῶσιν αἱ ἐμπορικαὶ σχέ-
σεις τῆς μετὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ νὰ ἀπολαμβάνῃ ὄφελος ἀπὸ αὐ-
τὰς».

«Ἡμπορεῖ ἀκόμα καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ Σαπониού νὰ ἀποκα-
τασταθῆ σημαντικῶς μεταξὺ τῶν δύο τούτων τόπων. Ἀπὸ
αὐτὸ κάμνει ἐξόδουσι σημαντικὴν ἡ Αἴγυπτος, φέρεται δὲ
ἀπὸ Τουρκίαν, Συρίαν καὶ Κρήτην, ἤτοι ἀπὸ τὰ μέρη ἐκεῖνα
τὰ ὁποία εὐφοροῦν εἰς Λάδια (εὐρίσκεται καὶ ἐδῶ ἐν κατάστη-
μα κατασκευῆς του, ἀλλὰ ἀπρακτεῖ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ και-
ροῦ ἔνεκα ἐλλείψεως Λαδίων). Εἰς τὰ ἄνω μέρη ἔνεκα τῶν συ-
νήθων δωσιμάτων καὶ ἄλλων ἀκαταστασιῶν δὲν ἤμπορεῖ αὐτὸ
τὸ εἶδος νὰ κατασκευασθῆ εὐθυνώτερα ἐφ' ὅσον εἰς τὴν Ἑλλά-
δα κατασκευαζόμενον εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα τὰ ὁποία εὐφοροῦν
εἰς Λάδια. Ἀπὸ τὸ ἄλλον μέρος αἱ στάσεις τῆς Ἑλλάδος ἐν-
ταῦθα θέλουν ἔχει πρὸς ὄφελος τὴν διαφορὰν τοῦ τελωνείου
διότι θέλουν πληρῶνῃ 3% διὰ μίαν καὶ μόνην φορὰν ἀφ' οὗ αἱ
ἀπὸ Τουρκίαν πληρῶνουν περίπου 12% καὶ 5% ὅτε μετακομι-
ζόμεναι εἰς Κάιρον. Ἡ σύστησις εἰς τὴν Ἑλλάδα τοιούτων κα-
ταστημάτων μὴ οὐσα οὔτε δύσκολος οὔτε πολυέδοξος δύναται
νὰ ἀποκατασταθῆ πολλά ἐπωφελῆς καὶ νὰ ἐπαυξηθῆ τὸ ἐμπό-
ριόν τῆς».¹

ἐκθεσης τοῦ Μιχ. Τοσίτσα για τὴν ἰδρυση βιομηχανιῶν στη μό-
λις ἀπελευθερωμένη ἀπὸ τοὺς Οθωμανοὺς Ἑλλάδα πρέπει νὰ
εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους προβληματισμοὺς πάνω σε αὐτὸ το
θέμα. Σε ἀντίθεση με μεταγενέστερες ἀπόψεις, οἱ προτάσεις
τοῦ Μιχ. Τοσίτσα δὲν ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς ἀφη-
ρημένου θεωρητικοῦ σχήματος, ἀλλὰ στηρίζονται στὴν οἰκονο-
μικὴ ἀνάλυση συγκεκριμένων πραγματικῶν δεδομένων. Βέβαια
ὁ Τοσίτσας, που εἶναι ὁ ἴδιος μεγάλῃς ἐπιχειρηματίας, παρουσιάζει ἀπο-
κλειστικὰ τὴν ἐμπορικὴ πλευρὰ τῆς βιομηχανικῆς ἐπιχείρησις
καὶ ἀγνοεῖ τὴν παραγωγικὴ. Ἡ ἐπιλογή ὁμως τοῦ τυπικοῦ κλά-
δου τῆς πρώτης βιομηχανικῆς ἐπανάστασις, τῆς βαμβακουρ-
γίας, για τὸν ὁποῖο ἐπιφυλάσσεται ὁ ὅρος «ἐργοστάσια» σε ἀ-
ντιδιαστολὴ με τὰ «καταστήματα» τῆς σαπωνοποιίας καὶ ὁ σα-
φῆς διαχωρισμὸς των μεταποιητικῶν δραστηριοτήτων ἀπὸ τὶς
ἐξορυκτικῆς, μάραμα-θηραϊκῆ γῆ, που ἀναφέρονται σε ἄλλο
σημεῖο τῆς ἐκθεσης, προδίδουν μίαν σαφῆ ἀντίληψη των ἰδιαι-
τερῶν τεχνικῶν καὶ κοινωνικοοικονομικῶν χαρακτηριστικῶν
τῆς σύγχρονης βιομηχανίας. Ἡ βιομηχανικὴ ἐμπειρία τῆς Αἰ-
γύπτου στὴν περίοδο τοῦ Μωχάματ Ἄλη ἔχει ἀσφαλῶς συμ-
βάλλει στὴ διαμόρφωση των ἀπόψεων τοῦ Τοσίτσα για τὴ βιο-
μηχανία, ὅπως θὰ συμβάλει ἀργότερα, μαζί με τοὺς ἀπόηχους
τῆς αἰγυπτιακῆς περιπέτειας των Σαινσιμονιστῶν, στὴν προτί-
μησις των Μετσοβιτῶν τῆς Αλεξάνδρειας πρὸς τὸ Πολυτεχνεῖο
ἀντὶ για τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Αθήνας, που συγκεντρώνει, συ-
νήθως, τὴν εὐνοια των μεγαλεμπόρων τῆς ἐλληνικῆς διασπο-
ράς. Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Τοσίτσα για τὴ βιομηχανία δὲν ἐρχο-
νται μόνο σε ἀντίθεση με τὴν ἀποκλειστικὴν ἐπίδοση των μεγα-
λεμπόρων στο ἐμπόριο καὶ στὴ ναυτιλία, ἀλλὰ εἶναι καὶ ξένες
πρὸς τὶς παραστάσεις για τὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία τοῦ κοινωνι-
κοῦ συνασπισμοῦ που κατέχει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἡ τυπικὴ,
λακωνικὴ ἀπάντησις τοῦ Αλ. Μαυροκορδάτου, Γραμματέα τότε
ἐπὶ των ἐξωτερικῶν, που ἀναφέρεται μόνο στο ἐμπόριο, καθὼς
καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐκθεσις Τοσίτσα δὲν κατατάσσεται μαζί με
τὴν ὑπόλοιπὴ ἀλληλογραφία, ἀλλὰ παραμένει ἐκτοτε στα ἀνευ

¹ Το κείμενο τοῦ Χρήστου Χατζηωσήφ περιέχεται στοὺς δύο τόμους
τοὺς ἀφιερωτικoὺς στον καθηγητὴ Νίκο Σβορώνο που ἐξέδωσε τὸ
Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ἐπιλέχθηκε για ἀναδημοσίευσιν λόγω των συγ-
χρονικῶν του προεκτάσεων. Ἐκτενῆς βιβλιοκριτικὴ παρουσίασις του ἀ-
φιερώματος θὰ γίνῃ σε ἐπόμενο τεύχος των Συγγραμμάτων Θεμάτων.

Διατυπωμένες στα 1833, οἱ προτάσεις αὐτῆς τῆς προξενικῆς

αριθμού κατατάξεως έγγραφα του Υπουργείου των Εξωτερικών, μαρτυρούν την αμηχανία που προκαλούν στους ιθύνοντες οι απόψεις αυτές για την εκβιομηχάνιση.

Η βιομηχανία συνάρτηση των φώτων

Κατά τα επόμενα χρόνια και σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του πρώτου αιώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, η οικονομική πρόοδος της χώρας αντιμετωπίζεται, κατά κύριο λόγο, ως συνάρτηση της γεωργικής, εμπορικής και ναυτικής της ακμής. Οι οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου, που επικρατούν, αμφιβάλλουν για την ικανότητα της βιομηχανίας να επιδιώσει στην Ελλάδα και αμφισβητούν τη σκοπιμότητα της ίδρυσης και προστασίας βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας θεωρείται το 19ο αιώνα περισσότερο πολιτιστικό και λιγότερο οικονομικό πρόβλημα, περισσότερο ζήτημα ανόδου του γενικού μορφωτικού επιπέδου και ειδικότερα των τεχνικών γνώσεων παρά πρόβλημα κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, αντίληψη που επιδιώκει και στον 20ο αιώνα και δεν είναι ξένη προς την κρατούσα ιδεολογία για τον κοινωνικό ρόλο της εκπαίδευσης. Ακόμα και όταν το κράτος ενισχύει την ίδρυση ορισμένων βιομηχανιών, προβάλλει ως ευεργετική συνέπεια της λειτουργίας τους την κατάρτιση έμπειρων τεχνικών και όχι την αύξηση του κοινωνικού προϊόντος. Η αντίληψη αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής στη συζήτηση που πραγματοποιείται το Μάιο του 1846 στη Βουλή με αφορμή την παραχώρηση σε ένα μηχανικό, τον Π. Φωτεινό, δάνειου 12.000 δραχμών, τελωνειακών ατελειών και ενός νερόμυλου με τα γύρω του 80 στρέμματα εθνικής γης για την ίδρυση του πρώτου κλωστήριου στην περιοχή της Πάτρας. Ο εισηγητής του νομοσχεδίου, για να κάμψει τις αντιδράσεις των υποστηρικτών του δόγματός, του ελεύθερου εμπορίου «παραδέχεται την ιδέα ότι βιομηχανικά καταστήματα δεν δύναται να προοδεύωσιν εις την Ελλάδα, καθόσον ή βιομηχανία ταύτη, ως εκ της έλλείψεως των μέσων δεν δύναται ν' άντιταχθί προς τας των ευρωπαϊκών εθνών, θεωρεί όμως αναγκαίαν την ένισχυσιν τής παραγωγής των πρώτων ύλων. Ότι εις την παραγωγήν τούτων τείνον τό προκείμενον κατάστημα, άλλως τε και όλίγα άπαιτούν κεφάλαια, και έπομένως δυνάμενον να εύδοκιμήση, καθίσταται προστατεύσιμον»².

Ο αρμόδιος υπουργός δεν παρουσιάζεται πιο αισιόδοξος αφού «καθώς εις πάσαν άνθρωπίνην έπιχείρησιν, ούτω και εις ταύτην δεν δύναται τις να είναι βέβαιος περι τής έπιτυχίας», αλλά τονίζει «ότι ή Κυβέρνησις ως όφείλουσα να φροντίζει περί των συμφερόντων του έθνους κατανοούσα την άτέλειαν των τεχνών εν Έλλάδι προς τά εν τής Ευρώπη, δι' έξόδων της έπεμψε διαφόρους νέους, ίνα διδαχθώσιν εκείσε τέχνας και μεταδώσωσιν αυτάς και εις άλλους Έλληνας προς αύξησιν και πρόοδον τής βιομηχανίας, εις δέ εκ των νέων τούτων, ό περι ού ό λόγος Φωτεινός, σπουδάσας τήν βαμβακοκλωστικήν, έπανήθη εν εις τήν Έλλάδα φέρων κεφάλαια τήν έπιστήμην τής τέχνης του και τήν προς ένεργειαν ταύτης άπαιτούμενη μηχανή».³ Χρησιμοποιώντας ως προκάλυμμα την αντίληψη για την εθνωφελή σημασία της τεχνικής εκπαίδευσης, τα άρθρα 4 και 5 του σχετικού νόμου εξασφαλίζουν στον υποψήφιο βιομήχανο την απαραίτητη εργατική δύναμη με ελάχιστο κόστος. Πρόκειται για 30 «νέους ηλικίας 13-15 ετών, τους οποίους θέλει προσδιορίσει η Κυβέρνησις, λαμβάνουσα ανά τρεις αφ' εκάστου νομού». Οι νέοι αυτοί παρουσιάζονται ως υπότροφοι που χωρίς δίδακτρα, αλλά και χωρίς μισθό, με εξασφαλισμένη μόνο τη

διατροφή και την τροφή θα μάθουν «τήν χρήσιν και επιδιόρθωσιν των μηχανών τής βαμβακοκλωστικής, ως και τήν εκ νέου κατασκευήν των συστατικών αυτών μερών των δυναμένων να κατασκευασθώσιν εις τήν Έλλάδα». Η αληθινή φύση της σχέσης διδάσκοντος διδασκομένων προκύπτει από την υποχρέωση των τελευταίων «έν διαστήματι πέντε έτών, άφου γίνει ή έναρξις του βαμβακοκλωστικού καταστήματος, ούτε να κατασκευάσωσιν, ούτε να επιδιορθώσωσιν προς χρήσιν ιδίαν ή άλλην, μηχανάς βαμβακοκλωστικής, όσας θέλει συστήσει έν τώ Βασιλείω ό Π. Φωτεινός ούτε να έργάζονται μέ τοιαύτας μηχανάς, ειμή έν τώ καταστήματι του ειρημένου έργολάβου».⁴

Ανασταλτικός παράγοντας η περιορισμένη διαθεσιμότητα της εργασίας

Οι υποχρεώσεις των «υποτρόφων» του κλωστήριου δείχνουν, πέρα από το πραγματικό πρόβλημα των τεχνικών στελεχών, που βρισκόταν η μείζων δυσχέρεια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα: στην έλλειψη διαθέσιμων εργατικών χεριών. Η πρωταρχική συσώρευση χρηματικού κεφαλαίου στα ναυτικά κέντρα της προεπαναστατικής Ελλάδας και η ανάπτυξη εμπορικού κεφαλαίου στις παροικίες πριν και μετά την Επανάσταση δεν οδήγησαν στην αποσύνθεση των παλαιών τρόπων παραγωγής στη γεωργία και στην απόσπαση ικανού αριθμού αγροτών από τα μέσα παραγωγής τους. Η de facto διανομή των εθνικών κτημάτων μετά την Επανάσταση, η καταβολή της φορολογίας της δεκάτης σε είδος, ακόμα και αυτή η διέξοδος στη σταφίδα και στον καπνό επιβράδυναν την προλεταριοποίηση των ελλήνων αγροτών και συνέβαλαν στη διατήρηση, αν όχι πάντοτε της αυτοκατανάλωσης οπωσδήποτε της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας και γενικά της μικρής αγροτικής εκμετάλλευσης. Ως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα η ελληνική αγροτική παραγωγή αυξάνει περισσότερο με την επέκτασή της σε χέρσα εδάφη που καλλιεργούν νέα μικρά αγροτικά νοικοκυριά, παρά με την υιοθέτηση νέων τεχνικών και νέων μορφών οργάνωσης της παραγωγής. Σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες η καλλιεργούμενη έκταση αυξάνει στο διάστημα της πρώτης μετεπαναστατικής γενιάς κατά 50% περίπου περνώντας από 2.338.000 σε 3.650.000 στρέμματα.⁵ Η επέκταση της καλλιεργούμενης γης συνεχίζεται και στην επόμενη περίοδο και μόνο στα χρόνια 1860-1875 η καλλιεργεία των σιτηρών κερδίζει ένα εκατομμύριο στρέμματα περνώντας από 2.287.640 σε 3.448.940 στρέμματα, ενώ παράλληλα επεκτείνεται και η καλλιεργεία της σταφίδας, του καπνού και του βαμβακιού, που την εποχή αυτή καλύπτουν το 28% της καλλιεργούμενης γης⁶. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι η έλλειψη διαθέσιμων εργατικών χεριών και τα σχετικά με το κόστος ζωής ψηλά εργατικά ημερομίσθια, που εμποδίζουν όχι μόνο την ανάπτυξη της βιομηχανίας, αλλά και τον εξορθολογισμό της γεωργικής παραγωγής.⁷ Εκτός τούτου ο αγρότης που τυχόν εξέπεσε της ιδιοκτησίας του δεν είναι αμέσως διαθέσιμος για τη βιομηχανία. Χρειάζεται η επέμβαση ιδεολογικών και καταναγκαστικών μηχανισμών γι' αυτό το σκοπό. Χωρίς αυτούς, άλλες μορφές ζωής, όπως η ληστεία, κερδίζουν τους ακτήμονες.

Σε αυτό το πλαίσιο, το σύνθημας επιχείρημα των οπαδών του ελεύθερου εμπορίου και αντίπαλων της εκβιομηχάνισης μιας αγροτικής χώρας με τη βοήθεια προστατευτικών δασμών, ότι δηλαδή η βιομηχανία προκαλεί αφαιμάξη εργατικών χεριών από τη γεωργία, ηχεί περισσότερο πειστικά όταν προβάλλεται στην Ελλάδα. Γι' αυτό και οι οπαδοί της εκβιομηχάνισης απα-

ντούν είτε μειώνοντας τη σημασία αυτής της αφαιμάξης, είτε τονίζοντας τον «παιδευτικό» χαρακτήρα της βιομηχανικής προσπάθειας.⁸ Η έλλειψη εργατικών χεριών είναι επίσης αυτή που οδηγεί τους συνήγορους της βιομηχανίας να προτείνουν αυταρχικά σχήματα δέσμευσης εργατικών δυνάμεων είτε πρόκειται για «υποτρόφους», προστατευόμενα «έκθετα», είτε τέλος για βιομηχανίες-στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας των ποινικών καταδίκων, με παιδευτικό φυσικά σκοπό, στα νησιά.⁹ Η στασιμότητα των αγροτικών δομών αναστέλλει και την ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς. Εξ άλλου την εποχή εκείνη δεν υφίσταται ακόμα μια ενιαία εσωτερική αγορά, αλλά περισσότεροι θύλακοι με λίγες διασυνδέσεις μεταξύ τους, των οποίων το άνοιγμα κοιτάει προς ευρύτερους ξένους οικονομικούς χώρους όπως η οθωμανική αυτοκρατορία, η Αγγλία και η Αδριατική. Η περιορισμένη τοπικά και ποσοτικά ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα επωφελείται από συγκυρίες που ανατρέπουν τους δεσμευείς όρους στην αγορά εργασίας και στη διάθεση των προϊόντων της, όπως η μεγαλύτερη διαθεσιμότητα εργατικών χεριών στις Κυκλάδες, οι κρητικοί πρόσφυγες της επανάστασης του 1866-1869, η έλλειψη μεταξίου στη Γαλλία, η «πείνα του βαμβακιού» στη διάρκεια του αμερικανικού εμφύλιου πόλεμου και τα βυρσοδεψεία της Σύρας, ειδικότερα, από τα μονιμότερα εμπορικά ανοίγματα που προσφέρουν οι παροικίες του εξωτερικού.

Σε σύγκριση με την έλλειψη εργατικών χεριών η έλλειψη των χρηματικών κεφαλαίων προβάλλεται πολύ σπανιότερα ως ανασταλτικός παράγοντας για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Αυτό οφείλεται στις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν τον 19ο αιώνα. Το σταθερό κεφάλαιο για ένα μικρό κλωστήριο σαν του Φωτεινού δεν ξεπερνά τις 100.000 δραχ. Η δαπάνη αυξάνει όταν εγκαθίσταται ατμομηχανή, αλλά τα ατμοκίνητα βυρσοδεψεία της Σύρας δείχνουν ότι παρόμοιες επενδύσεις βρίσκονται μέσα στα όρια των δυνατοτήτων του εμπορικού κεφαλαίου της οθωμανικής περιόδου. Την ίδια εποχή τα κεφάλαια των ντόπιων ασφαλιστικών εταιριών είναι μεγαλύτερα από εκείνα των βιομηχανικών της Σύρας. Οι δυσκολίες που συναντά ως τα 1859 η Εθνική Τράπεζα στο να τοποθετήσει επικερδώς στην ελληνική οικονομία τις εγχώριες αποταμιεύσεις που συγκεντρώνει στα ταμεία της έχουν ως συνέπεια η σχέση μεταλλικού αποθέματος προς το κυκλοφορούν χαρτονόμισμα να είναι ασυνήθιστα υψηλή, ενώ σημαντικά χρηματικά ποσά επενδύονται από τη τράπεζα στο εξωτερικό.¹⁰ Για τη Διοίκηση της Εθνικής, αλλά και για τους επικριτές της πολιτικής της διέξοδος από αυτή την κατάσταση δεν βρίσκεται στην κατεύθυνση των βιομηχανικών πιστώσεων, αλλά στις πιστώσεις προς το εμπόριο και τη γεωργία.¹¹ Στην ενίσχυση της δανειοδότησης της γεωργίας αποδίδει ακριβώς ο νόμος ΦΚΣΤ 1859 με τη διαφορά ότι από τη δεκαετία του 1860 η κυβέρνηση, πιεζόμενη από τα χρόνια ελλείμματα του προϋπολογισμού, γίνεται ο κυριότερος διεκδικητής των διαθέσιμων της Εθνικής Τράπεζας. Πάντως, η διοχέτευση ελληνικών αποταμιεύσεων στο εξωτερικό μέσω του τραπεζικού συστήματος συνεχίζεται ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τις νέες τράπεζες που ιδρύθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα με συμμετοχή ξένων κεφαλαιούχων και ελλήνων των παροικιών.

Η βιομηχανική καχεξία και η στασιμότητα των δομών της αγροτικής παραγωγής δεν οδήγησαν ποτέ σε μια ουσιαστική και συστηματική αμφισβήτηση των οικονομικών δυνατοτήτων του ελληνικού κράτους. Το πρόβλημα συλλαμβάνεται ως ζήτημα «καθυστερήσεως» μάλλον, παρά έλλειψης των θεμελιωδών προϋποθέσεων για οικονομική πρόοδο. «Ας μην κρίνουμε τα

έργα των ανθρώπων με αφαιρέση από τον παράγοντα χρόνο και αντί να κατηγορούμε την Ελλάδα για βραδύτητα και έλλειψη προκοπής, που δεν υφίστανται παρά μόνο στις προκαταλήψεις και στην κακή πρόθεση, ας της αναγνωρίσουμε αυτά που πραγματοποίησε μέσα στο βραχύ χρονικό διάστημα που τη χωρίζει από την απελευθέρωσή της».¹² Τριάντα χρόνια αργότερα από τη συνηγορία του Leconte ο Συγγρός χρησιμοποιεί τις ίδιες περίπου δικαιολογίες για την καθυστέρηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας σε σχέση με τις ευρωπαϊκές: «Δεν πρόκειται ένταυθα να εξετάσωμεν μετά λεπτομερείας, άν τὰ Ἑλληνικόν Βασίλειον, ὡς συνέστη, ἠδύνατο ἐν τῷ διαστήματι τῶν 45 ἐτῶν, καθ' ἃ αυτοκυβερνάται, νὰ εἶναι μᾶλλον προοδευμένον καὶ μᾶλλον παρεσκευασμένον. Νομίζομεν δι τὴν ὑπερβολικαὶ καὶ ἄδικοι εἶναι οἱ μεμψιμοιρίαι, τὰς ὁποίας τινὲς ἐξοξέουσι κατὰ τῶν κατὰ καιροὺς Ἑλληνικῶν Κυβερνήσεων, ἀποδίδοντες πάσας τὰς παρατηρουμένας σήμερον ἐλλείψεις εἰς τοὺς διοικήσαντας τὰ κοινά... Λησμονοῦσιν ὅτι 45 ἐτῶν βίος ἐν ἔθνῳ ὑπό τοιαύτας περιστάσεις ἀναπλαττομένω εἶναι βραχυτάτον χρόνον διάστημα».¹³ Αντιμετωπιζόμενη από αυτή την οπτική γωνία η πολιτική του Χ. Τρικούπη μπορεί να θεωρηθεί «ὅτι ἀπέβλεπεν πρὸ πάντων εἰς τὴν ἐλάττωσιν τῆς ἀποστάσεως, ἥτις ἐχώριζε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν εὐνομουμένων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν».¹⁴

Πραγματικά, ακόμα και οι κρίσεις νομιμοποίησης που περνά το ελληνικό κράτος στους κόλπους των ραγιαδών και των Ελλήνων, της διασποράς μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και στις δεκαετίες του 1890 και του 1900 αποδίδεται περισσότερο στους ατυχείς χειρισμούς των κυβερνήσεων στους τομείς της εξωτερικής και της δημοσιονομικής πολιτικής, παρά σε εγγενείς αδυναμίες της οικονομικής βάσης του Κράτους. Επίσης, η ελιοσημανση της διαφθωρτικής αδυναμίας του ισοζυγίου πληρωμών κατά τη δημοσιονομική κρίση της τελευταίας τρικομικής περιόδου¹⁵ δεν οδηγεί σε βαθύτερες ανησυχίες, αφού δεν φαίνεται να κινδυνεύει η αναπαραγωγή του συστήματος, η οποία συνεχίζεται και μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Αν η σχέση των παραγωγικών δυνατοτήτων με τον πληθυσμό φαίνεται δυσμενής, αυτό αποδίδεται στη σμικρότητα του πληθυσμού. «Ὁ μικρὸς λοιπὸν πληθυσμὸς μας μᾶλλον ἢ ἡ στενότητα τῶν ὀρίων μας εἶναι ἡ ἀληθὴς αἰτία τῆς δυστυχίας μας», υποστηρίζει ο Σπ. Τρικούπης στην Εθνοσυνέλευση της 7΄ Σεπτεμβρίου¹⁶. Αργότερα, με την επικράτηση του μεγαλοϊδεατισμού, το επιχείρημα εξελίσσεται. Ο ανεπαρκής πληθυσμός και η μικρή μονοπυρηνική οικογένεια είναι το πρόβλημα για τον Μανσόλα, αλλά οφείλονται στη στενότητα των συνόρων.¹⁷ Όταν στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου η κρίση της σταφίδας εμφανίζεται να ανατρέπει τη σχέση πληθυσμού-παραγωγικής βάσης, η διέξοδος της υπερπρόντιας μετανάστευσης αμβλύνει το πρόβλημα και δεν οδηγεί σε γενικότερες αναθεωρήσεις. Αισιόδοξοι οικονομολόγοι μπορούν να υποστηρίξουν μάλιστα ότι «ἐκάστη χώρα παράγει ὅσα ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν συντήρησιν τῶν κατοίκων τῆς. Παρατηρήθη ὅτι ὅταν ὁ πλοῦτος ἀξάνῃ εἰς μίαν χώραν, ὁ πληθυσμὸς ἔχει τάσεις ἐπίσης πρὸς αὐτῆσιν, ἀνεπαντίας ὅταν ἐλαττωταὶ ὁ πλοῦτος, ὁ πληθυσμὸς ἀκολουθεῖ τὴν ἰδίαν κίνησιν. Ἡ θεωρία αὕτη ἐνισχύει τὰς καλὰς ἐλπίδας διὰ τὴν Ἑλλάδα, διότι ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς αὐξάνει κατ' ἀναλογίαν 15 ἐπὶ 1.000 κατοίκων, ὅσον δηλαδὴ οἱ ταχύτερον αὐξανόμενοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης».¹⁸ Ακόμα και μετά τη ριζική ανατροπή της Μικρασιατικής καταστροφής και της συρροής των προσφύγων στο ελληνικό κράτος, υποστηρίζεται από πολλούς η ανάγκη της πύκνωσης των αγροτικών πληθυσμών.¹⁹

Αυτή τη φορά η οικονομική σκοπιμότητα της πύκνωσης του πληθυσμού συνδυάζεται με τη στρατηγική της κατοχύρωσης της ελληνικής Μακεδονίας με τον ανομοιογενή της πληθυσμό από τις επεκτατικές βλέψεις των βορείων γειτόνων. «Τό ζήτημα τής αναπτύξεως τής γεωργίας καί τών πλουροπαραγωγικών δυνάμεων τών ελληνικών χωρών καί επομένως τό ζήτημα τής αύξήσεως τού 'Ελληνισμού, δι' αὐτήν τήν ὑπαρξίν του. Ἐάν ἐξακολουθῆσει τό ἀνεμοσκόρπισμα τού 'Ελληνισμού ὁ ἀξανάνομος ἀδιαλείπτως Σλαβισμός θά μάς ῥίψη μέ ἕν φύσημά του εἰς τήν θάλασσαν. Ἐάν δέν συμπτυκνωθῆι, ὁ ἀγροτικός πληθυσμός, δέν θά δυναθῶμεν ποτέ πλέον νά ἐπανέλθωμεν εἰς τήν Μικράν Ἀσίαν καί δταν ἀκόμη ἡ Τουρκία θανατωθῆ, τελείως, τό ὅποιον πιθανώτατα θά συμβῆ μετά μία ἢ δύο γενεάς, θά περάσουν καί ἐκεῖ οἱ Σλάβοι...».²⁰ Αὐτοί οἱ στρατηγικοί προβληματισμοί υπαγορεύουν καί τις προτάσεις ἀναθεώρησης τών βορείων συνόρων τῆς Ἑλλάδος καί τῆς πρόωθησής τους σε ἀσφαλέστερη φυσική γραμμή. Οἱ προτάσεις αὐτές δέν εἶναι ἀμοιρες εσωτερικῆς πολιτικῆς σημασίας, ἐπειδή προβάλλονται κυρίως ἀπό κωνσταντινικούς κύκλους καί στρέφονται ἐναντίων τῶν διπλωματικῶν χειρισμῶν του Ε. Βενιζέλου που ὡδήγησαν στη χάραξη τῶν συνόρων.

Το «Ελληνικό θαύμα» τῆς δεκαετίας του 1920

Ἡ ἐγκατάσταση μεγάλου μέρους τῶν προσφύγων στίς ἀγροτικές περιοχές τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης σκοπεύει ἀκριβῶς στήν ἐνίσχυση τῆς ἐλληνικότητας τῶν βόρειων επαρχιών. Στίς πόλεις, ἡ συρροή τῶν προσφύγων ἐνισχύει τίς τάξεις του ἐφεδρικοῦ στρατοῦ ἐργασίας, που ἀρχισε νά σχηματίζεται ἀπό τήν τελευταία δεκαετία του 19ου αἰῶνα, με τήν κρίση τῆς ἐξαγωγικῆς γεωργίας. Ανατρέπεται ἔτσι ἡ κατάσταση που ἐπικρατοῦσε στο μεγαλύτερο μέρος του προηγούμενου αἰῶνα καί τα φθίνοντα πραγματικά ἡμερομίσθια γίνονται ὁ βασικός ὅρος γιά τήν ἐπιτάχυνση τῆς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας.²¹ Οἱ αἰτίαι γιά τήν καθυστέρηση παύουν πλέον ν' ἀπευθύνονται στήν ἔλλειψη διαθέσιμων ἐργατικῶν χερῶν καί στρέφονται πρὸς «τὴν σημαντικὴν στενότητα του κεφαλαίου», που ἀναγορεύεται «κύρια αἰτία τῆς μέχρι τούδε καθηστερήσεως».²² Παράλληλα ἐπιβιώνει ἡ πολιτιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἐκβιομηχανίσεως που ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖται τό ἀποτέλεσμα «βραδείας πολιτιστικῆς καί βιοτεχνικῆς ἐξελίξεως», ἐνῶ ἡ ἔλλειψη «τεχνικῶν γνώσεων βιομηχανῶν καί ἐργατῶν»²³ τίθεται στήν ἴδια μοίρα με τήν στενότητα τῶν κεφαλαίων ἀνάμεσα στίς ἀνασταλτικὲς παράγοντες. Παρόλο που τα ὅρια τῆς ἐλάχιστης ἐπένδυσής σε σταθερὸ κεφάλαιο ἔχουν ἀνέλθει στή δεκαετία του 1920 σε σχέση με τὸν προηγούμενο αἰῶνα, ἡ ἐπίκληση τῆς στενότητας τῶν κεφαλαίων ἐκφράζει περισσότερο ἀφηρημένες θεωρητικὲς οικονομικὲς ἀντιλήψεις παρά μία συγκεκριμένη πραγματικότητα, γιάτὶ μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή ἡ ἐλληνικὴ οικονομία διέρχεται μία φάση μεγάλης διαθέσιμότητας χρηματικῶν κεφαλαίων που εἰσρέουν στή χώρα με διάφορες μορφές: προσφυγικά κεφάλαια, ἐμβάσματα, δάνεια.²⁴ Ἡ διακοπή τῶν εἰσαγωγῶν στή διάρκεια του αποκλεισμοῦ του Α' Παγκοσμίου Πολέμου καί ἡ διεύρυνση τῆς ἐσωτερικῆς αγοράς με τὴν προσάρτηση τῶν νέων επαρχιῶν καί τὴν συρροή τῶν προσφύγων εἶναι οἱ ἄλλοι ἐννοϊκοὶ παράγοντες που συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας. Τέλος, ὁ κοινωνικὸς συνασπισμὸς που με τό κόμμα τῶν Φιλελευθέρων κατέχει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία συγκαταλέγει γιά πρώτη φορά στο κυβερνητικὸ του πρόγραμμα τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας. Στὴ διαφοροποιημένη αὐτὴ κυβερ-

νητικὴ ἀντίληψη οφείλεται τό δασμολόγιο του 1917 που ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ βασικὰ ταμειακὴ πολιτικὴ τῶν προηγούμενων, ἰδιαίτερα του τρικουπικοῦ, καί υιοθετεῖ μία ανοικτὰ προστατευτικὴ πολιτικὴ.²⁵ Ἡ πρόοδος που πραγματοποιεῖ ἡ βιομηχανία κάτω ἀπὸ αὐτὲς τίς συνθήκες ὡδηγεῖ τούς οικονομολόγους νά μιλοῦν γιά τὴν εἰσοδὸ τῆς Ἑλλάδος «εἰς τό στάδιον τῆς ἐκβιομηχανήσεως» καί ἐπιτρέπει στίς βιομηχανοῦς καί στίς κυβερνητικὲς παράγοντες νά ἀναμετροῦν με ικανοποίηση «τό Θαύμα»²⁶ που ἔχει ἤδη συντελέσει ἡ ἐλληνικὴ βιομηχανία καί νά ἀτενίζον με ἐμπιστοσύνη τό μέλλον. «Παρά τὰ μεγάλα καί δυσανάλογα βάρη, τὰ ὅποια ἐπεσώρευσε ἡ ἔκβασις τού πολέμου εἰς τὴν Ἑλλάδα καί παρά τὴν ἐπαχθεστάτην φορολογίαν, εἰς ἣν ὑπεβλήθη ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, διὰ νά ἀνταποκριθῆ εἰς τὰ βάρη ταῦτα, ἡ δημοσία καί ἰδιωτικὴ οικονομία τῆς χώρας ἐμπνέει σήμερον αἰσιοδοξίαν περὶ τού οἰκονομικοῦ μέλλοντος αὐτῆς».²⁷ Ἡ ικανοποίηση γιά τὰ οικονομικὰ ἐπιτεύγματα σκιαζέται ἀπὸ τίς ἀνησυχίες που προκαλοῦν ἡ ἀπότομη προλεταροποίηση μεγάλου μέρους του πληθυσμοῦ, ἡ ἴδρυση του ΚΚΕ καί οἱ νωπὲς ἀναμνήσεις τῆς Οκτωβριανῆς Ἐπανάστασης. Τὸ «ιδιώνυμο» του 1929 ἐκφράζει αὐτὲς ἀκριβῶς τίς ἀνησυχίες του ἐλληνικοῦ αστισμοῦ. Ἡ ἐφαρμογὴ του ὅμως στήν πράξη στοχεύει λιγότερο στήν ἀποτροπὴ του πολιτικοῦ κινδύνου που ἀντιπροσώπευε τό ΚΚΕ καί περισσότερο στήν ἐξασφάλιση τῆς ἀναπαραγωγῆς του κεφαλαίου στήν καθημερινὴ παραγωγικὴ διαδικασία χωρὶς τὰ προκόμενα που παρενόβαλλε ἡ διεκδικητικὴ δραστηριότητα του ἐργατικοῦ κινήματος κομμουνιστικοῦ ἢ μη.²⁸

Ἡ κρίση καί οἱ ἀνασφάλειες του Ἑλληνικοῦ αστισμοῦ

Τὸ «ἐλληνικὸ θαύμα» καί μαζί του ἡ ἐμπιστοσύνη του ἐλληνικοῦ αστισμοῦ στο οικονομικὸ μέλλον τῆς χώρας δέν μπόρεσαν νά ἐπιβιώσουν ἀπὸ τὸν κλονισμό που προκάλεσε στήν οικονομία ἡ κρίση του 1929 με τὴν ἀπότομη πτώση τῶν ἐξαγωγῶν καί τὴν ἀνακοπὴ τῆς εἰσορῆς χρηματικῶν κεφαλαίων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ. Στερεοῦν ἔτσι οἱ πόροι πάνω στίς ὁποῖους στηρίχθηκε τό πρόγραμμα τῶν ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων τῆς προηγούμενης δεκαετίας καί ἐπιβραδύνεται ὁ ρυθμὸς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων που εἶχε ἀποτρέψει ὡς τότε τούς κοινωνικοὺς κλυδωνισμοὺς. Μειώνεται ἐπίσης ὁ ὄγκος τῶν συναλλαγῶν ἐπὶ τῶν ὁποίων τό διογκώμενο ἐλληνικὸ τραπεζικὸ σύστημα εἰσπράττει τίς προμήθειές του, ἐνῶ ἡ βιομηχανία με τὴ χαμηλὴ προστιθέμενη ἀξία κινδυνεύει νά χάσει τίς πρώτες τίς ὕλες ἐξ αἰτίας τῶν συναλλαγματικῶν περιορισμῶν που ἐπιβάλλει ἡ πτώση τῆς ἀξίας τῶν ἐξαγωγῶν. Ἡ ἐξυπηρέτηση του δυσβάστακτου ἐξωτερικοῦ δημόσιου χρέους θά ἀνασταλεί σε λίγα χρόνια καί τό κράτος δυσκολεύεται νά συνεχίσει τίς ἐξισορροπητικὲς του λειτουργίες, ἀφοῦ δέν μπορεῖ πλέον νά καλύπτει τὰ ἐλλείμματα με ἐξωτερικὸ δανεισμό. Στίς κόλπους του ἐλληνικοῦ αστισμοῦ, ἡ ἀνασφάλεια που γεννοῦν τα ἰδιαίτερα ἐλληνικὰ προβλήματα ἐπαυξάνεται ἀπὸ τὴ γενικότερη κρίση που διέρχεται τό καπιταλιστικὸ σύστημα σε παγκόσμιο ἐπίπεδο. Ἀντίστοιχα, οἱ προβληματισμοὶ γιά τὴν οικονομικὴ κατάσταση δέν πηγάζουν μόνο ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐμπειρία, ἀλλὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ ἀναλύσεις καί προτάσεις που ἀναφέρονται σε ξένες πραγματικότητες, τό ἴδιο ὅπως ἡ διαμάχη γιά τὴν σκοπιμότητα τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης διεξάχθηκε με ἐπιχειρήματα ἀντιληπτά ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν υποστηρικτῶν του δόγμα-

τος του ελεύθερου εμπόριου με τους οπαδούς του προστατευτισμού στη Δυτική Ευρώπη.

Την πρώτη προσπάθεια θεωρητικοποίησης της ανασφάλειας του ελληνικού αστισμού σε συγκερασμό με τις δυτικοευρωπαϊκές αναλύσεις αποτελεί η μελέτη του Κ. Σφυρή. **Υπό ποίας προϋποθέσεις η Ελλάδα είναι βιώσιμος;**, που κυκλοφόρησε το 1931. Η μελέτη αυτή οριοθετεί την απαρχή μιας περιόδου όπου οι ελληνικοί πολιτικοί και οικονομολογικοί κύκλοι αμφισβητούν την ύπαρξη μέσα στα όρια της ελληνικής επικράτειας των αντικειμενικών προϋποθέσεων για την αναπαραγωγή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η διάγνωση του Σφυρή, είναι ότι η Ελλάδα υποφέρει από δημογραφικό πρόβλημα το οποίο «έμφανίζεται ώς μάλιστα ως ώμοτατον πρόβλημα υπερπληθυσμού, ούτινος ή οξύτης είναι αφαντάστου δυσμενείας. Και σχετικώς μεν υπερπληθυσμός ύφίσταται πάντοτε ειδικώς εν τῇ ἑλληνικῇ κρατικῇ περιοχῇ. Διότι ἀνέκαθεν ὑφίστανται αἱ ριζικαὶ αἰτίαι: Δηλ. αἱ περιορισμέναι δυνατότητες ἐκμεταλλεύσεως τῶν φυσικῶν βάσεων τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Αἱ συνέπειαι τῆς ἀπὸ χιλιετηρίδων διαρκούσης καλλιέργειας ἑλληνικῶν ἐδαφῶν: Ἡ ἰδιορρυθμία τῆς γεωγραφικῆς θέσεως καὶ τῆς φυσικῆς διαμορφώσεως τῆς μεσογειακῆς χώρας: Ἡ ἐντεῦθεν οὐσιωδῶς προσδιοριζομένη ἰδιουτυπία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνικοφυλετικού στοιχείου ὡς ἀμφίβιου στοιχείου Διασπορᾶς: Ἡ ἐντεῦθεν ἐιδικῶς προκύπτουσα περιορισμένη ἀποδοτικότης τοῦ Ἑλληνος εἰς συνεχῆ καὶ συστηματικὴν ἐργασίαν. Δι' ὅ, ὁ πληθυσμὸς ἐξέυρισκε φυσικὰς ἐμπορικοναυτικὰς καὶ μεταναστευτικὰς διεξόδους διὰ τῆς φυσικῆς ἐκροῆς τοῦ περισσεύματος πρὸς τὰ ἔξω καὶ διὰ τῆς ἐξαπλώσεως ἐν τῇ Διασπορᾷ». ²⁹ Ειδικότερα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας ἐπιόδιο στέκεται ὄχι μόνον ἡ ἐθνικοφυλετικὰ προσδιορισμένη μειωμένη ἰκανότητα τοῦ Ἑλληνα γιὰ συστηματικὴ ἐργασία, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη τῶν υλικῶν προϋποθέσεων, πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα οἱ δυνατότητες ἀνάπτυξης να εἶναι περιορισμένες γιὰ τὴν υφιστάμενες καὶ ἀνύπαρτες γιὰ νέες τυχόν βιομηχανίες:

Η μελέτη του Σφυρή θέτει πρώτη το πρόβλημα της βιωσιμότητας της Ελλάδας ως συνάρτησης του υπερπληθυσμού και των περιορισμένων φυσικών πόρων, εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα φάση στην αντιμετώπιση των ελληνικών οικονομικών προβλημάτων. Ταυτόχρονα σημειώνει το τέρας μιας άλλης, γιατί ο Σφυρή, που είχε συμμετάσχει στις διαμάχες της περιόδου του Εθνικού Διχασμού από τις γραμμές των Αντιβενιζελικών, χρησιμοποιεί την ανάλυσή του για ένα ξεκαθάρισμα λογαριασμών με τους παλαιούς του αντιπάλους. Η αναφορά, στον πρόλογο της μελέτης, στις «πολιτικές και οικονομικές αθέμιτες, στά εἰδωλα πού καταρρέουν» και η επίκληση να αποσυρθοῦν «οἰκειοθελῶς ἐκ τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, πνευματικῆς καὶ ἐν γένει δημοσίας ζωῆς, ὅταν παρέλθῃ ἡ ἐποχὴ τῶν» ³⁰ (απευθύνονται στο Βενιζέλο και στους ηγέτες της Δημοκρατικής παράταξης που μονοπωλοῦν την πολιτική εξουσία από το 1922. Η απαρίθμηση των σφαλμάτων που επιδείνωσαν τις εγγενείς αδυναμίες της Ελληνικής οικονομίας ισοδυναμεί με ένα κατηγορητήριο των κυρίων αξόνων της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής των Φιλελευθέρων και των συμμάχων τους: της αγροτικής μεταρρύθμισης και της πολιτικής της οὐτάρκειας, της προστασίας της εγχώριας βιομηχανίας και της γενικότερης πολιτικής οικοδόμησης ενός σύγχρονου αστικού κράτους. Ο ἀπόηχος τῶν πολιτικῶν συγκρούσεων τοῦ παρελθόντος εἶναι αισθητός και στις προτάσεις γιὰ τὴν διέξοδο ἀπὸ τὴν κρίση. Η «εἰρηνικὴ παγία ἀνασύνθεσις τοῦ παλαιοῦ χώρου τῆς Μεσογειακῆς Διασπορᾶς ὡς χώρου οὐχὶ κρατικῆς, ἀλλ' ἔθνηκῆς ἐξα-

πλώσεως» ³¹ ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς γραμμῆς τῆς γύρω ἀπὸ τὸν Ι. Δραγούμη ομάδας ἐναντίον τῆς πολιτικῆς ἐδαφικῆς επέκτασης πού ἀκολουθοῦσαν οἱ Φιλελεύθεροι. Η ἐλληνοτουρκικὴ συμφωνία τοῦ 1930 χαιρετίζεται ὡς πρῶτο βῆμα στὴν κατεύθυνση αὐτή, ἀλλὰ ζητεῖται ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ πολιτικοῦ προσωπικοῦ πού βαρύνεται με τὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ πού ἀπέτυχε. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀναζητήσης διέξοδου στὴν κατεύθυνση μιᾶς Βαλκανικῆς Ἑνώσεως καὶ ἡ μεγεωοικονομικὰ ἐπιχειρήματα ὑποστήριξη τῆς σύνδεσης με τὴ Μεσευρώπη τοῦ Friedrich Naumann, πυρήνας τῆς ὁποίας θὰ εἶναι ἡ ἔνωση Γερμανίας-Αυστρίας, ἀποτελοῦν προσπάθεια δικαιώσεως ἐκ τῶν ὑπέρων τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν Ἀντιβενιζελικῶν πρὸς τὴς Κεντρικῆς Δυνάμεις στὴ διάρκεια τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου.

Ἐνῶ οἱ ἀναφορὲς στὸν Ἐθνικὸ Διχασμὸ συνθέτουν τὴν ἰδιομορφία τῆς μελέτης τοῦ Σφυρή, ἡ θεωρητικὴ τῆς θεμελίωση καὶ τὸ γενικότερο κοσμοθεωρητικὸ τῆς πλαίσιο εἶναι συγγενὴ με ἐκεῖνα τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν διατριβῶν γιὰ τὴ βιωσιμότητα τῆς Ελλάδας. Θεωρητικὴ ἀφετηρία τοῦ Σφυρή εἶναι ἡ γερμανικὴ ἱστορικὴ οικονομικὴ σχολὴ καὶ ἡ γερμανικὴ οικονομικὴ γεωγραφία, συγκερασμὸ τῶν θέσεων τῶν ὁποίων ἀναπαράγει κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα «γεωοικονομία» ὡς καθηγητῆς τῆς ΑΣΟΕΕ. ³² Η ἔννοια τοῦ υπερπληθυσμοῦ, τοῦ συντελεστῆ δημογραφικῆς πίεσης ὡς λόγου τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς χώρας πρὸς τὸν πληθυσμὸ τῶν γειτονικῶν, ἡ σχέση πληθυσμοῦ καὶ καλλιεργήσιμων ἐδαφῶν εἶναι κατηγορίες πού δανείζεται ὁ Σφυρὴ ἀπὸ τοὺς γερμανοὺς προδρόμους τοῦ καὶ πού, με τὴν ἴδια ἢ διαφοροποιημένη μορφή, ἐπανέρχονται στὴς μεταγενέστερες ἐλληνικῆς διατριβῆς γιὰ τὴ βιωσιμότητα. Στὴ Γερμανία τοῦ μεσοπολέμου, οἱ κατηγορίες αὐτῆς χρησιμοποιοῦνται ὡς μελέτες πού ἀποβλέπουν στο να προσδώσουν μιὰ θεωρητικὴ θεμελίωση στὴς ἐπιδιώξεις τῶν συντηρητικῶν καὶ ἐθνικιστικῶν κύκλων γιὰ ἀναθεώρηση τῶν συνόρων τῶν Βερσαλλιών καὶ γιὰ μιὰ ἐπιστροφή στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή ὡς προστασία ἀπὸ τὴς ἀποσταθεροποιητικῆς γιὰ τὴν κοινωνία συνέπειες τῆς ἐκβιομηχάνισης καὶ τῆς προλεταριοποίησης. ³³ Στὴ μελέτη τοῦ Σφυρὴ ἀναφέρεται ρητὰ ὁ Acroboe, ³⁴ ἐνῶ οἱ συνέπειες τῆς ἐκβιομηχάνισης τῶν ἀγροτικῶν χωρῶν γιὰ τὴν ἰσορροπία τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας ἐξετάζονται πάνω στα χνάρια παλαιότερων ἐργασιῶν τοῦ L. Pohle καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Adolf Wagner, ³⁵ πού ἐπιρεάζουν καὶ ἄλλους Ἑλληνας οικονομολόγους τῆς ἐποχῆς. Ὅπως στα γερμανικὰ πρότυπα εἶναι καὶ στὴς ἐλληνικῆς ἐκδοχῆς ἡ ἐπιδίωξη τῆς βιωσιμότητας προϋποθέτει τὴν υιοθέτηση μιᾶς ἐνεργοῦ παρεμβατικῆς πολιτικῆς στὴν οἰκονομία. ³⁶ Συχνὰ ὁ κρατικὸς παρεμβατισμὸς ἐγγράφεται μέσα στα πλαίσια τῆς ἀπόρριψης τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καὶ τῆς υιοθέτησης ἀυταρχικῶν προτύπων πολιτειακῆς οργάνωσης. Στὴ μελέτη τοῦ Σφυρὴ «ἡ ἐνιαία ὀλοκληρωτικὴ πολιτικὴ ἐπέμβασις» στὴν οἰκονομία (σελ. 43) παραμένει ἀσαφῆς, τὸ ἴδιο ὡπως καὶ «αἱ νέαι ἐποχαί, νέαι κινήσεις καὶ νέαι μέθοδοι» πού ὀραματίζεται στὸ πρόλογό τῆς. Ὅμως ἡ ὀργανικὴ βιολογικὴ ἀντίληψή τοῦ γιὰ τὴν κοινωνία καθὼς καὶ ἡ υιοθέτηση τῆς φυλετικῆς παραμέτρου ἀφήνουν να φανεῖ μιὰ σύγκληση τῶν ἀτόψεων τοῦ με ἐκεῖνες τοῦ Κ. Καραβίδα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Σφυρὴ δανείζεται τὴν «πολύμορφο δημοκρατικὴ κοινοτικὴ μονάδα» (σελ. 23) ὡς ἐναλλακτικὴ λύση στὴς υφιστάμενες σχέσεις παραγωγῆς στὸν ἀγροτικὸ τομέα. ³⁷

Τὸ σύστημα τοῦ Κ. Καραβίδα ἀποτελεῖ τὴν γνησιότερη ἐλληνικὴ φασιστικὴ πρόταση τοῦ μεσοπολέμου. Εἶναι γνήσια ὄχι με τὴν ἔννοια τῆς πιστῆς ἀντιγραφῆς τοῦ μουσολινικοῦ προτύ-

που ή της εκλεκτικής υιοθέτησης ορισμένων στοιχείων του, αλλά χάρη στην οικοδόμηση πάνω στις ίδιες αρχές και με τον ίδιο στόχο ενός πρωτότυπου συστήματος κατάλληλου για την αγροτική, όπως τη θεωρούσε ο Καραβίδας, ελληνική κοινωνία αντίστοιχου με το φασιστικό σύστημα της πιο εκβιομηχανισμένης Ιταλίας. Στη διαμόρφωση της κοσμοθεωρίας του Καραβίδα, που θέλει να σκέπτεται «όντολογικά και βιολογικά και όχι λογικά και δικονομικά»³⁸ η συμβολή του Σπένγκλερ και του Νίτσε είναι η μεγαλύτερη, ενώ ο Μάρξ αποτελεί το προς αναιρέση παράδειγμα, παρόλο που για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται συχνά και μαρξικές κατηγορίες ή επιστρατεύονται ολόκληρες χαρακτηριστικές διατυπώσεις από το έργο του Μάρξ, για να προσδώσουν, παραλλαγμένες, περισσότερη παραστατικότητα στο προτεινόμενο σύστημα. Η κοινότητα, βασική οικονομική και διοικητική μονάδα της ελληνικής κοινωνίας, στα «οργανικά» πλαίσια της οποίας το άτομο εντάσσεται «πειθαρχικά», καλείται να συμβάλει στη «σύνθεση» των ταξικών αντιθέσεων στην αγροτική Ελλάδα, με τον ίδιο τρόπο που οι συντηγνίες ξεπερνούν τις ταξικές αντιθέσεις στη βιομηχανική κοινωνία της Ιταλίας. Η πραγματική εξουσία στην κοινότητα βρίσκεται στα χέρια του «όλιγομελούς συμβουλίου των άριστων» ενώ η παρέμβαση της κρατικής εξουσίας με το Νομάρχη ασκεί ρόλο ρυθμιστικό. Το κράτος παραμένει ως «σχηματισμός υπερταξικός με λειτουργίες καθαρά βιολογικές, όχι οικονομικές και κοινωνικές». Η πολιτική εξουσία σε εθνικό επίπεδο ασκείται από ένα άμεσα εκλεγμένο πρόεδρο και δυο «βουλές» μια έμεσσα εκλεγμένη από το λαό και μια δεύτερη, αποτελούμενη από τους εκπροσώπους των επαγγελματικών κλάδων. Οι δομές αυτές θα αντικαταστήσουν τον «παρεϊσακτο κοινοβουλευτισμό» και «όλη την μετά το 1910 κοινωνική και οικονομική πολιτική», που απορρίπτεται ως ξενόφερτη.³⁹ Η βιωσιμότητα της Ελλάδας δεν είναι το κύριο αντικείμενο του προβληματισμού του Καραβίδα. Πάντως στις μελέτες του της δεκαετίας του 1930 απομακρύνεται από τις προηγούμενες θέσεις του για την ανάγκη πύκνωσης των αγροτικών πληθυσμών, που τις υποστήριξε, τουλάχιστον ως τα 1927, μαζί με τον Κ. Άμαντο. Στα 1930 δέχεται ότι το ελληνικό κράτος «στα σημερινά όρια του ούτε θετικό ούτε μόνιμο είναι, ότι αντιθέτως η μέν προέλευσίς του, καίτοι πολύ ακριβά πληρωθείσα, οφείλεται εις την τύχην, η δέ συντήρησίς του θα αποβή αδύνατος χωρίς υποστήριξιν αυτού από μία βαθύτατην και ενεργόν συνείδησιν των βασικών νόμων της γεωοικονομικής και της ιστορίας της χώρας μας». Από τον Ελληνικό Κοινοτισμό αναμένει ακριβώς «ότι για ένα αρκετό διάστημα θα εξοικονομήση ως άριστα το πρόβλημα του στενού χώρου και της περισσής δημογραφίας και πολύ μαλακές θαναι υπο το καθεστώς αυτού οι εσωτερικές ανωμαλίες. Φυσικά κι αυτός θα ξαναβρή βαθμηδόν το παλαιό του μονοπάτι προς τας αποικιακούς διεξόδους της Ασίας και γενικά της Ανατολικής Μεσογείου ή και μακρύτερα. Τούτο είναι μοιραίο».⁴⁰ Τα περιθώρια για την ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι ελάχιστα, γιατί η «χώρα μας είναι φτωχή και οι περισσότερες εργασίες της δεν μπορούν να θρέψουν και το λαό και το καπιταλιστικό κεφάλαιο... Οι γεωοικονομικοί όροι της χώρας μας επιβάλλουν και τις μικροδιοικησίες και την μικροαστική τάξιν». Το κεφάλαιο νοείται μόνο ως «προσωπικό» και η κοινότητα το προστατεύει από την επέκτασή του κεφαλαίου «υπό καπιταλιστική μορφή». Στα πλαίσια της κοινότητας μόνο γεωργοβιομηχανικές δραστηριότητες είναι ανεκτές με φορέα το «προσωπικό» κεφάλαιο. Το «κεφάλαιο υπό καπιταλιστική μορφή» περιορίζεται στον έξω από τις κοινότητες χώρο, ο οποίος δεν οριοθετείται ακριβώς και όπου κινεί τις τράπεζες, τη μεγάλη

βιομηχανία και το μεγάλο εμπόριο.⁴¹

Οι περιπτώσεις του Σφυρή και του Καραβίδα δείχνουν πως ο περί βιωσιμότητας λόγος μπορεί να μετατραπεί σε επιχειρήματα εναντίον της καθεστηκυίας οικονομικής πολιτικής και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Πραγματι, η μερίδα του πολιτικού κόσμου που απορρίπτει την πολιτική των Φιλελευθέρων και αυτοί όπως ο Γ. Κονδύλης προσανατολίζονται, ανοικτά ή συγκεκριμένα, προς αυταρχικές λύσεις, εντάσσονται στη συνθηματολογία τους τη μη βιωσιμότητα της Ελλάδας. Όμως, η πολιτική δεξιά δεν έχει το αποκλειστικό προνόμιο της αμφισβήτησης των δυνατοτήτων επιβίωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, την οποία συμμερίζονται και εκπρόσωποι της αριστεράς. Στο λόγο του Ι. Σοφιανόπουλου στη Βουλή στις 12 Νοεμβρίου 1932 επανέρχονται όροι και εκτιμήσεις που, αν δεν έχουν ληφθεί απ' ευθείας από τον Κ. Σφυρή, έχουν πάντως οφείλονται μόνον εις την από τινος σημειωθείσαν γενικωτέραν κρίσιν απότοκον και ταύτην της παγκοσμίως πιστοποιηθείσης χρεωκοπίας του καπιταλισμού, αλλά κυρίως εις αίτια καθαρώς ελληνικά, και συγκεκριμένως εις το δια δευτέραν φοράν εις την ιστορίαν της Ελλάδος επαναλαμβανόμενον γεγονός της συγκεντρώσεως των έπλαλαι εν διασπορά ευρισκομένων Ελλήνων εις το όχι τόσο μικρόν εις έκτασιν όσο πτωχόν εις απόδοσιν ελληνικόν έδαφος... Η Ελλάς, ιδίους πόρους να διαθρήψη τα εκατομμύρια των Ελλήνων που συσσωρεύθησαν επί το αυτό, δεν διαθέτει. Οσονδήποτε και αν τονώσωμεν τους κλάδους της εθνικής μας οικονομίας, αρχίζοντες από την γεωργίαν και τελειώνοντες δια της βιομηχανίας και του διαμετακομιστικού εμπορίου εις τον τουρισμόν -και τούτο βεβαίως πρέπει να γίνη- η παθητικότης του ισοζυγίου πληρωμών θα είναι, καθώς φαίνεται, σταθερά».⁴² Ακόμη και η απόρριψη της Βαλκανικής Ομοσπονδίας ως αντικείμενης στα πράγματα, αφού «η Βαλκανική Χερσόνησος γεωοικονομικώς είναι καθαρά συνέχεια της Μεσευρώπης και Ανατολικής Ευρώπης» ταυτίζεται ουσιαστικά με την αντίληψη του Σφυρή για την Ελλάδα και τα Βαλκάνια ως συμπληρωματικών αγροτικών οικονομικών της γεωμανοκρατούμενης βιομηχανικής Μεσευρώπης. Η διαφορά έγκειται στο ότι ο Σοφιανόπουλος χρησιμοποιεί αυτή την ανάλυση για να υποστηρίξει την αντικατάσταση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος από μια κάπως απροσδιόριστη «σοσιαλιστική κοινωνία», στην εγκαθίδρυση της οποίας, εκτός από ανακατανομητικά του εισοδήματος μέτρα, θα συμβάλει και η εθνικοποίηση ώριμων προς τούτο επιχειρήσεων (Τράπεζες, μεταφορές, μεγάλο εμπόριο τροφίμων, λιπάσματα, βιομηχανίες με γεωργικά προϊόντα ως πρώτη ύλη).

Οι απόψεις του Σοφιανόπουλου δίνουν αφορμή σε μια πρώτη αριστερή κριτική της θεωρίας της βιωσιμότητας από τον Σ. Σωμερίτη στη «Σοσιαλιστική Επιθεώρηση».⁴³ Ο Σωμερίτης επιστρατεύει την αντίκρουση της θεωρίας του πληθυσμού του Μάλθους από τον Μάρξ και την ανάλυση του αγροτικού ζητήματος του Κάουτσκι, για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «υπερπληθυσμός δε σημαίνει καθόλου οικονομική καθυστέρηση, φτώχεια κεφαλαίων - μέσων παραγωγής. Εντελώς αντίθετα μάλιστα. Σχετικός υπερπληθυσμός σημαίνει υπερεπάρκεια κεφαλαίων-μέσων παραγωγής, έντονο ρυθμό στην κεφαλαιοκρατική συσσώρευσή τους». Αυτό το θεωρητικό συμπέρασμα προσπαθεί να το επιβεβαιώσει με την ελληνική εμπειρία δείχνοντας ότι η βιομηχανική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1920 συνοδεύθηκε από μια σχετική συγκεκριμενοποίηση του κεφαλαίου και από μείωση του λόγου των εργαζομένων στη βιομηχανία προς το κεφάλαιο. Οι δυσχέρειες λοιπόν της ελληνικής

οικονομίας δεν οφείλονται σε εγγενείς αδυναμίες της, αλλά στους γενικούς νόμους του καπιταλισμού που έχουν επικρατήσει και στην Ελλάδα. Οι ίδιοι αυτοί νόμοι υποδεικνύουν και τη διέξοδο από την κρίση, που δεν είναι πλέον η «φυλετική» διέξοδος ενός νέου μεσογειακού αποικισμού που ονειρεύονται οι συντηρητικοί και ο Σοφιανόπουλος, αλλά η δημιουργία με πολιτικές συμφωνίες νέων εξωτερικών αγορών για την αναπτυσσόμενη ελληνική βιομηχανία στα Βαλκάνια και στην Τουρκία. Η εξαγωγή των βιομηχανικών προϊόντων θα αντικαταστήσει την εξαγωγή των ανθρώπων.

Η προσέγγιση του Δ. Δανιηλίδη⁴⁴ μπορεί και αυτή να καταταχθεί στην αριστερή κριτική της βιωσιμότητας, παρόλο που η ανάλυσή του υιοθετεί τη γεωοικονομική θεώρηση, την οποία αντιπαραθέτει στον ιδεοκρατικό νεοελληνικό ιστορισμό. Και για τον Δανιηλίδη «η Ελλάδα όπως τη βρίσκουμε στη φύση, ηλιοδαρμένη, άνυδρη και ορεινή, φτωχή σε θησαυρούς του υπεδάφους, φτωχή σε αρτηρίες εσωτερικής συγκοινωνίας, δεν μπορεί να θρέψει ένα πολύ πυκνό πληθυσμό. Γι' αυτήν αληθεύει και σήμερα το παλλαϊκό 'τ'η Ελλάδι πενήτη μὲν αἰεὶ ποτε σύντροφός ἐστι...» (σελ. 16). Η φτώχεια αυτή όμως δεν αποτελεί μόιρα της χώρας και είναι καθήκον των ανθρώπων ν' αντιδράσουν. Η αντίδρασή του διοχετεύεται προς τη μεριά της θάλασσας, αλλά στον Δανιηλίδη δεν πρόκειται για τη φυλετικά προσδιορισμένη τάση προς μετανάστευση, αλλά για κάτι πιο σύνθετο, αφού η ελληνική περιφέρεια βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με την ενδοχώρα της και η εξάπλωσή της δεν είναι αποτέλεσμα της αδυναμίας της αλλά της εσωτερικής της ακμής.

Οι πολιτικές προεκτάσεις της θεωρίας της βιωσιμότητας εξηγούν γιατί ο κύρια θιγόμενος από αυτές πολιτικός, ο Ε. Βενιζέλος, τη θεωρεί «ασύστατο ευτυχώς».⁴⁵ Στους λόγους του της περιόδου αυτής, η έκφραση πίστης στις δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας και της βιομηχανίας ειδικότερα, συμπληρώνει την έκθεση των θετικών υπέρ της οικονομίας μέτρων της τετραετίας μαζί με την οποία αποτελεί τις δυο πλευρές της τακτικής για την υπεράσπιση της πολιτικής των Φιλελευθέρων και για τη νομιμοποίηση του καθεστώτος: «Μολονότι δεν παραγνωρίζω την σοβαρότητα του δημογραφικού προβλήματος που γεννά η ταχεία αύξησης του πληθυσμού μας, η γεωργία μας, παρά τας σημειωθείσας προόδους, δύναται να πραγματοποιήσει ακόμα μεγαλύτερας, δια των οποίων η εκ της γης πρόσοδος δύναται να αυξηθῆ ουσιοδώς».⁴⁶ Πάντως οι κύριες ελπίδες του Βενιζέλου για την έξοδο από την κρίση στηρίζονται στη βιομηχανία, αν και φέρελλις, δεν είναι σπουδαία: «Απο την βιομηχανία μας περιμένομε να μας λύση το πρόβλημα αυτό. Είμαι βέβαιος ότι η βιομηχανία επικουρούμενη εις όλο το μέτρον του δυνατού από το κράτος, αλλά ιδίως στηριζόμενη εις τας δυνάμεις, αι οποίαι την ἤγαγον εις την σημερινήν προόδόν της, δύναται και από τον γεωργικόν πλυθυσμόν το σημερινό μέρος να απορροφήση και ολόκληρον την αύξησιν του μέλλοντος πληθυσμού να απορροφήση επίσης».⁴⁷ «Ασύστατος ευτυχώς...». Αυτός ο επιρρηματικός προσδιορισμός δείχνει πόσο αληθοφανής είναι η άρνηση της βιωσιμότητας της Ελλάδας και προοιδοει πέρα από την ανακούφιση του ρήτορα για το ασύστατό της, ίσως και μια κάποια αμφιβολία για το βάσιμο της αισιοδοξίας του. Αυτή την αμφιβολία και μία έμμεση αναγνώριση της θέσης των αντιπάλων του ότι η οικονομική και κοινωνική κατάσταση επιβάλλει εξαιρετικές λύσεις, δεν αποτελούν τα σχέδια για την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, που για μια στιγμή αντιμετωπίζει ο Βενιζέλος;

Τις ίδιες αμφιβολίες και αμφιταλαντεύσεις διαπιστώνουμε και στους κόλπους των οικονομολόγων του χώρου των Φιλε-

λευθέρων. Ο συνεργάτης του Βενιζέλου και ηγετικό οικονομικό στέλεχος της παράταξης των Φιλελευθέρων Αλ. Διομήδης δέχεται από το 1932 ότι ο ελληνικός λαός αρχίζει να ασφυκτιά «δεδομένου ότι προς ουδεμίας σχεδόν διεύθυνσιν δύναται πλέον να διαρρυσθή».⁴⁸ Τρία χρόνια αργότερα, μελετώντας «Το πρόβλημα του οικονομικού μας μέλλοντος», ο Διομήδης ξεκινά την ανάλυσή του με μια διατύπωση της κλασικής γεωοικονομικής αντίληψης του ελληνικού οικονομικού προβλήματος: «Η Ελληνική γη, ιδίως δε ο κύριος κορμός της Ελλάδος, αι προς νότον του Ολύμπου χώραι, αίτινες υπήρξαν και το κατ'εξοχήν θέατρον της περιπετειώδους ημών ιστορίας, ουδέποτε εις ουδεμίαν περίοδον του ιστορικού μας βίου, επήρκεσαν, ούτε δια να θρέψουν τους κατοίκους των, ούτε δια ν' ασφαλίουν εις αυτούς ικανοποιητικόν στάδιον ενεργείας. Έκτασις στενή, σύστασις εδάφους ισχνή και αποδόσεως αμφιβόλου, κλίμα ασταθές, είναι στοιχεία μη εμπνέοντα αίσθημα ασφαλούς συντηρήσεως, δεν παρέχουν οικονομικήν άνεσιν, ακόμη δε ολιγώτερον δεν ασφαλίζουν άκοπον και άφθονον εμπλουτισμόν, εις ον απέβλεπε πάντοτε ο Έλλην. Επι γης ούτω πενιχράς δεν θ' ανεπτύσσετο βεβαίως ο θαυμαστός ελληνικός πολιτισμός. Βεβαίως δε κάθε ακμή θα εξητλήετο τάχιστα, εάν δεν υπήρχεν η ζωογονούσα θάλασσα, η οποία ήρτυεν συνεχώς τον ορίζοντα και ήνοιγεν ατέρμονας απόψεις εις την ελληνικήν δραστηριότητα».⁴⁹

Σε αντίθεση με τους αντιπάλους των Φιλελευθέρων, ο Διομήδης χρησιμοποιεί τη γεωοικονομία σαν αφετηρία για να υποστηρίξει ότι η ακολουθούμενη πολιτική της σιτάρκειας και του βιομηχανικού προστατευτισμού είναι όχι μόνο σωστή, αλλά και η μόνη δυνατή. Για τον Διομήδη η παραδοσιακή μεταναστευτική διέξοδος είναι κλειστή και τα σχέδια περί φυλετικής επέκτασης στη Μεσόγειο αποτελούν ουτοπία. Η διέξοδος πρέπει να αναζητηθεί εντός των ορίων της χώρας με ένταση του προγράμματος δημοσίων έργων για την επέκταση των καλλιεργήσιμων εδαφών, με περαιτέρω προστασία της βιομηχανίας και με κινητοποίηση των όχι ευκαταφρόνητων εσωτερικών αποταμιεύσεων με σκοπό την επιτάχυνση του ρυθμού συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η πολιτική, είναι σωστή, τα μέσα για την εφαρμογή της είναι ανεπαρκή. Το κράτος πρέπει να ξεφύγει από τον αποκλειστικά πολιτικό ρόλο του και να αναλάβει ευρείας έκτασης οικονομικές λειτουργίες, που άλλοτε ενέπιπταν στις αρμοδιότητες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η τοποθέτηση του Διομήδη σε αυτό το σημείο δεν είναι δογματική, αλλά πραγματιστική. Δεν διακρίνει ανάμεσα στα διάφορα προτεινόμενα συστήματα διευθυνόμενης, οργανωμένης η ελεγχόμενης οικονομίας. Συγκρατεί μόνο τη γενική κατεύθυνση στην οποία ωθεί τα κράτη ο οικονομικός εθνικισμός στην προσπάθεια επίτευξης της αυτάρκειας. Η ατομική ιδιοκτησία εξακολουθεί να παραμένει η βάση της κοινωνικής οργάνωσης, περιστελλεται μόνο στο πεδίο της δράσης της. Σε αυτήν την ασάφεια γύρω από τις κοινωνικές διαστάσεις της παρεμβατικής πολιτικής και των πιθανών παραλλαγών της, οφείλεται το γεγονός ότι δεν προσδιορίζονται οι φορείς της, παρόλο που προτείνονται συγκεκριμένα οικονομικά μέτρα.

Τα όργανα της οικονομικής πολιτικής απασχολούν περισσότερο τον Ξ. Ζολώτα, που τάσσεται και αυτός υπέρ του παρεμβατισμού, έστω και σαν πρόσκαιρης λύσης. Στις «Κατευθύνσεις της Οικονομικής μας Πολιτικής» το φασιστικό πρότυπο απορρίπτεται ως «ασύμφορο» επειδή είναι αμφίβολης αποτελεσματικότητας και γιατί οι ελληνικές συνθήκες δεν είναι ακόμα ώριμες για αυτό. Πάντως οι οικονομικές αρμοδιότητες πρέπει να αφαιρεθούν από το κατ' αρχήν ανίκανο να ψηφίσει

έναν άρτιο νόμο κοινοβούλιο και να περιέλθουν στην ενίσχυ-
τά εκτελεστική εξουσία, η οποία πρέπει να πλαισιώνεται από
ένα οικονομικό συμβούλιο απαρτιζόμενο από επιστήμονες, ε-
μπειρογνώμονες.⁵⁰ Η αισιοδοξία για τις οικονομικές δυνατότη-
τες της Ελλάδας που υπάρχει πίσω από αυτή την τεχνοκρατική
προσέγγιση της οικονομικής πολιτικής είναι μικρή: «Το μέγε-
θος του πληθυσμού τον οποίον δύναται να διαθρήψη μια χώρα
εξαρτάται πρωτίστως από τας φυσικές της παραγωγικές συν-
θήκας»⁵¹ και αυτές στην Ελλάδα είναι δυσμενείς. Οι πρόοδοι
που σημείωσαν η γεωργία και η βιομηχανία παραμένει κατατε-
τημένη σε μικρές επιχειρήσεις που κάνουν αντιορθολογική
χρήση των οικονομικών πόρων, ενώ ο κυρίαρχος γεωργικός το-
μέας, εξ αιτίας των δυσμενών φυσικών συνθηκών, αποδίδει πε-
ριορισμένα, με αποτέλεσμα την καθήλωση του εθνικού εισοδή-
ματος και του προς επένδυση τμήματός του σε χαμηλά επίπεδα.
Η διέξοδος πρέπει να αναζητηθεί στο εξωτερικό όχι όμως υπό
τη μορφή της μετανάστευσης ή της εξαγωγής βιομηχανικών
προϊόντων, αλλά υπό τη μορφή εισροής ξένων κεφαλαίων. Για
τη διηθημένη από γεωμανικά φίλτρα νεοκλασική αντίληψη
του Ζολώτα, η έλλειψη κεφαλαίων είναι, μετά τις τεχνικές
γνώσεις, ο δυσμενέστερος παράγοντας για την ελληνική οικο-
νομική ανάπτυξη και, αφού το ελληνικό κράτος λόγω της πτώ-
χευσης του δεν μπορεί πλέον να δανεισθεί από το εξωτερικό,
το κενό θα το καλύψει η εισροή κεφαλαίων για τον ιδιωτικό
τομέα, όπερ και πιο αποδοτικό, δεδομένου ότι το κράτος έχει
αποτύχει ως επιχειρηματίας.

Μεταξάς και Κατοχή: Το ρήγμα στις καθεστηκίες αντιλήψεις

Τη στιγμή που τυπώνονται οι πιο πάνω απόψεις είναι ήδη
ξεπερασμένες από τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις. Μια
σειρά από καλές σοδειές έχουν δικαιώσει τα μεγάλα εγχειρίδια
τιωτικά έργα και προδικάζουν ακόμα μεγαλύτερες αποδόσεις
της γεωργίας στο μέλλον. Η βιομηχανία επωφελήθηκε από την
υποτίμηση της δραχμής και τους περιορισμούς των εισαγωγών,
για να επεκτείνει τον έλεγχό της πάνω στην εσωτερική αγορά,
της οποίας καλύπτει το 75% των αναγκών. Η υιοθέτηση του
συστήματος των διμερών συμψηφιστικών λογαριασμών επέτρε-
ψε μια σχετική αναζωογόνηση των εξαγωγών, ενώ η άρση της
κανονικής εξυπηρέτησης του δημοσίου χρέους ανακούφισε το
ισοζύγιο των πληρωμών. Τέλος, η δικτατορία της 4ης Αυγού-
στου επιφέρει με δραστικό τρόπο την αναζητούμενη ενίσχυση
της εκτελεστικής εξουσίας και εξασφαλίζει στο ελληνικό κεφάλαιο
ανετότερους όρους εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης με
την εξάρθρωση του ΚΚΕ και τη φίμωση των συνδικάτων.
Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις η αισιοδοξία των αρχών της
δεκαετίας για τις δυνατότητες επιβίωσης του συστήματος φαί-
νεται παρωχημένη και εκτός του κλίματος που θέλουν να καλ-
λιεργήσουν οι πρωτεργάτες του τρίτου ελληνικού πολιτισμού,
οι οποίοι ουσιαστικά συνεχίζουν την οικονομική πολιτική των
Κυβερνήσεων της Δημοκρατίας.

Οι οικονομολόγοι του καθεστώτος μπορούν τώρα να κακί-
ζουν το «ήκιστα φιλοβιομηχανικών πνεύμα»⁵² των υπουργών
της Αντιβενιζελικής παράταξης και να χλευάζουν την άποψη
«ότι η Ελλάς δεν αποτελεί βιώσιμον χώραν, ότι υποφέρομεν
από υπερπληθυσμός και ότι ως εκ τούτου είμεθα υποχρεωμένοι
να ζήσωμεν εν διασπορά ή να περιορίσωμεν δια των αμβλώ-
σεων την γεννητική ικανότητα του πληθυσμού, ότι οι Έλληνες
και γενικώτερον οι νότιοι λαοί λόγω της επιδράσεως του με-

σημβρινού κλίματος είναι οκνηροί, ατομισταί, απειθάρχητοι
και άλλα παρόμοια. Όλοι οι θεωρίες αυτές αποτελούν κατά
βάθος φιλολογική φλυαρίαν, πολιτικοί δε οι οποίοι συνειδη-
τώς ή ασυνειδήτως προσεδέθησαν εις το άρμα των θεωριών αυ-
τών κατήντησαν μοιρολάτραι και ενεφύσησαν εις τας μάζας
την αποθάρρυνσιν και την αδιαφορίαν».⁵³ Ογκώδεις μελέτες
συντάσσονται για να αποδείξουν ότι το πληθυσμιακό δεν απο-
τελεί πρόβλημα, και όχι μόνο από τους οπαδούς του καθεστώ-
τος.⁵⁴ Αν υφίσταται κάποια ανησυχία, αυτή έχει ως αιτία την
ποιοτική σύνθεση του πληθυσμού, και γι' αυτό συνιστάται η ε-
νίσχυση των παιδιών των παλιών «αρχοντικών» οικογενειών με
στόχο τη δημιουργία μιας «έλιτε», ώστε τη βιολογική αναπαρα-
γωγή της ιθύνουσας ομάδας να μην την αναλάβουν οι νεόπλου-
τοι.⁵⁵ Δεν πρόκειται εδώ για απλή εκδήλωση της διάθεσης για
ρεβάνς του προ του 1910 άρχοντος τμήματος της αστικής τά-
ξης, όπως θα μπορούσε να εννοηθεί από την αναφορά στις πα-
λιές «αρχοντικές» οικογένειες γιατί παρόμοιες απόψεις διατυ-
πώνονται και από τον τώως υπουργό των Φιλελευθέρων: «Ευ-
τυχώς ότι μεγαλεπήβολοι κυβερνήται όπως ο Μουσσολίνι κατε-
νόησαν την βαθείαν σημασίαν που έχει δια την ύπαρξιν και ευ-
δοκίμησιν ενός έθνους η ενθάρρυνσις των πολιτών προς την
κατεύθυνσιν αυτήν, η επιβολή μέτρων περιοριζόντων την αγα-
μίαν και η υποστήριξις όλων των οικογενειών αι οποίαι ανε-
τρεφον τους μελλοντικούς παραγωγούς της χώρας... Ημείς
στην πατρίδα μας δεν διατρέχομεν ακόμα τον ποσοτικόν κίνδυ-
νον. Κατ' έτος σημειούται αύξησις του πληθυσμού, η οποία κα-
τά μέγιστον μέρος οφείλεται εις την πληθώραν των γεννήσεων.
Ο ποιοτικός όμως κίνδυνος επικρέμαται. Βιολογικά κεφάλαια
ικανά και άρτια διαρκώς καταστρέφονται. Το σύστημα των
δυο παιδιών και του ενός εισεχώρησεν αρκετά βαθιά εις τα
στρώματα εκείνα από τα οποία αναμένεται η αναγέννησις της
φυλής, εις τας τάξεις εκείνας από τας οποίας θα προέλθουν οι
ιθύνοντες κύκλοι».⁵⁶ Πρόκειται για συγκλίσεις που εκφράζουν
μια νέα σύνθεση των δυνάμεων του ελληνικού αστισμού, που
πραγματοποιείται στο όνομα του Εθνικισμού κάτω από το κα-
θεστώς της δικτατορίας. Αυτή τη βαθύτερη σύγκλιση και όχι
μόνο ατομικές περιπτώσεις καιροσκοπισμού εκφράζει η συ-
μπαρέλαση διανοούμενων όλων των παρατάξεων του ελληνι-
κού αστισμού του μεσοπολέμου από τις στήλες των ιδεολογι-
κών και θεωρητικών οργάνων της 4ης Αυγούστου.

Οι ιδεολόγοι του καθεστώτος έχουν να αντιπαλέψουν όχι
μόνο με το βάρος της παραδοσιακής μοιρολατρικής θεώρησης
που επιζεί ακόμα και μέσα στις γραμμές τους, αλλά και με τους
ξένους ομοϊδεάτες τους, οι οποίοι χρησιμοποιούν τις ίδιες γεω-
οικονομικές και φυλετικές αρχές, για να θεμελιώσουν επιστη-
μονικά την επεκτατική πολιτική των κρατών τους και για να
αρνηθούν στην Ελλάδα την προοπτική ενός λαμπρού μέλλο-
ντος.⁵⁷ Στην προσπάθεια αυτή ανακαλύπτουν ένα νέο ατού τοι
Ελληνισμού στη μάχη για επιβίωση: τον ανεκμετάλλευτο ω
τότε ορυκτό πλούτο της χώρας. Η ύπαρξη σημαντικών κοιτα-
σμάτων μεταλλευμάτων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν ω
πρώτες ύλες για τη βιομηχανία καθώς και οι ενεργειακές δυνα-
τότητες των ελληνικών υδατοπτώσεων ήταν γνωστά από καιρό
αλλά ούτε το κεφάλαιο ούτε το κράτος δεν είχαν ως τότε εν-
διαφερθεί σοβαρά για την εκμετάλλευσή τους.⁵⁸ Ο οικονομικό
εθνικισμός, με τα νέα καθήκοντα που αναθέτει στη βιομηχα-
νία, έρχεται τώρα να επιφέρει μια αλλαγή στη στάση των φε-
ρέων της οικονομικής πολιτικής στον τομέα αυτόν. Η ελληνική
βιομηχανία όχι μόνο πρέπει να αναπτυχθεί και, αφού καλύψει
τις εσωτερικές ανάγκες, να στραφεί και στις αναπτυσσόμενες
αγορές της Εγγύς και Μέσης Ανατολής, αλλά πρέπει να επι-

κταθεί και σε κλάδους της βαρείας βιομηχανίας που ως τώρα έκλειναν έξω από τα ενδιαφέροντά της. Η βαρεία βιομηχανία θα αποτελέσει το θεμέλιο της τεχνολογικής ανάπτυξης της χώρας, του απαραίτητου όρου για την επιβίωσή της στις στρατιωτικές συρράξεις του μέλλοντος. Η οικοδόμηση της βαρείας βιομηχανίας προϋποθέτει ότι θα πάψει η αποικιακή εκμετάλλευση του ελληνικού ορυκτού πλούτου που εξάγεται ως ακατέργαστη πρώτη ύλη στο εξωτερικό. Χρειάζεται να εγκαταλειφθεί και πραγματικά –όχι μόνο φραστικά– ο οικονομικός φιλελευθερισμός και στην ανάγκη το κράτος να προχωρήσει στην «εθνικοποίηση ολόκληρου του μεταλλευτικού πλούτου» και στην απαγόρευση της εξαγωγής ακατέργαστων μεταλλευμάτων.⁵⁹

Στην εφαρμογή τους στην πράξη, οι αρχές αυτές υφίστανται τη συνηθισμένη αποδυνάμωση και παραμόρφωση που χαρακτηρίζει τη δράση του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου σε όλους τους τομείς. Ο αναγκαστικός νόμος 2220/1940, με τον οποίο κωρύεται η σύμβαση του ελληνικού δημοσίου με την Hellenic Hydroelectric and Metallurgical Corporation, θυγατρική αμερικανικών συγκροτημάτων, εγκαθιδρύει ένα αποικιακό καθεστώς.⁶⁰ Η εταιρεία αποκτά την αποκλειστικότητα της εκμετάλλευσης του ενεργειακού δυναμικού του Αχελώου και των παραποτάμων του στο πιο ενδιαφέρον τμήμα του και το δικαίωμα προτίμησης για την εκτέλεση υδροηλεκτρικών έργων σε μια σειρά από άλλους ελληνικούς ποταμούς. Ο νόμος προβλέπει ότι η εταιρεία θα χρησιμοποιήσει το παραχθισμένο ηλεκτρικό ρεύμα για την κίνηση εργοστασίων αζωτούχων προϊόντων, καυστικής σόδας, αλουμινίου, μαγνησίου, χαλκού, νικελίου, ψευδαργύρου, μαγγανίου, μολύβδου, κασιτέρου, χρωμίου και των κραμάτων τους. Ο εφοδιασμός των εργοστασίων αυτών σε πρώτη ύλη εξασφαλίζεται με την υποχρέωση των ελληνικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων να τα εφοδιάζουν στις τιμές εξαγωγής ως το έτος 2010.

Ο αποικιακός χαρακτήρας της σύμβασης και το γεγονός ότι ο πόλεμος απέτρεψε την υλοποίησή της δεν πρέπει να συσκοτίζουν τη σημασία του ρήγματος στις καθεστηκυίως αντιλήψεις που αυτή αντιπροσωπεύει. Το ρήγμα αυτό διευρύνεται στη διάρκεια της κατοχής στα πλαίσια γενικότερων προβληματισμών πάνω στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και στην ενδεδειγμένη οικονομική τάξη, που ξεπερνούν το στάδιο του κρατικού παρεμβατισμού πάνω στην απαρασάλευτη αρχή της ατομικής κυριότητας, για να περάσουν σε σχήματα βασισμένα στη συλλογική κυριότητα των μέσων παραγωγής. Οι καταστροφές πόλεων και βιομηχανικών εγκαταστάσεων, καθώς και η διείσδυση περιφερειακών χωρών στο κενό που άφησαν οι εμπόλεμες δυνάμεις στην παγκόσμια αγορά, προδιαγράφουν μια ραγδαία αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής μετά τον πόλεμο και την επέκτασή της σε άλλοτε αγροτικές χώρες, γεγονός που συμβάλλει στην αποδέσμευση των ελλήνων οικονομολόγων από τα δόγματα του ελεύθερου εμπορίου. Ταυτόχρονα μερίδες του ελληνικού κεφαλαίου προσπαθούν να επωφεληθούν από το ρήγμα που άνοιξε η «σύμβαση Αχελώου», για να προωθήσουν δικά τους σχέδια. Φορέας αυτής της προσπάθειας γίνεται η Εθνική Τράπεζα με τη σύμπραξη των κυριότερων τοπικών ηλεκτρικών εταιριών και ορισμένων από τις βιομηχανίες που επηρεάζει (Λιπάσματα). Το 1942 η διοίκηση της τράπεζας ορίζει μια «επιτροπή μελέτης του ενεργειακού προβλήματος» στην οποία οι κατοχικοί συμβιώνουν με εκπροσώπους των δυο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων του μεσοπολέμου και εμπειρογνώμονες προσκεκλιμένους στο ΕΑΜ. Με τη συνεργασία των δημοσίων υπηρεσιών, ιδιωτικών επιχειρήσεων και στελεχών των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων η επιτροπή προχωρεί μέσα

στο 1943 στη διατύπωση των «Προσωρινών Συμπερασμάτων», που επρόκειτο να είναι και τα τελευταία, γιατί διακόπηκαν οι εργασίες της.⁶¹ Από τα συμπεράσματα αυτά και από τις απόψεις του επιμηχανικού της Τράπεζας και άλλοτε στελέχους της ηλεκτρικής εταιρίας «Γλαύκος», Θ. Ραυτόπουλου, βασικού παράγοντα της επιτροπής, φαίνεται ότι ο προσανατολισμός ήταν προς την κατεύθυνση της σύστασης ενός ενιαίου «Εθνικού Ηλεκτρικού Δικτύου» κάτω από κρατικό έλεγχο και διαχείριση. Το κράτος θα αναλάμβανε επίσης την κατασκευή και λειτουργία των μεγάλων υδροηλεκτρικών έργων και των λιγνιτικών σταθμών. Πρόκειται για ένα σαφές βήμα πιο πέρα από τους οιονει αποικιακούς θυλάκους τύπου «Αχελώου» και «Πάουερ», αλλά τα συμφέροντα των ιδιωτικών εταιριών εξασφαλίζονται στο επίπεδο της διανομής και ενδεχομένα και στην παραγωγή για περιορισμένες τοπικές ανάγκες. Η επιτροπή δείχνεται συντηρητική και στο θέμα της ενεργοβόρας βαρείας βιομηχανίας. Δέχεται τη δυνατότητα και τη σκοπιμότητα της ύπαρξής της, αλλά δεν αντιμετωπίζει το ενεργειακό πρόγραμμα σαν μοχλό για την επιτάχυνση της σύστασής της. Η όλη προσέγγιση έχει ως βασική υπόθεση ότι κύριοι καταναλωτές θα είναι τα αστικά νοικοκυριά, η υπάρχουσα ελαφριά βιομηχανία και η γεωργία.

Ο μεταπελευθερωτικός ενθουσιασμός για τη βιομηχανία

Μετά την απελευθέρωση μια αγαστή σύμπτωση φαίνεται να επικρατεί γύρω από το ευκαίο και το επικτό της εκβιομηχάνισης. Στο Ν. Ζαχαριάδη, που αφιερώνει στο πρόβλημα της βιομηχανικής ανάπτυξης το ένα τέταρτο της μακράς εισήγησής του για τη «Σημερινή Κατάσταση στην Ελλάδα και τα Προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας» στο 7ο συνέδριο του ΚΚΕ, απαντά το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος, που πιστεύει «εις το βιώσιμον της ελληνικής βιομηχανίας»... γιατί «πρώται ύλοι ευρίσκονται επαρκείς εις το ελληνικόν έδαφος και υπέδαφος... κινητήριος δύναμις, ο σπουδαίος αυτός συντελεστής δια την επίτευξιν χαμηλού κόστους παραγωγής, θα εξασφαλισθή δια της αναπτύξεως της ενεργειακής οικονομίας, κυρίως με την εκμετάλλευσιν των υδατοπτώσεων».⁶² Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γ. Παπανδρέου σπεύδει και αυτό να υποσχεθεί ότι «θ' αποβλέπει ιδιαίτερος στην αξιοποίηση των ελληνικών πηγών ενεργείας και... στην αξιοποίησιν του υπογείου μας πλούτου».⁶³

Πίσω όμως από αυτή την επιφανειακή ομοφωνία, ελλοχεύουν βαθύτατες διαφορές. Για την αριστερά, και ειδικότερα το ΚΚΕ, η εκμετάλλευση του ενεργειακού δυναμικού και του ορυκτού πλούτου θα βασισθεί κατά κύριο λόγο σε εσωτερικούς πόρους και θα στοχεύει στην κάλυψη εσωτερικών αναγκών. Η εκβιομηχάνιση θα προχωρήσει ακολουθώντας έναν εθνικό οικονομικό σχεδιασμό, για να δίνει την προτεραιότητα στη βαρεία βιομηχανία. Η δημιουργία της βιομηχανικής βάσης θα απαιτήσει δυο πεντάχρονα προγράμματα. Στη συνέχεια θα γίνουν επεκτάσεις και θα ιδρυθεί ο κλάδος των μηχανοκατασκευών, που θα αποτελέσει την καρδιά της ελληνικής βιομηχανίας. Τις απόψεις αυτές τις επεξεργάζονται σε εξειδικευμένες μελέτες μια ομάδα από τεχνικούς και οικονομολόγους γύρω από το περιοδικό «Ανταίος» και στους κόλπους της Εταιρίας «Επιστήμη-Ανοικοδόμηση», οι οποίοι συνεχίζουν και μετά το Δεκέμβριο του 44 και τη διάσπαση του ΕΑΜ το ενωτικό πνεύμα των χρόνων της Αντίστασης. Οι απόψεις αυτές συνοψίζονται και συν-

θέτονται σε ένα ολοκληρωμένο σχέδιο στη μελέτη του Δ. Μπάτση, «Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα».⁶⁴ Η ομάδα του «Ανταίου» δεν αγνοεί ότι η υλοποίηση των προτάσεων της προϋποθέτει ριζική μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων και των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα. Ο Ν. Ζαχαριάδης διαλέγει ως επικεφαλίδα «τα προβλήματα της λαϊκής δημοκρατίας» για να περιγράψει το οικονομικό τμήμα της εισήγησής του, ενώ οι συχνές αναφορές στο Στάλιν και στη Σοβιετική Ένωση δείχνουν ποιο είναι το πρότυπο για τον Μπάτση. Πρόκειται για ζήτημα «κοινωνικοοικονομικής μετατροπής και ανάπτυξης, που η τελική λύση του εξαρτάται, πρωταρχικά, από τη δημιουργική εκκίνη μετατροπή που θα επιτρέψει στις προοδευτικές δυνάμεις της κοινωνίας να πραγματοποιήσουν τους όρους για την αδέσμευτη ανάπτυξη των παραγωγικών της δυνάμεων. Θα δούμε, έτσι ακόμη σαφέστερα, πως η βιωσιμότητα για τη χώρα μας μπορεί να βρει την ολοκληρωμένη της μορφή και το ολοκληρωμένο της περιεχόμενο μόνο μέσα στην προοπτική της λαϊκοδημοκρατικής ανέλιξης προς το σοσιαλισμό».⁶⁵

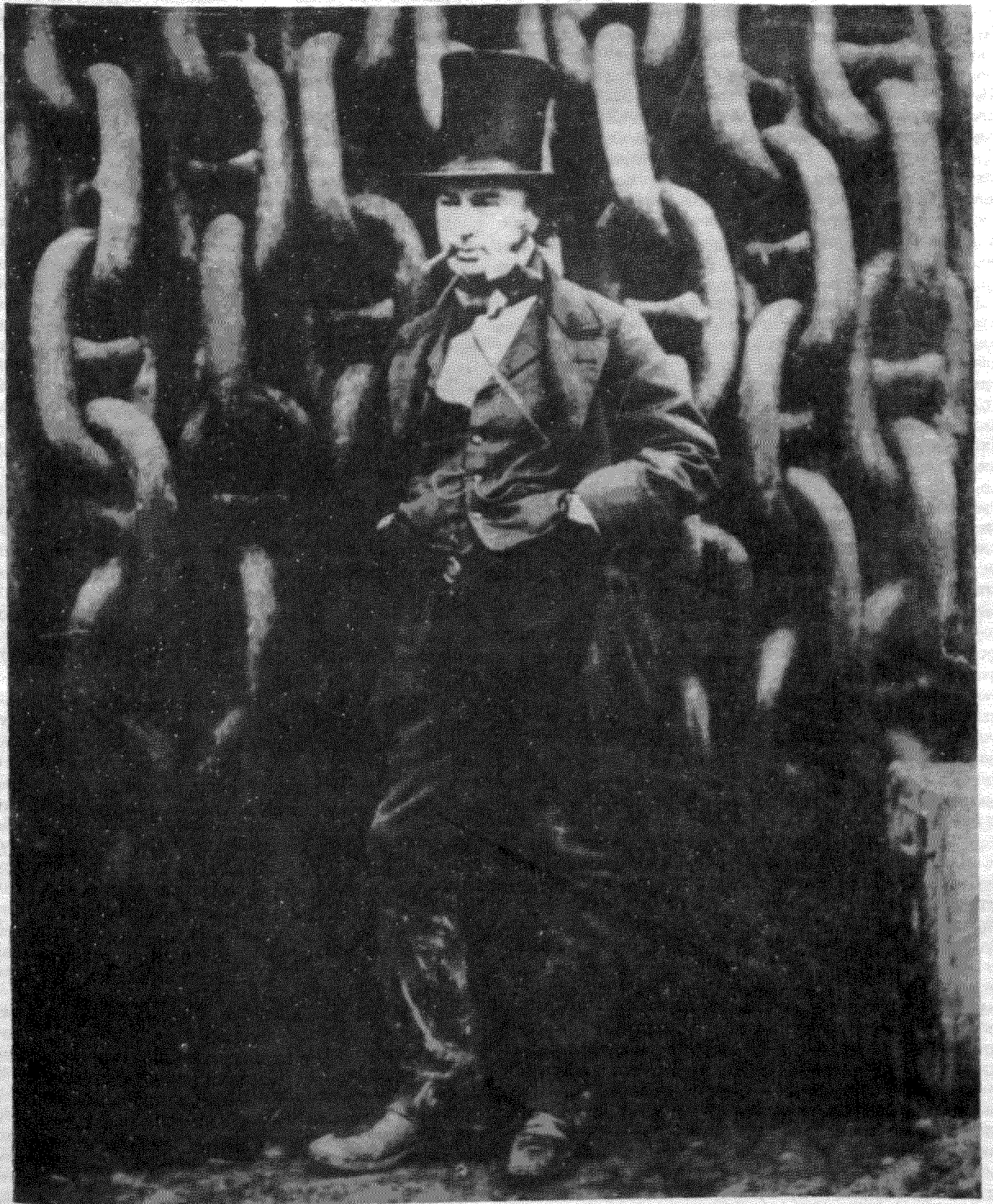
Σε αντίθεση με το πρόγραμμα του ΚΚΕ, οι αστικές προτάσεις για τη βιομηχανική εκμετάλλευση του ενεργειακού δυναμικού και του ορυκτού πλούτου στηρίζονται όλες στην κατά κύριο λόγο με εξωτερικούς πόρους χρηματοδότηση –και κατά σειρά προτίμησης: πολεμικές αποζημιώσεις, δωρεάν βοήθεια και δάνεια. Το κράτος προβλέπεται να αναλάβει επιχειρηματικές ευθύνες –για εθνικοποιήσεις μιλά ως και το Λαϊκό Κόμμα, του οποίου όμως το ιδεώδες παραμένει η «μικρά και μεσαία ιδιοκτησία»– αλλά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις.⁶⁶ Η ανάπτυξη της βαρείας βιομηχανίας είναι ευκαίρια, αλλά δεν έχει την προτεραιότητα, ενώ αποδίδεται μεγάλη βαρύτητα στην άμεση, άνοδο του καταναλωτικού επιπέδου, στην αντικατάσταση της «πατροπαράδοτου φουφούς» από σύγχρονες ηλεκτρικές οικιακές συσκευές.⁶⁷ Αντίθετα δεν προβλέπονται διακλαδικές συνδέσεις και οι σχέσεις των νέων βιομηχανιών με τους άλλους τομείς της οικονομίας. Τα προϊόντα της βαρείας βιομηχανίας δεν υφίστανται περαιτέρω κατεργασία, αλλά εξάγονται ως ενδιάμεσα προϊόντα στο εξωτερικό. Με αυτές τις προϋποθέσεις, ο σχεδιασμός, έστω και «σοσιαλιστικός», που προβλέπουν πολλές από αυτές τις προτάσεις είναι πολύ λίγο δεσμευτικός και η υλοποίηση του προγράμματος ενισχύει την υφισταμένη μορφή του κοινωνικού καθεστώτος με τις διεθνείς του διασυνδέσεις. Οι προτάσεις αυτού του τύπου συμβαδίζουν στο επίπεδο της βραχυπρόθεσμης οικονομικής πολιτικής με την απόρριψη αυστηρών προγραμμάτων ελέγχου της ιδιωτικής οικονομίας και σύλληψης των κερδών της Κατοχής. Όπως στην ομάδα του «Ανταίου», έτσι και στον αστικό δρόμο προς τη βαρεία βιομηχανία πρωτοπόροι είναι μηχανικοί και οικονομολόγοι, ο Θ. Ραυτόπουλος, ο Χ. Δαυίδ, ο Π. Κουβέλης, ο Α. Κομίνης, ο Λ. Δερτιλής, κ.ά. Οι περισσότεροι είναι ενταγμένοι στο Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό κόμμα του Γ. Παπανδρέου και αρθρογραφούν από τις στήλες του οργάνου του «Ελλάς», που έχει κάνει ένα άνοιγμα προς την τεχνική διανόηση.⁶⁸ Ορισμένοι, συνάμα και οι κυριότεροι, όπως ο Θ. Ραυτόπουλος και ο Π. Κουβέλης, δεν διστάζουν να εκθέσουν τις απόψεις τους από τις στήλες του ακραίου φιλοβασιλικού φύλλου το «Ελληνικό Αίμα» και από τη συγγενή προς αυτό «Βιομηχανική Επιθεώρηση», που φιλοδοξεί να εκφράσει τις απόψεις του Συνδέσμου Βιομηχάνων. Αυτοί οι πολλαπλοί δεσμοί και οι αλληλοδιεσπασμένες εκφράζονται πολιτικά με τη σύμπτυξη εν όψει του 1946 της Εθνικής Πολιτικής Ένωσης (Ε.Π.Ε), που συνασπίζει σε κοινό αντικομμουνιστικό μέτωπο τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία του ελληνικού αστισμού το Δημ. Σοσ. Κόμμα, το Εθνικό Ενωτικό

Κόμμα του Π. Κανελλόπουλου και τους Φιλελεύθερους του Σ. Βενιζέλου, που διαφοροποιούνται τόσο από τη μικροαστική ωμότητα του Λαϊκού Κόμματος όσο και από ό,τι θεωρούν ως αριστερά ανοίγματα του Δημοκρατικού Κέντρου.

Οι επιπτώσεις του εμφυλίου: Ξανά το πρόβλημα της βιωσιμότητας

Στην αντιπαράθεσή της με το ΚΚΕ, η ομάδα αυτή οπισθοχωρεί βαθμιαία από τις αρχικές της θέσεις και γλιστρά στην αμφισβήτηση της αποτελεσματικότητας της εκβιομηχάνισης: «Είναι αναμφισβήτητο ότι οι δυνατότητες περαιτέρω ανάπτυξης που υπάρχουν εις τον τόπον αυτόν ακόμη είναι (και εις ποίαν χώραν δεν είναι;) απολύτως αξιόλογοι. Από της διαπιστώσεως όμως ταύτης μέχρι διαπιστώσεων, ως αι ανωτέρω, και δη μέχρι της διαπιστώσεων, ότι η εκμετάλλευσις των δυνατοτήτων τούτων είναι αυτή και μόνη ικανή να επιφέρει την ριζικήν λύσην του ελληνικού προβλήματος (συνιστάμενον, κατά τελευταίαν ανάλυσιν, εις το χαμηλόν –ένα από τα χαμηλότερα εις τον κόσμον– βιοτικό επίπεδον του λαού μας), η απόστασις είναι ασφαλώς κολοσσιαία. Όπερ κυριώτερον δε τοιαύται ανενπίδαφοι διαπιστώσεις χρησιμοποιούνται ως βάσεις της διενεργείας μιας αντιεθνικής προπαγάνδας, ασκουμένης υπό της άκρας αριστεράς, ή υπό την καθοδήγησίν της, υπό τινων επισημόνων, και στρεφόμενης εναντίον των εθνικών μας διεκδικήσεων... Η στενότης του εδαφικού και ειδικότερα η στενότης του παραγωγικού χώρου, όπως και η κατώτερα φυσική παραγωγικότης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων εν Ελλάδι, είναι γεγονότα που δεν μπορούν να επιδεχθούν αμφισβήτησιν».⁶⁹ Κάτω από την πίεση των κοινωνικών αντιθέσεων ορισμένοι υπερσυντηρητικοί όχι μόνο αμφισβητούν την αποτελεσματικότητα και τη δυνατότητα μιας περαιτέρω βιομηχανικής ανάπτυξης, αλλά εύχονται και την ακύρωση της ως τώρα βιομηχανικής προόδου, που τη θεωρούν υπεύθυνη για την προλεταριοποίηση σημαντικού τμήματος του πληθυσμού και την άνοδο του κομμουνιστικού κινήματος.⁷⁰

Η επιστροφή της θεωρίας της (μη) βιωσιμότητας της Ελλάδος ευνοείται και από την πλατειά διαδεδομένη εκτίμηση ότι ο Β' Παγκ. Πόλεμος ήρε τις συνθήκες που επέβαλαν την παγίωση των συνόρων των βαλκανικών χωρών στην διάρκεια του μεσοπολέμου και ότι ήταν και πάλι δυνατή η εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους που ανακόπηκε με τη Μικρασιατική καταστροφή. Οι «εθνικές διεκδικήσεις» γίνονται ξανά το κύριο μέλημα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, πολύ πριν εμφανισθεί το ΚΚΕ ως ισχυρός αμφισβητίας του κοινωνικού καθεστώτος και βάσιμος διεκδικητής της εξουσίας. Ήδη το καλοκαίρι του 1941, πάνω στο πλοίο που περιπλέει την Αφρική μεταφέροντας την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στο Λονδίνο, ο πρωθυπουργός Ε. Τσουδερός υποβάλλει στο βασιλέα του ένα υπόμνημα στο οποίο διαγράφονται οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις (Β. Ήπειρος, Δωδεκάνησα, Γευγελή, Νότια Βουλγαρία και ενδεχόμενα Αν. Θράκη).⁷¹ Οι αιτήσεις αυτές θεμελιώνονται βέβαια πάνω σε εθνολογικά και στρατηγικά δεδομένα, αλλά ενισχύονται με αναφορές σε οικονομικά στοιχεία, όπως η απογοήτευση από την ανεπαρκή απόδοση της Βαλκανικής Συνεργασίας στο οικονομικό επίπεδο. Οικονομικά είναι επίσης τα κίνητρα του αιτήματος να παραχωρηθεί στην Ελλάδα το «δικαίωμα ομαδικής μεταναστεύσεως και εγκαταστάσεως Ελλήνων, δι' οικονομικής προς τούτο ενισχύσεώς μας, εις αποικίας της Βορείου Αφρικής, αι οποίαι θα αφαιρεθούν από

τον εχθρόν» με την διευκρίνηση ότι η διοίκηση θα παραμείνει «εις χείρας αι οποίοι είναι γνωστοί εις την διοίκησιν αποικιών»⁷². Μετά τον πόλεμο οι εθνικές διεκδικήσεις εγγράφονται στο πρόγραμμα του συνόλου σχεδόν των πολιτικών δυνάμεων. Τα αστικά κόμματα πιστεύουν ότι κρατούν εδώ ένα ισχυρό προπαγανδιστικό όπλο εναντίον του ΚΚΕ και το χρησιμοποιούν κατά κόρον εκμεταλλεζόμενα τις ασάφειες της θέσης του ΚΚΕ πάνω στο Μακεδονικό και τις επεκτατικές διακηρύξεις των βαλκάνιων κομμουνιστών. Ακόμα και το ΣΚ-ΕΛΔ υποστηρίζει την ένωση της Β. Ηπείρου και των Δωδεκανήσων μαζί με την «στρατηγικήν διαρρυθμίσιν των συνόρων δια να αποκλεισθή εις το μέλλον ο φόβος νέας εισβολής των Βουλγάρων».⁷³ Το ΚΚΕ αναγνωρίζει έμμεσα το κλίμα των καιρών, όταν κάποια στιγμή προσπαθεί αδέξια να στρέψει τις διεκδικήσεις προς την κατεύθυνση της Κύπρου και της Αν. Θράκης, πιστεύοντας ότι θα διαταράξει τις σχέσεις των κυβερνήσεων με τους Άγγλους προστάτες τους.

Οι «εθνικές διεκδικήσεις» των πρώτων μεταπολεμικών ετών, ενώ εμφανίζονται σαν αναβίωση της Μεγάλης Ιδέας, απορρέουν από μια διαφορετική κοινωνική δυναμική και θεμελιώνονται διαφορετικά, με την εναπόθεση μεγαλύτερης βαρύτητας στον οικονομικό παράγοντα. Αν η επίσημη άποψη για τις εδαφικές διεκδικήσεις υποστηρίζει ότι «υπολείπεται να περισυλλέξωμεν σήμερα τα λείψανα του Ελληνισμού της Βορείου Ηπείρου, να ενσωματώσωμεν τας νήσους και να τροποποιήσωμεν τα βόρεια σύνορά μας κατά τρόπον παρέχοντα εγγύησιν δια το μέλλον»⁷⁴, στην εισηγητική έκθεση του πρώτου μεταπολεμικού προϋπολογισμού που κατατίθεται στην Βουλή παρεισφρούν τα εξής: «Η Χώρα μας είναι φτωχή εις παραγωγήν. Συνεπώς εισαγωγική. Υπάρχουν ωρισμένοι δυνατότητες περαιτέρω αναπτύξεως των πλουτοπαραγωγικών της πόρων, χωρίς ποτέ ουδεμία ανάπτυξις της να φθάση το ικανοποιητικόν επίπεδον ζωής των εργαζομένων, πληθυσμένων ουσιαδώς κατ' έτος. Εντεύθεν γεννάται και το μέγαλόν δημογραφικόν μας πρόβλημα, το οποίον δεν λύεται αν δεν μας δοθούν αι δυνατότητες της εις γειτονικάς ιδίας Χώρας εγκαταστάσεων και κινήσεως του πλεονάζοντος πληθυσμού μας».⁷⁵ Οι ιδιώτες όμως δεν χρειάζεται να πάρουν τις ίδιες ασφατικές προφυλάξεις, όταν αναφέρονται στα μελλοντικά σύνορα της Ελλάδας. Οι διεκδικήσεις έναντι της Αλβανίας, π.χ., δεν περιορίζονται στη Βόρεια Ήπειρο, όπου υπάρχουν εθνολογικά επιχειρήματα, αλλά συμπεριλαμβάνουν και τη Β.Δ. Μακεδονία με στόχο το υδροηλεκτρικό δυναμικό των λιμνών της περιοχής (Πρέσπας, Αχρίδας).⁷⁶ Με την ίδια συλλογιστική η στρατηγική διαρρυθμίση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων εξασφαλίζει και «τας καινοπαραγωγικάς περιφερείας του Πετριτσίου, Μελενίκου, Νευροκοπίου, Κίρτζαλι και Κουτσού-Καβάραι αι οποίαι έχουν παραγωγήν 7-8 εκατομμύρια κιλά ετησίως και κατοικούνται κατά μέγα μέρος από Τούρκους, οι οποίοι με ενθουσιασμόν θα ιδούν την προσάρτησίν των εις την Ελλάδα».⁷⁷ Ορισμένες φορές ο οικονομικός χαρακτήρας των διεκδικήσεων περιβάλλεται με ένα ηθικό μανδύα: «Διότι πράγματι δεν είναι δίκαιον ο Έλλην χωρικός εκατόν μέτρα εντεύθεν των συνόρων να έχει κλήρον 15 στρεμμάτων, ο δε γείτων χωρικός εκατόν μέτρα εκείθεν των συνόρων να έχη κλήρον πολλάκις άνω των εκατόν στρεμμάτων ευφωροτέρου εδάφους», και μάλιστα «εφ' όσον τούτο είναι αποτέλεσμα όχι φυσιολογικής αλλά βιαίας εξελίξεως των πραγμάτων, δια του παρά φύσιν περιορισμού του εδαφικού υπόβαθρου του ελληνικού πληθυσμού. Εκ των ανωτέρων προκύπτει σαφώς ότι ουδεμία λύσις του ελληνικού προβλήματος είναι δυνατόν να θεωρηθή ως λύσις, εφ' όσον δεν βασισθή επί της δη-

μιουργίας φυσιολογικού εδαφικού υποβάθρου εις τον ελληνικόν πληθυσμόν».⁷⁸ Καμιά φορά ο μανδύας της δικαιοσύνης βάφεται στο πορφύρο του σοσιαλισμού: «Δεν είναι σοσιαλισμός να μοιράσωμεν μόνον τ' αγαθά της γης ή της βιομηχανίας, αλλά προπαντός να μοιράσωμεν τη γη μεταξύ των λαών, και να αναλογίσωμεν τις δυνάμεις τις ανθρώπινες που την δουλεύουν. Δεν είναι σοσιαλισμός να κλείνεται κάθε λαός στον εαυτό του. Υπάρχει και ο σοσιαλισμός του αίματος και ο σοσιαλισμός του πνεύματος». Με την άποψη αυτή του Ι. Θεοδωρακόπουλου συμφωνεί και ο Λ. Δερτιλής του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, κατά τον οποίον «το σύγχρονον σοσιαλιστικόν πνεύμα» προβλέπει τη «δικαίαν διανομήν του εδάφους μεταξύ των Λαών».⁷⁹

Μέσα από την οικονομική θεμελίωση των «εθνικών διεκδικήσεων» η συζήτηση για τη βιωσιμότητα εμπλέκεται στη συνολική αντιπαράθεση της κομμουνιστικής αριστεράς με τις αστικές δυνάμεις στο πολιτικό, ιδεολογικό και σύντομα. Ξανά και στο στρατιωτικό πεδίο.⁸⁰ Στη μάχη αυτή ο Ι. Θεοδωρακόπουλος φέρνει την επικουρία της ελληνικής ιδεοκρατικής φιλοσοφίας, ενώ οι θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες δεν λείπουν από το προσκλητήριο.⁸¹ Ο Α. Σίνος του Πολυτεχνείου, άλλοτε μέλος της επιτροπής για το ενεργειακό της Ε.Τ.Ε., αποδεικνύει τη σύμπτωση των φυσικών γεωλογικών ορίων του ελληνικού χώρου με τα ασφαλή στρατιωτικά και οικονομικά σύνορα των «εθνικών διεκδικήσεων», τα οποία στις πιο αισιόδοξες εκδοχές τους διπλασιάζουν την έκταση της Βόρειας Ελλάδας.⁸² Η Λαογραφία συμμετέχει με τον Γ. Μέγα, που χρησιμοποιεί τα επιχειρήματα του Άμαντου για να αρνηθεί στους Βουλγάρους την εθνική συνείδηση, και ακολουθούν ο Σ. Κυριακίδης και ο εθνολόγος-αρχαιολόγος Α. Κεραμόπουλος.⁸³ Ο Σ. Μαρινάτος συλλαμβάνει τον ελληνικό πολιτισμό ως συνάρτηση του οικονομικού του χώρου, και τα συμπεράσματα αυτά του αρχαιολόγου σπεύδει να τα αξιοποιήσει ο Ξ. Ζολώτας.⁸⁴ Ο Γ. Αλεξιάδης ανασταίνει την γεωοικονομία του Σφυρή, ενώ διευθυντές υπουργείων, διοικητές τραπεζών, μηχανολόγοι, γεωπόνοι κ.λ.π. προσφέρουν κι αυτοί τις δυνάμεις τους.⁸⁵

Σημαντική είναι και η συμβολή των ιστορικών. Ακολουθώντας την παράδοση του νεοελληνικού ιστορισμού ο Δ. Ξανάλατος και ιδίως ο Δ. Ζακυθινός αναζητούν στη βυζαντινή ιστορία τη θεμελίωση των απόψεών τους για τη Βαλκανική Ομοσπονδία και τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας.⁸⁶ Ο Ζακυθινός προσπαθεί να εξασφαλίσει στην Ελλάδα ένα εύρωστο βαλκανικό κορμό, αλλά τις κύριες ελπίδες του τις στηρίζει στη μεσογειακή διάστασή της, που ανταποκρίνεται περισσότερο στο χαρακτήρα της ελληνικής φυλής: «Μετά την ήττα της Ιταλίας, η λεκάνη αυτή της εσωτερικής θάλασσας ανοίγεται στη δράση του ελληνικού λαού, κατ' εξοχήν μεσογειακού, γιατί όπως παρατήρησε ο Αντρέ Ζιγκφρίντ η Μεσόγειος, αν και είναι ένα πεδίο που προσιδιάζει σε όλα τα μέλη της λευκής φυλής, δεν μπορεί να είναι ο κατάλληλος χώρος για την ανάπτυξη της κίτρινης φυλής ή των φυλών που κατάγονται από αυτήν».⁸⁷

Η ευρεία αυτή συμμετοχή στη διαμάχη διαψεύδει έμπρακτα την άποψη που υποστηρίζει ότι υπάρχει ανάγκη «να γνωρίσουμε ακριβώς τον εαυτόν μας μέσα στην σημαντικήν αυτήν περίοδον της ιστορίας μας, να μπορέσουμε να λογαριάσουμε τι ζήσαμε, πως το ζήσαμε, και με ποιον ακριβώς τρόπο αντέδρασε η ελληνική ψυχή στα καινούργια της πάθη. Θα καταλάβουμε έτσι άριστα τον εαυτόν μας χάρις στο τεράστιο πείραμα όπου δοκιμαστήκαμε –με όλες τις σημασίες της λέξεως– και θα μπορέσουμε να οδηγηθούμε καλύτερα και ασφαλέστερα προς τις πιο ταιριαχτές λύσεις σε άπειρα προβλήματα της εθνικής μας

ής».⁸⁸ Οι διανοούμενοι και οι τεχνικοί με τη στάση τους στον όλεμο και τα αμέσως επόμενα χρόνια δείχνουν πως γνωρίζουν υπό ποιο κατέχει, με διαφορετικούς βαθμούς συνειδητοποίησης, όλος ο ελληνικός λαός, ότι δηλαδή αυτό που διακυβεύεται είναι η μορφή και η φύση του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος της χώρας. Τα αισθήματα αυτών που ζουν την καίριση των παλιών κοινωνικών ισορροπιών και φοβούνται τις τάσεις για ριζικά νέα σχήματα με τα οποία διαφωνούν τα υνόπισε άριστα στην ιδεοκρατική του γλώσσα το δυνατότερο υαλό ανάμεσά τους σε ένα κείμενο που κλείνει αυτή την πε-
οδο:

«Μέσα σ' αυτή τη στροφή βρίσκει τη δικαίωσή της η δίψα ας για ανανέωση: Όποιος το νέο το γυρεύει για το νέο είναι άναυσος αρριβιστής. Ο αγαθός υποβάλλεται στον πόνο της ανέωσης, για τη διατήρηση εκείνου που δεν ήταν ποτέ νέο ή ον, καλύτερα, είναι έξω από το δίλημμα του νέου και του πα- ού, γιατί είναι κάθε ώρα πρωτόφαντο στην αιωνιότητά του.) βάνουος χαιρείται την αλλαγή, γιατί βρίσκεται στην περι- οή του κόσμου και της απόλαυσης που δεν έχει γίνει πνεύμα.) αγαθός, που, όσο δεν είναι ασκητής, τρέφεται από τον έρω- ά του προς τον καιρικό κόσμο, δεν μπορεί παρά να πονάει για η φθορά που μοιραία παθαίνει και το άξιο, το κιάλας οικοδο- ιημένο, σε κάθε ριζική αλλαγή. Γιατί τούτο το καιρικό άξιο του πεθαίνει του στάθηκε φως προστατευτικό στην πορεία του τρος το αιώνιο. Ο αγαθός δεν αρνείται, μάλιστα καταφάσκει την ανανέωση, αλλά ζη τον πόνο του σεισμού της. Ο αγαθός του κυνηγάει τον ευατόν του μέσα στο συνωστισμό των πραγ- άτων, το κυνήγι τούτο δεν το χαιρείται, σαν εκείνον που τί- οτε δεν έχει ν' αφήσει πίσω του, μόνο υποφέρει από όλη την επίγνωση των χαμών και από όλη την ευθύνη για την απόφαση του μελλούμενου. Και ποια απόφαση, όσο δίκαιη και αν είναι, δεν είναι θυσία μιας απόλυτης δικαιοσύνης;».⁸⁹

Γνήσια, η στράτευση αυτών των διανοουμένων δεν παύει να είναι, σε μεγάλο μέρος, και οργανωμένη. Υπάρχει πρώτα η αλ- ληλοδιείσδυση των ομάδων στα διάφορα έντυπά τους. Ο Ι. Θεοδωρακόπουλος συνεργάζεται με τον Κώστα και τον Ι. Κα- ραβίδα στη «Δημοκρατική Επιθεώρηση», που διαδέχεται το «Δημοκράτη», το παράνομο φύλλο της κατοχής. Εκεί συνερ- γάζεται και ο Δ. Ξανάλατος. Ο Κ. Καραβίδας συνεισφέρει και στην «Κοινωνιολογική Επιθεώρηση» του Ε. Λεμπέση, ο οποίος παραμένει προσκολλημένος στις φυλετικές θεωρίες. Στο ίδιο περιοδικό γίνεται και η ευνοϊκή βιβλιοκριτική του «Η Ελλάς ως Ιδέα» του Ι. Θεοδωρακόπουλου. Η Ομάδα της «Ελλάδος» προτιμά τον ίδιο εκδοτικό οίκος «ΑΕΤΟΣ», ενώ «Ο εν Αθή- ναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» κα- λύπτει την έκδοση 21 βιβλίων για το νέο μακεδονικό αγώνα. Τουλάχιστον άλλα οκτώ φέρουν την σφραγίδα της «Εθνικής Βιβλιοθήκης» της «Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών».⁹⁰ Τα πιο μετριοπαθή εκδίδονται στη σειρά του Υπουργείου Ανοικο- δόμησης ενώ ορισμένα ξενόγλωσσα πρέπει να επωφελήθηκαν από την υποστήριξη του Υφυπουργείου Τύπου.⁹¹ Το Δημοκρα- τικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, ο Κ. Τσάτσος μόνιμα, και προσωρι- να ο Δ. Ζακυθηνός, εξασφαλίζουν στην ομάδα των «αυταρχι- κών» δημοκρατικών την πρόσβαση στην πολιτική εξουσία και τη μεταφορά της ιδέας στον καιρικό κόσμο. Οι βασιλόφρονες της «Πολιτικής Επιθεώρησης» του Φ. Δραγούμη διαθέτουν τις δικές τους προσβάσεις μέσα από το Λαϊκό Κόμμα.

Στον οργανωμένο χαρακτήρα αυτής της προσπάθειας οφεί- λεται σε μεγάλο μέρος, η κατακόρυφη πτώση του διετούς εκδο- τικού πυρετού μετά την αποτυχία της ελληνικής κυβέρνησης να

υπερνικήσει στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι, το φθι- νόπωρο του 1946, την αντίδραση της Σοβιετικής Ένωσης κα- θώς και την ειρωνική αδιαφορία, ανάμεικτη με φιλική αποδο- κιμασία, των Δυτικών Συμμάχων.⁹² Οι θέσεις των οικονομολό- γων, ειδικά, έγιναν, πιο δυσκολοϋποστήρικτες από τη στιγμή που διεθνείς οργανισμοί, σε εμπειριστατωμένες εκθέσεις, υπο- στήριξαν τις μεγάλες δυνατότητες για την αύξηση τόσο της γεωργικής όσο και της βιομηχανικής παραγωγής. Η έκθεση του FAO ύστερα από επιτόπια έρευνα στο διάστημα Μαΐου-Αυ- γούστου 1946 κατέληγε στο εξής συμπέρασμα: «Η Ελλάς δια- θέτει πόρους και πληθυσμό ικανούς να διατηρήσουν πολύ υψη- λότερα επίπεδα παραγωγής από τα ως τώρα επιτευχθέντα. Η χώρα μπορεί να αυξήσει την κατά κεφαλή παραγωγή της και το εθνικό εισόδημα, πιθανόν στο διπλάσιο ή τριπλάσιο του σημε- ρινού του επιπέδου μέσα σε δυο ή τρεις δεκαετίες. Αυτό μπο- ρεί να πραγματοποιηθεί με την αποτελεσματική εκμετάλλευση του υδάτινου δυναμικού για άρδευση και ηλεκτροπαραγωγή, με την εκπαίδευση των πολιτών της σε σύγχρονες τεχνολογίες, με την εφαρμογή βελτιωμένων καλλιεργητικών μεθόδων και με την επέκταση της βιομηχανίας για την αποτελεσματική χρήση της αργούσης εργασίας. Το κεφάλαιο που θα χρησιμοποιηθεί για αυτούς τους σκοπούς στην Ελλάδα θα έχει παραγωγικότη- τα κατά πολύ μεγαλύτερη από ό,τι θα αποδώσουν παρόμοια ποσά σε περισσότερο αναπτυγμένες χώρες».⁹³ Η απομόνωση των αστών οικονομολόγων εντείνεται από το γεγονός ότι οι ελ- ληνικοί οικονομικοί κύκλοι, όσο και αν συμφωνούν με το γενι- κότερο ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται η συζήτηση για τη βιωσιμότητα και τις εθνικές διεκδικήσεις, δεν δείχνουν για αυτά τα συγκεκριμένα θέματα τον ίδιο ενθου- σιασμό με τους πολιτικούς και τους διανοούμενους. Στην ιε- ράρχιση των ενδιαφερόντων τους, τα άμεσα προβλήματα των εργασιακών σχέσεων, της χρηματοδότησης, των συναλλαγματι- κών περιορισμών και της φορολογίας προηγούνται των εδαφι- κών διεκδικήσεων και της βαρειάς βιομηχανίας.⁹⁴

Η Αμερικανική Βοήθεια: Από μηχανής θεός, αλλά άσπλαγχνος

Η εξαγγελία της αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα το 1947 φάνηκε να βγάζει τους αστούς οικονομολόγους από το α- διέξοδό τους. Είχε βρεθεί επιτέλους η εξωτερική χρηματοδό- τηση που επιτρέπει τη μεγάλης κλίμακας εκβιομηχάνιση χωρίς ανατροπή των υφιστάμενων κοινωνικών δομών. Ο Ξ. Ζολώτας εκφράζει εύγλωττα την ανακούφιση των οικονομολόγων, όταν το 1948 χαρακτηρίζει την αμερικανική βοήθεια «ΜΟΝΑΔΙ- ΚΗΝ ΕΥΚΑΙΡΙΑΝ για να καταστήσωμεν την Ελλάδα βιώσι- μον. Το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως είναι ο από μη- χανής Θεός, ο οποίος θα αποκαταστήση την ανατραπείσαν ι- σορροπία μεταξύ του πληθυσμού αφ' ενός και εδάφους και παραγωγικού εξοπλισμού αφ' ετέρου και θα μας καταστήση βιώσιμους επί μακράν σειράν ετών».⁹⁵ Το κείμενο αυτό οριοθε- τεί την περίοδο από την οποία και πέρα το πρόβλημα δεν είναι η δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης, αλλά το πρόγραμμα και οι προτεραιότητες. Αν εξακολουθούν να υπάρχουν αναφορές στη βιωσιμότητα της Ελλάδας γίνονται πλέον στα πλαίσια μιας ενεργητικής αντιμετώπισης των οικονομικών προβλημάτων, ο- πως συμβαίνει στην εισηγητική έκθεση του προϋπολογισμού της χρήσης 1951/52: «Τα δυο κεντρικά προβλήματα της ελλη- νικής οικονομίας εξακολουθούν να είναι το σοβαρώτατον έλλειμ-

μα εις το ισοζύγιον των εξωτερικών μας πληρωμών και η εν τη Χώρα μας υποαπασχόλησις και ανεργία. Τα δεινά αυτά δύνανται να θεραπευθούν και να εξασφαλισθούν αι προϋποθέσεις δια την επίτευξιν βιωσιμότητος και την μελλοντικήν βελτίωσιν του βιωτικού επιπέδου του ελληνικού λαού μόνον δια της παραγωγικής αναπτύξεως της Χώρας μας, δηλαδή δια της εξασφάλισης του υψηλοτέρου δυνατού επιπέδου παραγωγικών επενδύσεων». ⁹⁶

Η αποδοχή από τον αστισμό αυτής της θετικής τοποθέτησης διευκολύνεται και από την αναγκαστική σιγή που έχει επικαλύψει την αντίπαλη άποψη. Ο εμφύλιος πόλεμος διασκορπίζει την ομάδα του «Ανταίου» και της αφαιρεί την πολιτική προϋπόθεση των οικονομικών σχεδίων της. Το περιοδικό εξακολουθεί να αγωνίζεται με λιγότερους συνεργάτες και μικρότερο σχήμα ως τη σύλληψη και την εκτέλεση του Μπάτση. Η απομόνωση όμως που το περιβάλλει είναι ασφυκτική. Οι έρευνες που εξαγγέλει σβήνουν ελλείψει συνομιλητών. Η απάντηση στις προτάσεις του δεν δίνεται πλέον από τις στήλες των αντιπάλων περιοδικών, αλλά στα πεδία των μαχών και στους χώρους μαρτυρίου. Η εταιρία «ΕΠ-ΑΝ» απαγορεύεται το καλοκαίρι του 1950 και μόνο η «Νέα Οικονομία» του Α. Αγγελόπουλου συνεχίζει μια αριστερή κριτική της τρέχουσας οικονομικής πολιτικής. Βέβαια ο αρχικός ενθουσιασμός για την αμερικανική βοήθεια δεν θα παραμείνει αμείωτος για πολύ καιρό. Για τον κυβερνώντα αστικό συνασπισμό του εμφύλιου πόλεμου, η παροχή της βοήθειας συνοδεύεται από μειωτικούς περιορισμούς της πολιτικής του εξουσίας και εξευτελιστικά σχόλια των αμερικανών επιστημόνων και του τύπου, πράγμα που επιτρέπει στη Βουλή των Ελλήνων ορισμένα πρόσκαιρα όσο και ανώφελα ξεσπάσματα δυσαρρέσκειας. ⁹⁷ Για τους βιομηχάνους, η αμερικανική αποστολή σημαίνει τη θεσμοποίηση μέτρων ελέγχου που τα είχαν απορρίψει τα προηγούμενα χρόνια ως προϊόντα κομμουνιστικής έμπνευσης. ⁹⁸ Εξ άλλου η αμερικανική βοήθεια ως μέσο για την οικοδόμηση μιας βαρειάς βιομηχανίας δεν ενδιαφέρει καμία υπάρχουσα βιομηχανία εκτός από το συγκρότημα Μποδοσάκη και τις τράπεζες, που προσελκύονται λιγότερο από τα βιομηχανικά κέρδη και περισσότερο από τις τεράστιες προμήθειες των τραπεζικών εργασιών της φάσης της κατασκευής. Η υπάρχουσα ελαφρά βιομηχανία δεν ωφελήθηκε από την αμερικανική βοήθεια, τουλάχιστον στο μέτρο που επιθυμούσε, και η Νομισματική Επιτροπή παραμένει ο άγρυπνος κέρβερος των πιστώσεων. Τέλος, η κλωστοϋφαντουργία, ο σημαντικότερος κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας, πληροφορείται από τους υπεύθυνους του σχεδίου Μάρσαλ ότι η ενίσχυσή της δεν κρίνεται σκόπιμη μέσα στην προοπτική ενός νέου καταμερισμού της εργασίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο. ⁹⁹

Η προοπτική η αγροτική Ελλάδα να περιορισθεί στον ρόλο του θερμοκηπίου της βιομηχανοποιημένης Ευρώπης ανησυχεί όλο και περισσότερο βιομηχάνους και οικονομολόγους. ¹⁰⁰ Η υποψία ότι εκφράζει παρόμοια αμερικανικά σχέδια για την ελληνική οικονομία εξηγεί και τις εχθρικές αντιδράσεις που συνάντησε η «Έκθεση Βαρβαρέσου» το 1952. Η «Ελληνική Εταιρία Οικονομικών Επιστημών» αφιερώνει το Φεβρουάριο του 1952 μια ειδική συνεδρίαση στο σφυροκόπημα αυτής της μελέτης που συντάξε ο Κ. Βαρβαρέσος ύστερα από εντολή της Κυβέρνησης Πλαστήρα. ¹⁰¹ Παρά το γεγονός ότι στη διάρκεια της θητείας του στη Διεθνή Τράπεζα πρόσφερε τις υπηρεσίες του στην αμερικανική κυβέρνηση, για να αντικρούσει τα αντίπαλα επιχειρήματα της υπό τον Gunnar Myrdal Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής του ΟΗΕ για την Ευρώπη, ¹⁰² στην προκείμενη έκθεση ο Βαρβαρέσος δεν μεταφέρει, απλά, αμερικανικές

απόψεις. Κύριο αντικείμενο της μελέτης του είναι η κριτική της βραχυπρόθεσμης οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε από την απελευθέρωση και μετά, και ιδιαίτερα της ασυδοσία που παρασχέθηκε στους βιομηχάνους και τους εφοπλιστές. Μόνο μέσα από αυτό το ξεκαθάρισμα λογαριασμών με τους αντιπάλους του της υπουργικής του περιόδου του 1945, μπορεί να γίνουν κατανοητές οι αντιλήψεις του Βαρβαρέσου για την οικονομική ανάπτυξη, που πλάνουν λιγότερο από το ένα πέμπτο των 250 σελίδων της μελέτης.

Ο Βαρβαρέσος ξεκινά την ανάλυσή του με μια κριτική της πολιτικής οικονομικής ανάπτυξης που ακολουθούν οι χώρες της Λατινικής Αμερικής και της Ασίας. Δείχνει την ανεπάρκεια της αντίληψης που θεωρεί την οικονομική ανάπτυξη συνάρτηση μόνο των κεφαλαίων και των τεχνικών γνώσεων και αμφισβητεί την άποψη ότι η ύπαρξη πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού στον αγροτικό τομέα αρκεί για την απεριόριστη ανάπτυξη του βιομηχανικού, θεωρίας που σχηματοποιήθηκε στο μαντέλο του W. A. Lewis. ¹⁰³ Τονίζει ότι πολιτικές που στηρίζονται στις απόψεις αυτές οδηγούν στην αποτυχία, γιατί αγνοούν τις κοινωνικές παραμέτρους, ανάμεσα στις οποίες, σε μια σχεδόν πρωσική αντίληψη του ρόλου της γραφειοκρατίας, ξεχωρίζει τη δημόσια διοίκηση. Η οικονομική βοήθεια στις χώρες που ακολουθούν παρόμοια πολιτική συμβάλλει μόνο στη διαιώνιση μιας διεφθαρμένης άρχουσας τάξης και μιας οικονομικής ολιγαρχίας. Επικρίνει επίσης ως αναποτελεσματική την πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών που ακολουθούν οι νοτιοαμερικανικές χώρες κάτω από την αιγίδα της CEPAL. Ταυτόχρονα όμως, ο Βαρβαρέσος απορρίπτει τη μέθοδο της βίαιης δημιουργίας εκ των άνω των κοινωνικών όρων της εκβιομηχάνισης που ακολουθήθηκε στη Σοβιετική Ένωση και στην Αν. Ευρώπη.

Ο τρίτος δρόμος που επιλέγει ο Βαρβαρέσος είναι με αυτές τις προϋποθέσεις εξαιρετικά στενός και η συνταγή του για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας δεν στερείται αντιφάσεων. Ουσιαστικά αποδέχεται το καπιταλιστικό σύστημα, αλλά απορρίπτει τους φορείς του στην Ελλάδα και τις πρακτικές τους. Το αποτέλεσμα είναι να καταλήξει στο πεδίο της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης σε ανάλογο αδιέξοδο με εκείνο στο οποίο είχε οδηγηθεί το 1945 με την πολιτική του της βραχυπρόθεσμης οικονομικής σταθεροποίησης. Συγκεκριμένα θεωρεί ότι η Ελλάδα είναι φτωχή και θα παραμείνει φτωχή σε σχέση με τις Δυτικές χώρες, παρόλο που μπορεί να αυξήσει σημαντικά το εθνικό της εισόδημα. Από την πλευρά των κοινωνικών προϋποθέσεων της ανάπτυξης βρίσκεται σε καλύτερη μοίρα απ' ό,τι οι άλλες φτωχές χώρες διότι διαθέτει μια επαρκέστερη διοικητική υποδομή και έχει λύσει το αγροτικό πρόβλημα με τη μικροϊδιοκτησία. Απο την άλλη πλευρά όμως, το ελληνικό κεφάλαιο είναι εθισμένο στην παρασιτική κερδοσκοπία και η ενίσχυση της εκβιομηχάνισης με ξένη βοήθεια θα δημιουργήσει μονοπωλιακές καταστάσεις χωρίς να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο του λαού. Η οικοδόμηση της ενεργειακής βάσης πρέπει να παρακολουθήσει το ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης και όχι να προηγηθεί, ενώ η σκοπιμότητα της βαρειάς βιομηχανίας δεν αποτελεί θέμα αρχής, αλλά πρέπει να εξετάζεται ρεαλιστικά για κάθε κλάδο χωριστά. Η ελληνική οικονομική ανάπτυξη πρέπει να στηριχθεί στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής, στις γεωργικές βιομηχανίες και σε ένα πρόγραμμα λαϊκής κατοικίας. Οι τομείς αυτοί έχουν το προσόν να μπορούν να απορροφήσουν μεγάλη μάζα εργατικής δύναμης με χαμηλές επενδύσεις σε κεφαλαιουχικό εξοπλισμό, χωρίς να προσφέρονται για τη δημιουργία μονοπωλίων. Επίσης περιορίζει στο ελάχιστο τις

ανάγκες σε συνάλλαγμα του προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης και μειώνει με αυτό τον τρόπο την εξάρτηση της Ελλάδας από την ξένη βοήθεια.

Οι επικριτές του Βαρβαρέσου δεν εισέρχονται στην εξέταση των κοινωνικών του προϋποθέσεων, αλλά απομονώνουν τα συμπεράσματά του, τα οποία προσπαθούν να αντικρούσουν είτε με την αναφορά στο μεταλλευτικό πλούτο της Ελλάδας (Π. Κουβέλης), είτε με την επίκληση απόψεων ξένων επιστημόνων και οργανισμών για την οικονομική ανάπτυξη, με την εμφανή πρόθεση να αμφισβητήσουν την αυθεντία του Βαρβαρέσου (Ξ. Ζολώτας). Η κοινωνική διάσταση της κριτικής των απόψεων του Βαρβαρέσου εμφανίζεται στις συμβολές για θέματα φορολογικής, νομισματικής και εισοδηματικής πολιτικής (Ι. Κούλης, Α. Δερτιλής, Α. Κυρκιλίτσος), στις οποίες ουσιαστικά υποστηρίζεται η πολιτική της μεταπολεμικής περιόδου που ενόησε τα συμφέροντα των βιομηχάνων και των εφοπλιστών. Η συζήτηση αυτή αποτελεί την τελευταία μεγάλη αντιπαράθεση πάνω στο θέμα της βιωσιμότητας της Ελλάδας και του ρόλου της βιομηχανίας, που δεν αμφισβητούνται πλέον. Η δικαίωση των αντιπάλων του Βαρβαρέσου είναι όμως μόνο φαινομενική, γιατί η ελληνική οικονομία εξελίχθηκε μάλλον σύμφωνα με τις προτάσεις και τις προβλέψεις του. Αν δεν υπήρξε ποτέ ένα μεγάλο πρόγραμμα λαϊκής κατοικίας, η οικοδομή αποτέλεσε το βηματοδότη της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης στις δυο επόμενες δεκαετηρίδες. Η εδραίωση της ενεργειακής βάσης ακολούθησε και δεν προηγήθηκε από τον ρυθμό της οικονομικής ανάπτυξης. Βαρεία μεταλλουργική βιομηχανία δημιουργήθηκε μόνο στις περιπτώσεις που ευνοούσε η διεθνής συγκυρία. Η παραμέληση της γεωργίας άσκησε ανασταλτική επίδραση στη συνολική διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Η υλοποίηση από τις αντικειμενικές συνθήκες μεγάλου μέρους των προτάσεων του Βαρβαρέσου πραγματοποιήθηκε χωρίς τη μεταβολή των κοινωνικών παραμέτρων που προϋπόθετε. Η δημόσια διοίκηση παρέμεινε ανεπαρκής, το φορολογικό σύστημα εξακολουθεί να είναι παράγοντας εισοδηματικής ανισότητας και στην με βραχυπρόθεσμο ορίζοντα κερδοσκοπική δράση του ελληνικού κεφαλαίου προστέθηκε η από τα ίδια κίνητρα κινούμενη, συνταγματικά όμως κατοχυρωμένη, δράση του ξένου κεφαλαίου.

Οι εξελίξεις αυτές δεν κατόρθωσαν όμως να διαλύσουν τις ανησυχίες του αστισμού για την επιβίωση του κοινωνικού συστήματος. Ήδη από την εποχή εκείνη και ενώ έχει αρχίσει να λειτουργεί η «Ευρωπαϊκή Κοινοπραξία Άνθρακα και Χάλυβα», οι ελπίδες εναποθέτονται στην προσχώρηση της Ελλάδας σε ένα ευρύτερο καπιταλιστικό οικονομικό σύνολο, ακραία συνέπεια του αναπόφευκτου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Στο ιδεοκρατικό ιδίωμα οι ανησυχίες και οι προσδοκίες αυτές θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως εξής: «Η οικονομική βιωσιμότητα της Ελλάδας δεν είναι ένα γεγονός, είναι ένα πρόβλημα. Και το πρόβλημα αυτό δεν έχει λυθεί. Όποιος κάθεται να γράψει ένα βιβλίο, σαν και αυτό που κρατάει τούτη τη στιγμή στα χέρια του ο αναγνώστης, είναι φανερό πως πιστεύει στη βιωσιμότητα της Ελλάδας. Την πίστη του αυτή δεν τη στηρίζει στα σημερινά δεδομένα, που οδηγούν μάλλον στην αντίθετη έκδοσή. Τη στηρίζει στη ραγδαία μεταβολή των παγκόσμιων όρων της οικονομίας. Οι περιορισμοί της ύλης, όπως η φτώχεια της γης, η φτώχεια του υπεδάφους, η γεωγραφική θέση, καταλύονται ένας-ένας, χάρις στην επανάσταση που προκαλεί η τεχνική πρόοδος σε ό,τι είναι ύλη και σε ό,τι είναι χώρος. Ακολουθεί ύστερα ένας άλλος παράγοντας, που σήμερα δεν υπάρχει, αλλά που είναι περισσότερο από πιθανόν ότι θα

υπάρξει αύριο: η αναγκαστική, ύστερα από τις τεχνικές εξελίξεις, μεταβολή στην οργάνωση της παγκόσμιας οικονομίας. Θα καταργήσουν τα έθνη ως ανταγωνιζόμενες οικονομικές μονάδες και θα συντελεσθεί, ασφαλώς μετά πολλούς κλυδωνισμούς, ένας παγκόσμιος αναδασμός του πλούτου. Γιατί ο αναδασμός του πλούτου μεταξύ των κοινωνικών τάξεων είναι σήμερα κάτι πολύ λιγότερο σημαντικό από τον αναδασμό του πλούτου μεταξύ των λαών. Δεν μας απασχολεί εδώ το όραμα μιας σχετικής οικονομικής ισότητας των λαών. Μας αρκεί ότι προβλέπουμε, μέσα στη βαθύτατη αυτήν αναμόχλευση της οικονομίας, μίαν ενατοποθέτηση της Ελλάδας, με ασφαλισμένη την οικονομική βιωσιμότητα».¹⁰⁴ Το τέλος κρύβεται ακόμα πίσω από την αχλύ του μέλλοντος, η πορεία όμως του ελληνικού πνεύματος προς την Ευρώπη έχει αρχίσει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μιχ. Τσοίτσας προς Αλ. Μαυροκορδάτο / Αλεξάνδρεια 2.12.1833, Υπουργείο των Εξωτερικών, 1833, Άνευ Αριθμού Κατατάξεως.
2. Πρακτικά της Βουλής Α΄ Περιόδου Β΄ Σύνοδος, Τόμος 2. Συνεδρίασις της 15.5.1846, σελ. 1317. Ο εισηγητής εξομοιώνει το βαμβακερό νήμα με πρώτη ύλη.
3. Ε.α., σελ. 1320.
4. Άρθρα 4 και 5 του νομοσχεδίου ε.α., σελ. 1332.
5. Journal des Debats, 29 août 1856 αποθησαυρισμένο στο Archives Nationales, σειρά F12/2670.
6. Α. Tombasis, La Grèce sous le point de vue agricole, Athènes 1878, σελ. 10, 26.
7. Ε.α., σελ. 16-17, Archives Nationales, F12/2670 Athènes 13.12.1856.
8. Συζήτηση στη Βουλή της 14.5.1857, «Πρακτικά της Βουλής», Περίοδος Ε΄, Σύνοδος Α΄, τόμος 1, σελ. 741-753.
9. Α. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι, τόμος Δ΄, Αθήναι 1871, σελ. λβ΄-μα΄.
10. Ι. Βαλαωρίτης, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήναι 1902, σελ. 27-31.
11. Βλέπε τη συζήτηση στη Βουλή στις 12.1.1856, «Πρακτικά της Βουλής», Περίοδος Δ΄, Σύνοδος Γ΄, τόμος 1, σελ. 208-216.
12. C. Lecointe, Etude Economique de la Grèce, Paris 1847, σελ. 9. Με το ίδιο απολογητικό πνεύμα για τον τομέα των δημόσιων έργων ο Ε. Manitaky, Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce, 2η έκδοση, Athènes, 1869 βλ. και Ρ. Coroneos, Aperçu sur l'avenir de la Grèce, Paris 1857.
13. Α. Συγγρός, Η σημερινή θέσις του Ελληνισμού, Μασσαλία 12.8.1877. Δημοσιευμένο ως παράρτημα στα Απομνημονεύματα, τόμος Γ΄, σελ. 293-4.
14. Εμ. Ροΐδης, Άπαντα, τόμος Ε΄, Αθήνα 1978, σελ. 296.
15. Α. Στούπης, «Ανάγκη Αναπόδραστος Φορολογικών Μεταρρυθμίσεων» στο Κ. Οικονομίδης, Η Ανόρθωσις των Οικονομικών της Ελλάδος, Αθήναι 1892, σελ. 60.
16. «Η της Γ΄ Σεπτεμβρίου Εθνική Συνέλευσις. Πρακτικά», Συνεδρίασις της 6.3.1844, σελ. 597.
17. Α. Mansolas, La Grèce à l'exposition universelle de Paris en 1878, Athènes 1878, σελ. 18-19.
18. Δ. Λοβέρδος, Ο Πλούτος, Αθήναι 1903, σελ. 73.
19. Κ. Αμάντου, Κ. Δ. Καραβίδα, Ν. Η. Αναγνωστοπούλου, «Η Πύκνωσις των Αγροτικών μας πληθυσμών και τα Μέσα της Επιτυχίας αυτής», Παράρτημα του Γεωργικού Δελτίου Απριλίου 1927.
20. Κ. Αμάντος, Οι Βόρειοι Γείτονες της Ελλάδος, Αθήναι 1923, σελ. 328.
21. Ξ. Ζολώτας, Η Ελλάς εις το Στάδιον της Εκβιομηχανίσεως, 2α Έκδοσις, Αθήναι 1964, σελ. 88-90.

22. Ε.α., Πρόλογος της 1ης έκδοσης του 1926.
23. Ε.α., Πρόλογος της έκδοσης και σελ. 19.
24. Α. Διομήδης, «Το πρόβλημα του οικονομικού μας μέλλοντος», Επιθεώρησης Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής, τόμος Δ', 1935, σελ. 132-133.
25. «Όταν βλέπουμε ποικίλας βιομηχανίας, αναθρόσκουσας ως προϊόντα του δασμολογίου, καίτοι το δασμολόγιον δεν εψηφίσθη επί τοιούτω σκοπώ αλλ' επί σκοπώ ταμειντικώ όν εξεπλήρωσεν επιτυχώς αναγράφομεν το αποτέλεσμα ευχαρίστως». «Αγόρευσις Χ. Τρικούπη εισάγοντος εις την Βουλήν τον Προϋπολογισμόν του Κράτους», Αθήναι 1889, σελ. 29. Βλέπε και Ξ. Ζολώτα, ε.α., σελ. 129 και βλ. G. Mavrogordatos, Stillborn Republic, Berkeley 1983, σελ. 115.
26. Α. Χατζηκυριάκος, Πρόεδρος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών στο 1ο Συνέδριο της Βιομηχανίας και Ναυτιλίας, Αθήνα, Δεκέμβριος 1924, Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης, Έτος 1ον σελ. 910.
27. Γ. Ν. Κοφινά, «Το νέον ελληνικόν θαύμα» ανάτυπο από το Helias-Jahrbuch 1929, Hamburg, σελ. 11.
28. Ως ένδειξη συμφωνίας με αυτή την εκδοχή της χρήσης του ιδιωνυμου ερμηνεύω τις παρατηρήσεις του G. Mavrogordatos, ε.α., σελ. 146.
29. Κ. Σφυρής, Υπό ποίας προϋποθέσεις η Ελλάς είναι βιώσιμος; Αθήναι 1931, σελ. 27. Πληροφορές για το έργο του Σφυρη και στον Κ. Βεργόπουλο, Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη, Αθήνα 1968, σελ. 141-144.
30. Ε.α., σελ. 4
31. Ε.α., σελ. 47.
32. Κ. Σφυρής, Γεωοικονομία και Οικονομία, Αθήναι 1930, β' έκδοσι 1972.
33. F. Hoffman «Der Ruf nach Autarkie in der deutschen politischen Gegenwartsideologie», Weltwirtschaftliches Archiv, Bd. 36, 1932.
34. Κ. Σφυρής, Υπό ποίας προϋποθέσεις..., σελ. 8 πιθανόν πρόκειται για τη μελέτη του F. Aeroboe, Die Bevölkerungskapazität der Landwirtschaft, Berlin 1927, στη σειρά Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 172.
35. A. Wagner, Agrar-und Industriestaat, Jena 1902.
36. K. Baumann «Autarkie und Planwirtschaft», Zeitschrift für Sozialforschung, Bd. 2, 1933.
37. Η συμβολή του Καραβίδα δεν αναφέρεται στο σημείο αυτό, αλλά στη γενική βιβλιογραφική σημείωση των σελίδων 5-6. Για τη σχέση του έργου του Καραβίδα με εκείνο του Σφυρη βλέπε και τον πρόλογο του Π. Κανελλόπουλου στο Κ. Καραβίδα, Το πρόβλημα της αυτονομίας, Αθήνα 1981, σελ. XIV, XVI.
38. Κ. Καραβίδας, «Σοσιαλισμός και Κοινισμός», σελ. 9 στο Κ. Καραβίδα, Το πρόβλημα της αυτονομίας, Αθήνα 1981. Στην υποσημείωση της σελίδας 18 ο Καραβίδας εκθέτει το «μυστηριώδη βιολογικό νόμο», που δεν είναι παρά μια περίπτωση της φιλοσοφίας της ιστορίας του Σπένγκλερ.
39. Κ. Καραβίδας, ε.α., σελ. 22 και Η Δημοκρατία και η αυτοδιοίκησης εν Ελλάδι, σελ. 137-138, 142-143, 159.
40. Κ. Καραβίδας «Σοσιαλισμός και Κοινισμός», σελ. 36, 68-69.
41. Κ. Καραβίδας ε.α., σελ. 31, 63.
42. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Γ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση της 12.11.1932 σελ. 24-25.
43. Σ. Σωμερτίης, «Το Δημογραφικό Πρόβλημα» Σοσιαλιστική Επιθεώρηση, τόμος 1, 1933.
44. Δ. Δανιηλίδης, Η Νεοελληνική Κοινωνία και Οικονομία, Αθήνα 1934.
45. Ε. Βενιζέλος Λόγος στη Θεσ/νίκη 26.2.1933, Ελεύθερο Βήμα 28.2.1933.
46. Ε.α.
47. Λόγος στο ΕΒΕ Θεσσαλονίκης το απόγευμα της 26.2.1933, Ελεύθερο Βήμα 28.2.1933.
48. Α. Διομήδης, Μετά την Κρίσιν, Αθήναι 1934, σελ. 63.
49. Α. Διομήδης, «Το πρόβλημα του Οικονομικού μας Μέλλοντος», Επιθεώρησης Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής, τόμος 4, 1935, σελ. 129.
50. Ξ. Ζολώτας, Κατευθύνσεις της Οικονομικής μας Πολιτικής, Αθήναι 1936, σελ. 100-110.
51. Ε.α., σελ. 9. Η υπογράμμιση του συγγραφέα.
52. Δ. Στεφανίδης, Η θέσις της βιομηχανίας εν τη Κοινωνική μας Οικονομία, Θεσσαλονίκη 1938, σελ. 39-40.
53. Ι. Τουρνάκης, «Μελέτη επί του Ελληνικού Προβλήματος», Νέα Πολιτική, 1937, σελ. 6.
54. Ευάγ. Αβέρωφ, Συμβολή εις την Έρευναν του Πληθυσμακού Προβλήματος της Ελλάδος, Αθήναι 1939.
55. Ι. Τουρνάκης, «Σκέψεις δια την Νεοελληνικήν Αναγέννησιν, την Οργάνωσιν και τους Σκοπούς του Νέου Κράτους», Νέα Πολιτική, 1939, σελ. 507-516.
56. Α. Δοξιάδης, «Το Δημογραφικό Ζήτημα», Νέα Πολιτική, 1939, σελ. 418-419.
57. Στη Νέα Πολιτική, 1937 τη μελέτη του Ι. Τουρνάκη (σελ. 3-18) ακολουθεί μια απαισιόδοξη εκτίμηση της βιωσιμότητας της Ελλάδος από τον Γ. Μισταρδή. «Γεωοικονομικά Μελέται επί των Ελληνικών Χωρών» (σελ. 19-34). Στη μελέτη του ο Τουρνάκης επιχειρεί απόκρουση του γάλλου Ed. Demolins, που προβλέπει την παρακμή του Ελληνισμού. Ένδειξη της πλατειάς διάδοσης των νεομαλθουσιανών αντιλήψεων και έξω από την Ελλάδα αποτελεί το ημεπίστιμο «South-Eastern Europe» του Αγγλικού Βασιλικού Ινστιτούτου Διεθνών Υποθέσεων, Λονδίνο 1939.
58. Κ. Στεργίου, Αι Πρώται Βιομηχανήσιμοι Υλαι της Ελλάδος, Αθήναι 1925.
59. Ι. Τουρνάκης, «Η σημασία του ορυκτού μας πλούτου δια την εθνικήν Άμυναν και το Οικονομικόν μέλλον της Χώρας», Νέα Πολιτική, 1938, σελ. 129-136.
60. Α. Ν. 2220/1940 «Περί κυρώσεως συμβάσεως δια την παραχώρησιν εν υδραυλικής δυνάμεως Αχελώου ποταμού», ΦΕΚ Α'65 17.2.1940
61. Τα ονόματα των εμπειρογνομώνων που συνεργάσθηκαν μαζί της καθώς και τα «Προσωρινά Συμπεράσματα» προηγούνται του κυρίου κειμένου στη μελέτη του Θ. Ραυτόπουλου, Το Εθνικόν Δίκτυον Ηλεκτρισμού της Ελλάδος, Αθήναι 1946.
62. Ν. Ζαχαριάδης, «Η σημερινή Κατάσταση στην Ελλάδα και τα Προβλήματα της Λαϊκής Δημοκρατίας», Εισήγηση στο 7ο Συνέδριο του ΚΚΕ, Αθήνα 1945, σελ. 32-51. Το πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος στο Ελληνικό Αίμα 15.11.1945
63. «Αι Προγραμματικά Αρχαί του Δημοκρατικού Σοσιαλιστικού Κόμματος», Η Ελλάς 18.3.1946.
64. Δ. Μπάτση, Η Βαρεία Βιομηχανία στην Ελλάδα, Αθήνα 1947, Β' έκδοση 1977.
65. Δ. Μπάτσης ε.α., σελ. 453.
66. Ελληνικόν Αίμα, 15.11.1945.
67. Θ. Ραυτόπουλος, Κομμουνιστικά Βιομηχανικά Σχέδια και Εθνική Ενεργειακά Διεκδικήσεις, Α' Μέρος, Η Ελλάς, 29.10.1945.
68. Πρόσκληση της σύνταξης προς τον τεχνικό κόσμο στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας Η Ελλάς 23.7.1945.
69. Π. Κουβέλης Βιομηχανικά Δυνατότητες και Ενεργειακή Πολιτική, Αθήνα 1945, σελ. 96-97, 111.
70. Ι. Πασσάς, Μετά την θύελλαν, Αθήναι 1945, σελ. 286. Βλέπε επίσης απόψεις Π. Ράλλη στη Βιομηχανική Επιθεώρηση, Μάρτιος 1945, σελ. 48.
71. Η. Βενέζης, Εμμανουήλ Τσουδερός, Αθήναι 1966, σελ. 241-263.
72. Ε.α., σελ. 242, 245.
73. «Το πρόγραμμα του υπο όν κ. Σβάλων κόμματος», Το Βήμα 12.5.45.
74. Δηλώσεις του υφυπουργού τύπου Δ. Ζακυθνού, Ελληνικό Αίμα 4.7.45.
75. Δ. Χέλμης Εισηγητική Έκθεσις επι του Προϋπολογισμού (1946/1947), Αθήναι, Εθν. Τυπογραφείο 1946, σελ. η'.
76. Θ. Ραυτόπουλος, Κομμουνιστικά Βιομηχανικά Σχέδια και εθνική Διεκδικήσεις, Ελλάς 29.10.45, Ανώνυμο, «Αι Υδροηλεκτρικά Δυνατότητες των Λιμνών της Δυτικής Μακεδονίας», Δημοκρατική Επιθεώρηση, 15.3.1945.
77. Α. Μάντζαρης, Το ζήτημα των καπνών μας, το Βήμα 5.6.1945.
78. Ξ. Ζολώτας, Η Ελλάς πρέπει να γίνει βιώσιμος, Αθήναι 1945, σελ.

15. Η υπογράμμιση του συγγραφέα.
79. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Ευρώπη και Σοσιαλισμός, Δημοκρατική Επιθεώρηση, Απρίλιος 1947, σελ. 336. Λ. Δερτιλής, Το οικονομικό πρόβλημα, Ελλάς 13.8.45.
80. Την πρόσκληση αυτή που ο Κ. Τσάτσος διατυπώνει στη Βουλή στη συνεδρίασή της 29.11.46 («εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής» Δ. Αναθεωρητική, Σύνοδος Α', τόμος Γ', σελ. 175) ακολουθεί πιστότερα η Ελλάς του Δ. Σ. κόμματος, όπου οι Γ. Παπανδρέου, Π. Γαρουφαλιάς, Θ. Ραντόπουλος, Π. Κουβέλης, Λ. Δερτιλής, Α. Δελμούζος, Ε. Παπανούτσος, Α. Καραντώνης απαντούν ταυτόχρονα στο «Ριζοσπάστη», στον «Ανταίο» και στα «Ελεύθερα Γράμματα». Το λογοτεχνικό επιτελείο της «Ελλάδος» μαζί με τους Κ. Δημαρά, Α. Προκοπίου, Γ. Σεφέρη κ.α. συνεργάζονται με το περιοδικό «Αγγλοελληνική Επιθεώρησης», που εκδίδει το Βρετανικό Συμβούλιο.
81. Ι. Θεοδωρακόπουλος, Η Ελλάς ως Ιδέα. Ο Πόλεμος και οι Ιδεολογίες, Αθήνα 1945.
82. Α. Σίνος, Η Γεωγραφική Ενότης του Ελληνικού Μεσογειακού χώρου, Α' μέρος, Αθήνα 1945. Β' μέρος, Αθήνα 1946. Βλέπε και Το Βήμα 22.7.45.
83. Γ. Μέγας, Έχουν οι Βούλγαροι εθνικό έπος; Αθήνα 1946 Σ. Κυριακίδης, Τα βόρεια εθνολογικά όρια του Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1946· του ίδιου, Βούλγαροι και Σλάβοι εις την Ελληνικήν Ιστορίαν, Θεσσαλονίκη 1946· Α. Κεραμόπουλος, Οι Έλληνες και οι Βόρειοι Γείτονες, Αθήνα 1945.
84. Σ. Μαρινάτος, Η Ελλάς και ο Ελληνικός Πολιτισμός ως συνάρτησις οικονομικής διεξόδου, Αθήνα 1946, Ξ. Ζολώτας, ε.α. σελ. 17-20.
85. Γ. Αλεξιάδης, Γεωοικονομία και Γεωπολιτική των Ελληνικών Χωρών, Έκδοση Β', Αθήνα 1946. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Δ. Σφαέλλος, Ελληνική μεταπολεμική ανασυγκρότησις, Αθήνα 1944, Π. Αργυρόπουλος Αι αξιώσεις της Ελλάδος, Αθήνα 1945, Γ. Βάλληνας, Η μεγαλύτερη εθνική προοπάθεια, Αθήνα 1945, Α. Λιβαδέυς, Η οικονομική πλευρά του ελληνικού προβλήματος, Αθήνα 1945 Α. Σμπαραούνης, Σκέψεις τινές δια μεταπολεμικήν βιώσιμον Ελλάδα, Αθήνα 1945, Δ. Κατακουζηνός, Γίνεται βιώσιμος η σημερινή Ελλάς; Αθήνα 1946.
86. Ο Δ. Ξανάλατος συνεισφέρει πολλά άρθρα στη «Δημοκρατική Επιθεώρηση» 1945-1947 και ένα στην «Πολιτική Επιθεώρηση» του 1945. Ο Δ. Ζακυθινός συγκεντρώνει στο La Grèce et les Balkans, Athènes 1947 πέντε μελέτες που οι περισσότερές τους πρωτοδημοσιεύθηκαν στον ημεπίστιμο «Messager d' Athènes».
87. D' Zakythinos, ε.α., σελ. 13. Το απόσπασμα είναι ερασιμμένο από το έργο του συντηρητικού γάλλου δημοσιολόγου και ακαδημαϊκού Α. Siegfried, Vue generale de la Mediterranée. Paris 1943, σελ. 81.
88. Κ. Δημαράς, Για ένα Μουσείο του Πολέμου, Το Βήμα 22.7.1945.
89. Κ. Τσάτσος, Ελληνική Πορεία Αθήνα 1953 (:), σελ. 9-10.
90. Η Δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969, Αθήνα 1970. Για τις εκδόσεις της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών βλέπε τον κατάλογο στα εξώφυλλα των βιβλίων της.
91. Α. Δελένδα - Ι. Μαγγιώρου, Πως τίθεται το ελληνικόν Πρόβλημα, Αθήνα 1946· Ομάδος Επιστημόνων. Η επιβίωσις του Ελληνικού Λαού, Αθήνα 1947· S.P. Phocas-Cosmetatos, La Grèce devant la Conférence de la Paix, Paris 1945.
92. Β. Κόντης, Η Αγγλοαμερικανική Πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα: 1945-1949, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 188-193.
93. «Report of the FAO Mission for Greece», Washington, DC, 1947, σελ. 3. Βλέπε και τις εργασίες του «Οργανισμού Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ηνωμένων Εθνών» (UNARRA) «Ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδος» και «Εισηγήσεις επί της Αξιοποίησης Πλουτοπαραγωγικών Πόρων Ελλάδος», Αθήνα 1947.
94. Χ. Πανάγος «Αι Βιομηχανικάς δυνατότητες της Ελλάδος», Βιομηχ. Επιθεώρησις, 1945, σελ. 239-240· «Έκθεσις πεπραγμένων της διοικήσεως του Συνδέσμου Βιομηχάνων», Βιομηχ. Επιθεώρησις, 1946, σελ. 65-70 και στον ίδιο τόμο «Το μέλλον της Ελληνικής Βιομηχανίας» (Πορίσματα ειδικής επιτροπής του ΣΕΒ), σελ. 167-169.
95. Ε. Ζολώτας, Ανασυγκρότησις και Βιωσιμότης, Αθήνα 1948, σελ. 10. Τα κεφαλαία του συγγραφέα.
96. Γ. Μαύρος, Εισηγητική Έκθεσις επί του Προϋπολογισμού (1951/52), Αθήνα, Εθνικό τυπογραφείο, 1951, σελ. 13.
97. Συνεδριάσεις της 8. 3. 2. 7. και 2.8. 1948. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής και Επίσημα Πρακτικά Επιτροπής Εξοσιοδοτήσεως.
98. Βλέπε αλλαγή τόνου στα κύρια άρθρα της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Μάιος 1947, Οκτώβριος 1947, Ιανουάριος 1948 και την έκδοση του ΣΕΒ, Η Ελληνική Βιομηχανία και το Πρόγραμμα Ευρωπαϊκής Ανορθώσεως, Αθήνα: 1948.
99. Χ. Κατσάμπας, Πιστεύοντας εις το Μέλλον, Αθήνα 1966, σελ. 276-277.
100. Ξ. Ζολώτας, ε. α., σελ. 24ε. Α. Διομήδης, Νέα Οργανική Διάρθωσις της Ελληνικής Οικονομίας, Αθήνα 1950.
101. Κ. Βαρβαρέσος, Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος Αθήνα 1952. Η κριτική δημοσιεύθηκε στο περ. Επιθεωρησις Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τόμος 7, 1952. Αριστερή κριτική του S. Maximos, Griechenland und die USA, Wien 1952.
102. Α. Milward, The Reconstruction of Western-Europe, London 1984, σελ. 84.
103. W. A. Lewis, «Development with Unlimited Supplies of Labour», Manchester School, 1954.
104. Κ. Τσάτσος ε.α., σελ. 97.

Ο ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ΔΓΕ) ιδρύθηκε το 1919, την επαύριο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Οι λόγοι της δημιουργίας του, οι οποίοι προσδιόρισαν ταυτόχρονα και τις λειτουργίες του, συνοψίζονται σε τρεις: προήλθε από τη συνεργασία, κατά τη διάρκεια του πολέμου, της μετριοπαθούς πτέρυγας του εργατικού κινήματος (κυρίως της σοσιαλδημοκρατίας), με τις κυβερνήσεις των συμμαχικών χωρών· δημιουργήθηκε για να ενισχύσει μια εναλλακτική διαδικασία αντιμετώπισης των εργατικών ζητημάτων μέσω της συνεργασίας των τάξεων απέναντι στη μεταπολεμική επαναστατική πλημμυρίδα και τον κομμουνισμό· τέλος υπήρξε αποτέλεσμα ανάγκης διεθνούς διακανονισμού των προβλημάτων εργασίας ώστε να αποφευχθεί ο οικονομικός ανταγωνισμός που στηριζόταν στη φτηνή εργατική δύναμη και, κατά συνέπεια, η υπονόμηση των εργατικών κατακτήσεων στις ανεπτυγμένες χώρες.

Στόχοι του ΔΓΕ ήταν η καθιέρωση διεθνώς ενός κώδικα εργατικής νομοθεσίας και η προώθηση μιας διαδικασίας λύσης των εργατικών ζητημάτων μέσω αμοιβαίων συμβιβασμών εργατικών, εργοδοτικών οργανώσεων και κράτους.

Για την επίτευξη των στόχων αυτών χρησιμοποίησε κυρίως τις διεθνείς συμβάσεις εργασίας, τις διεθνείς συνδιασκέψεις που τις προετοίμαζαν, ηθικές πιέσεις και ποικίλες παρεμβάσεις για την επικύρωσή τους, τέλος την τεχνική βοήθεια που πρόσφερε μέσω της πληροφόρησης αλλά και της επεξεργασίας συγκεκριμένων νομοθετημάτων στις χώρες μέλη. Μέσα από το πλέγμα αυτό προθέσεων, λειτουργιών και μέσων, ο διεθνής οργανισμός απέκτησε δική του δυναμική που αποσκοπούσε στη διεύρυνση δυνατοτήτων παρέμβασης σε κάθε χώρα – επομένως στην ενίσχυση του διεθνούς του ρόλου. Κατά την περίοδο που εξετάζουμε, μεγάλο μέρος του δυναμισμού του οφείλεται στην προσωπικότητα του Αλμπέρ Τομά, πρώτου διευθυντή του¹.

Στην Ελλάδα, η θεσμοθέτηση της εργατικής πολιτικής άρχισε από την κυβέρνηση Βενιζέλου στα 1911-1915². Η εμπλοκή στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο και ο διχασμός φαίνεται να την ανέκοψαν. Ωστόσο αν εξεταστούν τα αντικείμενα της εργατικής νομοθεσίας, τόσο αυτής που ψηφίστηκε όσο και εκείνης που έμεινε στο στάδιο της επεξεργασίας, προκύπτει πως κάλυπτε ολόκληρο σχεδόν το πλάτος των εργατικών σχέσεων, αν και υστερούσε από τα διεθνώς ισχύοντα της εποχής. Συνυπολογίζοντας την απροθυμία εφαρμογής των εργατικών νόμων και δημιουργίας μηχανισμών ελέγχου, δικαιούμαστε να συμπεράνουμε ότι η εργατική πολιτική της πρώτης βενιζελικής περιόδου είχε εξαντλήσει την προωθητική της δύναμη.

Στη δεκαετία 1910-1920 άλλαξαν σημαντικά τα ποσοτικά δεδομένα της εργατικής τάξης. Το εργατικό ζήτημα όμως δεν α-

πέκτησε μόνο νέες κοινωνικές διαστάσεις αλλά και πολιτική διάσταση – απειλητική, εν δυνάμει, για το καθεστώς. Αν λοιπόν η κυβέρνηση Βενιζέλου αρχικά το αντιμετώπισε στα πλαίσια του φιλελευθερισμού, από την άποψη της δίκαιης ρύθμισης των κανόνων της αγοράς, όφειλε μετά το 1918 να αντιμετωπίσει την πολιτική του διάσταση. Αποτέλεσμα η εργατική νομοθεσία της περιόδου 1918-1920: είχε κύριο στόχο τον περιορισμό των συνδικαλιστικών ελευθεριών, και αποτύπωσε την κρατική παρέμβαση στο συνδικαλισμό³. Ωστόσο, την ίδια εποχή, πολιτικοί στοχαστές ασκούσαν κριτική των λειτουργιών του φιλελεύθερου κράτους και πρόβαλαν το αίτημα κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και στην κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική πολιτική συλλαμβανόταν από την άποψη των νέων λειτουργιών που αποδίδονταν στο κράτος και ως παρακλούθημα της αναδιοργάνωσης της πολιτικής αντιπροσώπευσης. Οι αποχρώσεις της κριτικής αυτής κυμαίνονταν από την επίδραση της συμβουλευτικής οργάνωσης της δημοκρατίας της Βαϊμάρης ως τις κορπορατιστικές αντιλήψεις που ενσωμάτωσε ο φασισμός⁴.

Την εποχή αυτή η ελληνική κυβέρνηση κλήθηκε να συμμετάσχει στην πρώτη διεθνή συνδιάσκεψη εργασίας που άρχισε τέλη του 1919 στην Ουάσιγκτον, με αντιπροσώπους της κυβέρνησης, των εργατών και των εργοδοτών. Το αρχικό πρόβλημα που ανέκυψε αφορούσε την επιλογή του εργατικού αντιπροσώπου: Μετά τη διάσπαση της ΓΣΕΕ, τον ίδιο χρόνο, σε φιλοκυβερνητική και προσκείμενη στο ΣΕΚΕ πτέρυγα, ποια θα θεωρούνταν αντιπροσωπευτικότερη; η κυβέρνηση υπολόγιζε βέβαια μαζικότερη τη δεύτερη· φοβόταν όμως το ανεξέλεγκτο των αντιπροσώπων της. Αν πάλι επιλεγόταν η πρώτη, φοβόταν πως η Ελλάδα, θα θεωρούνταν από τη διεθνή κοινότητα, ξένη ως προς τη σοσιαλιστική κίνηση, σε εποχή που εφεδίωκε την εύνοια των ευρωπαϊών σοσιαλιστών στις εθνικές επιδιώξεις.

Πρότεινε λοιπόν στις δύο διοικήσεις να συμφωνήσουν στην αποστολή κοινού αντιπροσώπου. Διαπίστωσε όμως πως ο συμβιβασμός ήταν ανέφικτος, και διόρισε αντιπρόσωπο από τα φιλοκυβερνητικά συνδικάτα του Πειραιά. Παράλληλα, για να μην κατηγορηθεί διεθνώς ότι παραβιάζει τις συνδικαλιστικές ελευθερίες αποφάσισε να απελευθερώσει την εξόριστη αριστερή διοίκηση της ΓΣΕΕ, εκτός του Αβραάμ Μπεναρόγια⁵.

Το δίλημμα της κυβέρνησης Βενιζέλου είναι ενδεικτικό για την αντιφατική στάση της απέναντι στον διεθνή οργανισμό: η εξάρτηση από το διεθνές περιβάλλον υπαγόρευε προσαρμογή της εργατικής της πολιτικής· τα όρια όμως της εναισθησίας σταματούσαν στην πολιτική αυτονομία των εργατικών οργανώσεων.

Υπό τους όρους αυτούς η συμμετοχή στις ετήσιες συνδιασκέψεις του ΔΓΕ μετατρέπονταν και σε μέσο παρέμβασης στις συνδικαλιστικές οργανώσεις γιατί η αντιπροσωπευτικότητά τους καθοριζόταν αυθαίρετα από την κυβέρνηση.

Οι εντολές που δόθηκαν στην κυβερνητική αντιπροσωπεία για τη συμπεριφορά της στις ετήσιες διεθνείς συνδιασκέψεις αντανάκλασαν το επόμενο δίλημμα: Όφειλε να υποστηρίξει τις εισηγούμενες προτάσεις – ακόμη και σε ζητήματα όπως η καθιέρωση του οχταώρου ή της ασφάλισης της ανεργίας στα οποία η επικρατούσα στην Ελλάδα άποψη ήταν διαφορετική – έπρεπε όμως να επιδιώξει και περιορισμό της εφαρμογής εδώ των ενιαίων διεθνών κανόνων εργατικής νομοθεσίας. Άξονες των επιχειρημάτων: η προβολή της προηγούμενης και προηγμένης ελληνικής εργατικής νομοθεσίας· ο υπερτονισμός των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων του εργατικού δυναμικού, των κλιματολογικών συνθηκών και του οικονομικού επιπέδου της χώρας· μετά το 1922, οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της μικρασιατικής καταστροφής⁶.

Στη συνδιάσκεψη της Ουάσιγκτον του 1919 ψηφίστηκαν έξι διεθνείς συμβάσεις εργασίας που αφορούσαν: εισαγωγή του οχταώρου, περιορισμός της γυναικείας και παιδικής εργασίας, μέριμνα για την ανεργία και την μητρότητα. Στην πρώτη, και σημαντικότερη από όλες, έγινε δεκτό το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης για τη σταδιακή εφαρμογή της στην Ελλάδα⁷. Για να ισχύσουν όμως οι διεθνείς συμβάσεις έπρεπε να επικυρωθούν από τα εθνικά νομοθετικά σώματα και να ενσωματωθούν ακουλούθως στην υπάρχουσα νομοθεσία. Η Ελλάδα υπήρξε η πρώτη χώρα που επικύρωσε τις συμβάσεις. Η πράξη αυτή της προσέδωσε στρατηγική σημασία για το ΔΓΕ, κυρίως γιατί άλλες, ανεπτυγμένες, χώρες πρόδωκαν αντιρρήσεις ή προσκόμματα. «Θέλω να τραβήξω την προσοχή σας στην ανταπόκριση που σημειώνεται στην Ελλάδα» έγραφε ο Τομά στον συνεργάτη του. «Να στην πραγματικότητα μια χώρα που προσφέρεται να ακολουθήσει τις υποδείξεις μας και στην οποία μπορούμε να εμφανισθούμε ως οι προωθητές ολόκληρης της κοινωνικής πολιτικής»⁸.

Γιατί όμως η ελληνική κυβέρνηση έσπευσε να ανταποκριθεί πρώτη, ανάμεσα σε πολύ λίγες χώρες και σχεδόν αμέσως, στις υποχρεώσεις της στη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας; Μπορούν να υποστηριχτούν δύο υποθέσεις: η πρώτη αφορά τη διάθεση του Βενιζέλου να συνεχίσει την εργατική του πολιτική με τρόπο ώστε να αποτρέψει κυριαρχία των κομμουνιστικών τάσεων στο εργατικό κίνημα, να ενισχύσει ρεφορμιστικές τάσεις και να το οδηγήσει προς την κατεύθυνση της ταξικής συνεργασίας που πρόσβουε η ιδεολογία και η πρακτική της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας. Οι επικυρώσεις επομένως των διεθνών συμβάσεων ήταν απαραίτητες για να αποκτήσει κύρος η διαδικασία αυτή, ιδιαίτερα μετά τα νομοθετήματα περιορισμού της συνδικαλιστικής ελευθερίας της περιόδου 1918-1920⁹.

Η δεύτερη υπόθεση αφορά τη λεπτή διπλωματική θέση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα στα 1920, μετά την ανάληψη της εντολής για τη Μικρά Ασία. Κατά την περίοδο αυτή η ελληνική κυβέρνηση, επιδιώκοντας διεθνή υποστήριξη, ενδιαφερόταν προπαντός να είναι συνεπής στις διεθνείς υποχρεώσεις της, – ιδιαίτερα προς την ΚΤΕ της οποίας τμήμα αποτελούσε το ΔΓΕ. Το τελευταίο είχε αντιληφθεί την ευαισθησία της. Χρησιμοποιώντας την για να εξασφαλίσει άμεση προσχώρηση και άλλων χωρών στις διεθνείς συμβάσεις, ο Χάρολντ Μπάτλερ, υποδιευθυντής του ΔΓΕ, έγραφε στον Ιωάννη Σοφιανόπουλο, επικεφαλής της κυβερνητικής αντιπροσωπείας στην Ουάσιγκτον: «Αν η Ελλάδα δεν τηρήσει την υπόσχεσή της και δεν επικυρώ-

σει τις συνθήκες, θα προκληθεί πολύ κακή εντύπωση στο εξωτερικό»¹⁰. Σχολιάζοντας εξάλλου την ελληνική στάση ο Τομά παρατηρούσε: «Φαίνεται πως στην Ελλάδα θεωρούν ότι η πράξη της επικύρωσης ήταν κατά κάποιο τρόπο είδος εκδήλωσης καλής θέλησης και ότι πρέπει να αφήσουν για αργότερα τα απαραίτητα μέτρα»¹¹.

Εκτός όμως από διεθνείς λόγους, η πολιτική του Βενιζέλου υπολόγιζε σε κλίμα ευνοϊκής αποδοχής των πρωτοβουλιών του στο εσωτερικό: η περίοδος, χάρη στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, κατά τον πόλεμο, το διπλασιασμό του εθνικού εδάφους και την επέκταση στην Ανατολική Θράκη και στη Μικρά Ασία, χαρακτηρίζεται από ένταση των προσδοκιών ενός εύρωστου οικονομικά μέλλοντος, στο οποίο εξέχουσα θέση θα καταλάμβανε η βιομηχανία¹². Στη νέα λοιπόν Μεγάλη Ελλάδα η εργατική προστατευτική πολιτική θα έπρεπε να έχει τη θέση της. Τέλος δεν είναι χωρίς σημασία πως τότε διευθυντής του τμήματος εργασίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας υπήρξε ο Αλέξανδρος Σβώλος, υποστηρικτής κρατικής παρέμβασης στη ρύθμιση κοινωνικών ζητημάτων. Το περιεχόμενο και η επικύρωση των συμβάσεων ενίσχυσαν τις απόψεις του. «Προχωρεί το έργο της επικύρωσης», πληροφορούσε το ΔΓΕ. «Κάνουμε προπαγάνδα γι' αυτές στην Ελλάδα»¹³.

Μετά την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου, το Νοέμβριο του 1920, η κυβέρνηση των Λαϊκών δεν έδειξε παρόμοια προθυμία να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς το ΔΓΕ και να ακολουθήσει τις οδηγίες του για την αναμόρφωση της εργατικής νομοθεσίας. Η στάση της δεν οφείλεται σε διαβάθμιση αντεργατισμού σε σχέση με τους φιλελευθέρους. Οι δυσκολίες του μικρασιατικού μετώπου και οι ψυχρές σχέσεις με τις χώρες της Entente, που κυριαρχούσαν στην ΚΤΕ και το ΔΓΕ, στάθηκαν προσδιοριστικοί παράγοντες. Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε τον νόμο 2868 του 1922 «Περί υποχρεωτικής ασφαλίσεως των εργατών και ιδιωτικών υπαλλήλων»: παρά τις αδυναμίες του ώθησε στη δημιουργία ασφαλιστικών ταμείων κατά επιχειρήσεις και κλάδους. Το Λαϊκό κόμμα, αν και ανέτρεψε πολλές μεταρρυθμίσεις των φιλελευθέρων, δεν επεδίωξε ανατροπή της εργατικής τους πολιτικής: ο αρχηγός τους, ο Δημήτριος Γούναρης, ήταν υποστηρικτής της κοινωνικής πολιτικής από το 1902· το κόμμα του εξάλλου υπολόγιζε στην υποστήριξη των λαϊκών στρωμάτων των πόλεων και την είχε εξασφαλίσει στις εκλογές του 1920¹⁴.

Η περίοδος, από το 1922 ως το 1928, χαρακτηρίζεται από απότομη και μεγάλων διαστάσεων διεύρυνση του εργατικού δυναμικού που προήλθε, κατά κύριο λόγο, από τους πρόσφυγες αλλά και τους επιστρατευμένους που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις, καθώς και από την εσωτερική μετανάστευση. Η πληθυσμιακή σώρευση απορροφήθηκε βεβαίως από την επέκταση της απασχόλησης, αλλά με μεγάλα εποχιακά και περιοδικά λιμνάσματα ανεργίας. Αυτά με τη σειρά τους, προκάλεσαν ανταγωνισμό γύρω από τα ημερομίσθια και την εκτεταμένη παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας, ιδιαίτερα εκείνη που αφορούσε την παιδική και γυναικεία εργασία¹⁵. Το προσφυγικό πρόβλημα, η ανώμαλη πολιτική κατάσταση και συνακόλουθα η απομαζικοποίηση του συνδικαλισμού καθώς και η πολυδιάσπασή του, αποτέλεσαν παράγοντες ανασταλτικούς για την επικύρωση νέων διεθνών συμβάσεων και την ανάλογη προσαρμογή της εργατικής νομοθεσίας. Ωστόσο η πιεστική παρουσία του προσφυγικού ζητήματος, παρά την τεράστια επιβάρυνση του προϋπολογισμού που επέφερε¹⁶, και ως ένα βαθμό εξαιτίας της, οδήγησε στο άνοιγμα της κρατικής πολιτικής προς κοινωνικά ζητήματα, όπως η στέγαση, η περιθάλψη και η αντιμετώπιση της ανε-

γίας. Έστω και αν οι πρωτοβουλίες αφορούσαν έκτακτες συνθήκες, δημιουργούσαν δυνατότητες κρατικής παρέμβασης στην κοινωνία. Στην ίδια περίοδο οι διεθνείς συμβάσεις, ιδιαίτερα η πρώτη που αφορούσε το οχτώωρο, αποτέλεσαν σημεία διαμάχης με το εργατικό κίνημα και έντασης με το ΔΓΕ. Η διεθνής όμως αντίδραση στην καθιέρωση του οχτώωρου, και οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα μετατόπισαν τα σημεία σύγκρουσης σε άλλα αιτήματα¹⁷. «Δεν δίδω μεγάλην σημασίαν εις το οχτώωρον» δήλωσε ο Τομά όταν επισκέφτηκε την Ελλάδα στα 1927¹⁸. Παρά την απροθυμία όμως των ελληνικών κυβερνήσεων να επικυρώσουν νέες διεθνείς συμβάσεις εργασίας ή να εφαρμόσουν τις ήδη επικυρωμένες, επεδίωξαν τη σύσφιξη των σχέσεων με το ΔΓΕ. Η κυβέρνηση Πάγκαλου κάλεσε τον Τομά να επισκεφτεί την Ελλάδα. Η προσέγγιση αυτή ήταν αντίθετη στη φιλοσοφία και την πολιτική του καθεστώτος στα κοινωνικά ζητήματα· εξηγείται όμως προπαντός, από την ανάγκη σύναψης του δεύτερου προσφυγικού δανείου καθώς και από το αίτημα να αναλάβει το ΔΓΕ το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων¹⁹.

Για να υποδεχτεί το διευθυντή του ΔΓΕ, το Μάρτη του 1927, η οικουμενική κυβέρνηση ετοίμασε σειρά εργατικών νομοσχεδίων που υποβλήθηκαν λίγο αργότερα στη Βουλή· δεν συζητήθηκαν όμως μετά την έγκρισή, το Φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, του πολυπόθητου δανείου²⁰.

Όταν, τον Ιούλιο του 1928, επανέκαμψε στην εξουσία ο Βενιζέλος, παρά το γεγονός ότι προγραμματικά δεν υποσχέθηκε τίποτα στους εργάτες, ο Τομά έλπισε πως θα αναλάμβανε γενναίες πρωτοβουλίες στα εργατικά ζητήματα.

Αρχικά του έθεσε το πρόβλημα των παραβιάσεων των συνδικαλιστικών ελευθεριών για τις οποίες το ΔΓΕ είχε λάβει καταγγελίες από τα ελληνικά συνδικάτα και τη Διεθνή Συνδικαλιστική Ομοσπονδία του Άμστερνταμ²¹. Ωστόσο ο Βενιζέλος ετοίμασε το «ιδιώνυμο» προκαλώντας αμηχανία στον Τομά. «Η θέση του Βενιζέλου, έγραφε στους συνεργάτες του, είναι πολύ περιεργή και πιστεύω ότι θα άξιζε να την σημειώσουμε, αν τουλάχιστον δεν τολμά κανείς να την υπογραμμίσει (...) Είναι φανερό ότι ένας συνδικαλιστικός νόμος χρειάζεται στην Ελλάδα, ίσως περισσότερο από ότι σε άλλες χώρες. Αλλά η πρωτοτυπία, βρίσκεται κυρίως σε αυτό το είδος της προσαρμογής της κοινωνικής σύγκρουσης στη διεθνή και στην αναζήτηση λύσεων που εμπνέονται από τις διαδικασίες της ΚΤΕ. Υπάρχει ένα στοιχείο φανεράς αφέλειας και έλλειψης ρεαλισμού. Ωστόσο η ιδέα μπορεί να είναι γόνιμη»²².

Η ιδέα θα αποδεικνυόταν γόνιμη αν ενίσχυε τη ρεφορμιστική ηγεσία της ΓΣΕΕ αποδυναμώνοντας τη συνδικαλιστική επιρροή των κομμουνιστών. Ωστόσο οι ηγέτες της ΓΣΕΕ, Δημήτριος Στρατής και Ιωάννης Καλομοίρης, δήλωναν στον Τομά ότι για να ενισχυθεί η θέση του ρεφορμιστικού συνδικαλισμού χρειάζονταν κυρίως μια ενεργός προστατευτική πολιτική και του ζητούσαν να ασκήσει επιρροή στον Βενιζέλο²³. Αναλαμβάνοντας ρόλο ενδιάμεσου ο διευθυντής του ΔΓΕ, αφενός ζητούσε από τον Έλληνα πρωθυπουργό να εφαρμόσει την εργατική νομοθεσία με στόχο, αρχικά, τον περιορισμό της παιδικής εργασίας και, εν συνεχεία, την καθιέρωση κοινωνικών ασφαλίσεων· αφετέρου πρόσφερε τη μεσολάβησή του για να προσεγγίσει στην κυβέρνηση τη ΓΣΕΕ και να περιορίσει τις διεκδικήσεις και τη μαχητικότητά της. Ο Βενιζέλος δέχτηκε τη μεσολάβηση του ΔΓΕ αλλά στην απάντησή του εξάρτουσε οποιαδήποτε πρόοδο της κοινωνικής πολιτικής από την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας και τη βελτίωση των δημόσιων οικονομικών: «Γνωρίζετε, έγραφε, με ποια ταχύτητα επικυρώσα-

με τις συμβάσεις του 1919 και 1920. Αλλά η κατάσταση της χώρας δεν είναι πλέον η ίδια σήμερα. Την ευημερία της εποχής εκείνης διαδέχτηκε η τωρινή δυστυχία. Διαπιστώσατε στο ταξίδι σας πόσο επείγουσα είναι η κατάσταση. Η επιτακτική ανάγκη να εξασφαλίσουμε εργασία στη μεγάλη μάζα των προσφύγων, η μικρή αναλογία, ανάμεσά τους, της ανδρικής εργατικής δύναμης, η αναγκαιότητα τέλος να αφιερωθούν όλοι οι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι στις εργασίες εγκατάστασης τις πλέον επείγουσες, δεν επέτρεψαν την εφαρμογή μέτρων τα οποία θα ήταν χρήσιμα αλλά θα μπορούσαν να τροχοπεδήσουν τη δημιουργία νέων βιομηχανιών, συχνά ασταθών εξάλλου, και να σταματήσουν την ανάπτυξη άλλων»²⁴.

Παρά τους δισταγμούς του Βενιζέλου ένα νέο πεδίο παρέμβασης του ΔΓΕ στην Ελλάδα άνοιξε με την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να αναδιοργανώσει τη δημόσια υγιεινή. Μια από τις πλευρές του εκσυγχρονισμού, που συνήθως παραβλέπεται, είναι η διαδικασία εξυγίανσης της κοινωνίας. Στον όρο βέβαια αποδίδεται ηθικό περιεχόμενο – και όχι αδικώς. Εδώ ωστόσο αφορά την επέκταση στις κατώτερες τάξεις και την επιστημονικοποίηση της ιατρικής περίθαλψης, τη διάδοση των κανόνων της ατομικής υγιεινής, τη δημιουργία νοσοκομείων και ιατρείων, καθώς και την εξυγίανση των πόλεων μέσω δικτύων υδροδότησης και αποχέτευσης. Η εργατική διαβίωση στις άθλιες συνοικίες της πρωτεύουσας είχε βέβαια προκαλέσει παλιότερα το ενδιαφέρον γιατρών, όπως ο Δημήτριος Σαράντης, αρχιτεκτόνων, όπως ο Σπήλιος Αγαπητός, και επιθεωρητών εργασίας²⁵. Έπρεπε όμως να προηγηθεί η σώρευση, σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, των προσφύγων και των εσωτερικών μεταναστών με αποτέλεσμα την επέκταση των ενδημικών ασθενειών (κορύφωμα ο Δάγκειος Πυρετός στα 1926-1928) για να επιχειρηθεί η αποχέτευση της πρωτεύουσας (η σύμβαση για την υδροδότηση είχε μόλις υπογραφεί) η αποξήρανση των ελωδών περιοχών της Μακεδονίας, και η αναδιοργάνωση των υγειονομικών υπηρεσιών της χώρας²⁶. Αναλαμβάνοντας το έργο αυτό ο Βενιζέλος απευθύνθηκε στην Υγειονομική Υπηρεσία της ΚΤΕ ζητώντας την αποστολή επιτροπής που θα μελετούσε την υγειονομική κατάσταση και θα υπέβαλε προτάσεις. Η υγειονομική αναδιοργάνωση όμως όφειλε να περιλάβει και την υγιεινή των εργατών. Για το λόγο αυτό την επιτροπή υγειονομολόγων ΚΤΕ, υπό τον δόκτορα Ράιχμαν συνόδευσε ο διευθυντής κοινωνικών ασφαλίσεων του ΔΓΕ, Αντριάν Τιζιέ²⁷.

Οι κοινωνικές ασφαλίσεις αποτελούσαν προγραμματικό αίτημα των εργατικών οργανώσεων, διεθνώς και στην Ελλάδα²⁸. Χαρακτηριστικό όμως της ελληνικής περίπτωσης ήταν ότι η διεκδίκηση ενιαίου συστήματος υποχρεωτικών κοινωνικών ασφαλίσεων δεν προβλήθηκε από το σύνολο του εργατικού κινήματος²⁹. Οι πιο οργανωμένοι κλάδοι, και οι εργαζόμενοι σε μεγάλες επιχειρήσεις επεδίωξαν, χωρίς συντονισμό και χωριστά, τη δημιουργία κλαδικών ασφαλιστικών ταμείων που κάλυπταν διαφορετικούς κινδύνους και σπηρίζονταν, τα περισσότερα, σε πρόσθετους πόρους επί της κατανάλωσης. Η πλειοψηφία τους ήταν θνησιγενής, εκτός αυτών που ανήκαν σε πολυάριθμους κλάδους, όπως των καπνεργατών, των σιδηροδρομικών, των τραπεζών και το Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο³⁰.

Αρχικά η κυβέρνηση Βενιζέλου σχεδίαζε να βελτιώσει την προηγούμενη νομοθεσία και να δημιουργήσει ταμείο ασφάλισης κατά των εργατικών ατυχημάτων· όχι όμως ενιαίο σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων που θα κάλυπτε όλους τους κινδύνους³¹. Ένα πρώτο σχέδιο καθολικής κοινωνικής ασφάλισης προέκυψε από τη συνεργασία του Τιζιέ με το Διευθυντή Εργασίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας Ανδρέα Ζάκκα, κα-

τά τη διάρκεια της έρευνας των υγειονολόγων της ΚΤΕ, και υποβλήθηκε στο Βενιζέλο³².

Η υπόθεση όμως ίδρυσης κοινωνικών ασφαλίσεων όφειλε, και ήταν φυσικό, να αντιμετωπίσει ισχυρότατες αντιδράσεις. Ιδεολογικού τύπου πρώτα: οι κοινωνικές ασφαλίσεις θα διέλυαν τους οικογενειακούς δεσμούς αλληλεγγύης· η υπαγωγή σ' αυτές υπαλλήλων και εργατών θα δημιουργούσε κοινή ταξική συνείδηση· οι εργάτες θα συνήθιζαν στην οκνηρία χωρίς έγνοια για τους κινδύνους του μέλλοντος· τέλος οι κοινωνικές ασφαλίσεις θεωρούνταν απαράδεκτη επέμβαση στην ελευθερία της αγοράς³³. Αντιδράσεις οικονομικού τύπου έπειτα, κυρίως από τις εργοδοτικές οργανώσεις: το κόστος των κοινωνικών ασφαλίσεων, που θεωρούσαν υπέρμετρο, θα επιβάρυνε απαράδεκτα την ελληνική οικονομία σε περίοδο κρίσης³⁴. Τέλος αντιδράσεις συντεχνιακού τύπου: οι γιατροί αντιδρούσαν στις κοινωνικές ασφαλίσεις γιατί θα υπαλληλοποιούσε το επάγγελμά τους και οι οργανωμένοι σε ασφαλιστικά ταμεία εργάτες φοβούνταν ενδεχόμενη συγχώνευση των ταμείων τους στο κεντρικό ίδρυμα ασφαλίσεων³⁵.

Το καθήκον του ΔΓΕ ήταν να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα υπέρ των κοινωνικών ασφαλίσεων υποδεικνύοντας ότι ενισχύουν την παραγωγικότητα, αποτελούν παράγοντα οικονομικής ανάπτυξης, αντίδοτο στους χαμηλούς μισθούς ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης, και απαραίτητο στοιχείο μιας ολοκληρωμένης υγειονομικής μέριμνας. Παράλληλα επεδίωξε να πείσει το Βενιζέλο να προχωρήσει πέρα από τους αρχικούς του δισταγμούς³⁶. Και οι δύο στόχοι απαιτούσαν δραστήρια παρέμβαση που περιλάμβανε επίσκεψη του ίδιου του διευθυντή και αξιωματούχων του ΔΓΕ στην Ελλάδα, καθώς και κινητοποίηση προσωπικοτήτων και μηχανισμών που ο διεθνής οργανισμός επιχρημάζε³⁷.

Με διαλέξεις και δημοσιεύματα, με την προσωπική αλληλογραφία αλλά και τη χρησιμοποίηση του συνδικαλιστικού παράγοντα, ο Βενιζέλος πείστηκε –ιδιαίτερα μετά τη δημόσια καταγγελία των παραβάσεων της εργατικής νομοθεσίας στην Ελλάδα από το βήμα της διεθνούς συνδιάσκεψης του 1929–, να αποδεχτεί ένα εκτεταμένο σχέδιο προετοιμασίας κοινωνικών ασφαλίσεων που περιλάμβανε³⁸: μετάκληση στην Ελλάδα στελεχών του ΔΓΕ ειδικευμένων στις κοινωνικές ασφαλίσεις και ανάθεση στον διευθυντή των κοινωνικών ασφαλίσεων της Τσεχοσλοβακίας Εμίλ Σέμπαουμ να συντάξει οικονομική μελέτη στην οποία θα βασιζόνταν οι ελληνικές κοινωνικές ασφαλίσεις³⁹. Οι ξένοι ειδικοί, θεωρώντας τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία αναξιόπιστα, επέδωκαν απογραφή των βιομηχανικών επιχειρήσεων που έγινε το 1930. Με τα δεδομένα αυτά καταρτίστηκε, στη Γενεύη και την Πράγα, το νομοσχέδιο ίδρυσης του ΙΚΑ το Μάιο του 1932⁴⁰. Αρχικά υποβλήθηκε στη Βουλή από τη βραχυδία κυβέρνηση Παπαναστασίου· καταψηφίστηκε όμως προκαλώντας την πτώση της· ψηφίστηκε ωστόσο τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου από την κυβέρνηση Βενιζέλου αλλά ακυρώθηκε μετά την πτώση της· τροποποιήθηκε από τους Λαϊκούς ώστε να βρίσκεται εγγύτερα στα αιτήματα των εργοδοτών, των γιατρών και των κλαδικών ταμείων και αποτέλεσε τέλος το νόμο 6298 με τον οποίο ιδρύθηκε το ΙΚΑ το 1934. Θα άρχιζε να λειτουργεί μετά τρία χρόνια, δηλαδή από το 1937⁴¹.

Η δημιουργία των κοινωνικών ασφαλίσεων, μετά τη νομοθεσία της περιόδου 1911-1915 και την υπογραφή των διεθνών συμβάσεων εργασίας στα 1920⁴², αποτελεί το τρίτο και ίσως σημαντικότερο στάδιο ανάπτυξης της εργατικής πολιτικής στην προπολεμική Ελλάδα. Εξαιτίας της εκτεταμένης παραβίασης των εργατικών νόμων, ήταν μία από τις σημαντικότερες καινο-

τομίες για τη βελτίωση της διαβίωσης των εργατών. Μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο αστικού εκσυγχρονισμού αλλά και αστικής περιχαράκωσης: στα 1929 ο Βενιζέλος δήλωσε πως οι κοινωνικές ασφαλίσεις ήταν για όλους τους εργάτες η απόδειξη ότι μπορούσαν να περιμένουν τη βελτίωση της θέσης τους από την εύρυθμη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών και όχι από την ανατροπή που επεδίωκε η Τρίτη Διεθνής⁴³. Από την αναφορά επομένως στον αστικό εκσυγχρονισμό δεν μπορούν να αφαιρεθούν τα υποκείμενα και η παράμετρος της κοινωνικής πάλης.

Το ερώτημα είναι: Η δημιουργία της κοινωνικής νομοθεσίας στον μεσοπόλεμο ήταν αποτέλεσμα των εργατικών αγώνων ή της κρατικής πρωτοβουλίας; στην περίπτωση αυτή, ποιο ήταν το ειδικό βάρος του ΔΓΕ; Η διλημματική εκφορά της ερώτησης οδηγεί αναπόφευκτα σε απλουστεύσεις: αν η κοινωνική πολιτική θεωρηθεί απλώς κατάκτηση της εργατικής τάξης παραβλέπουμε ότι πρόκειται για κρατική πολιτική με στόχο την οργάνωση και την αναπαραγωγή των αστικών σχέσεων· αν θεωρηθεί αναπόφευκτη παραχώρηση του αστικού κράτους, αφαιρούμε τότε τον ιστορικό παράγοντα από τη διαμόρφωση των αστικών σχέσεων παραγωγής, δηλαδή τους εργατικούς αγώνες· αντιλαμβάνομαστε τις κοινωνικές σχέσεις ως κρυσταλλωμένες δομές που επιτρέπουν ανάγνωση της συναρμογής τους αλλά όχι των αντιφάσεών τους. Οι εργατικοί αγώνες στην περίοδο αυτή αναντίρρητα υπήρξαν. Δυστυχώς γνωρίζουμε πολύ λίγα γι' αυτούς, για την έκτασή τους, τις διακυμάνσεις τους από χρόνο σε χρόνο, τη δομή και την τυπολογία τους, την αναλογία επιτυχών και ανεπιτυχών απεργιών.

Η αδυναμία αυτή –εξαιτίας της αλληλεξάρτησης εργατικών αγώνων και κρατικής εργατικής πολιτικής– δεν αποτελεί επαρκή λόγο για να μην εξετάσουμε την τελευταία ως συστατικό μέρος του εργατικού ζητήματος. Τα συμπεράσματα άλλωστε έχουν χρηστική λειτουργία όχι ως αποτελέσις αλήθειας μα ακριβώς γιατί οδηγούν, και στο βαθμό που διευκολύνουν, στην αναθεώρηση και στην αναπροσαρμογή τους. Με τους περιορισμούς αυτούς θα δοκιμάσω να απαντήσω στο προκείμενο ερώτημα ανάγοντας την περίπτωση που εξετάσαμε σ' ένα γενικότερο σχήμα.

Η εργατική νομοθεσία στην Ελλάδα στα 1919-1936, δεν προήλθε ως άμεση παραχώρηση στους συνδικαλιστικούς αγώνες που μπορούσαν να την επιβάλουν σταδιακά και να εξασφαλίσουν την εφαρμογή της· ούτε ως υποπροϊόν επαναστατικού κινήματος που θα εξανάγκαζε την εξουσία σε αναγκαιές, για να διασωθεί, παραχωρήσεις· ούτε, τέλος ήταν αποτέλεσμα διαρθρωτικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Η κοινωνική πάλη εκφράστηκε σ' ένα πλαίσιο στο οποίο η ελληνική κοινωνία, από τη δεκαετία του 1910 ως εκείνη του 1930, υπέστη σημαντικές αλλαγές και οι ανάγκες της διευρύνθηκαν επιζητώντας πολλαπλά και επιτακτικά τη λύση τους. Οι αλλαγές όμως αυτές δεν προήλθαν ως αποτέλεσμα των μεταβολών που προκαλούσαν κυρίως οι οικονομικοί μηχανισμοί αλλά των εξωοικονομικών συγκυριών, όπως ο εθνικός διπλασιασμός και η απορρόφηση των προσφύγων. Οι οικονομικές μεταβολές ακολούθησαν. Η ιδιαιτερότητα αυτή προσδιόρισε τόσο τις ταξικές όσο και τις σχέσεις της ελληνικής κοινωνίας με το διεθνές περιβάλλον.

Το τελευταίο δεν αποτελούνταν μόνο από στοιχεία που αποτύπωναν τις γαιοπολιτικές και οικονομικές κυριαρχίες της εποχής· συνάρθρωνε επίσης αντιφατικά και τις κοινωνικές ισορροπίες, το ρόλο δηλαδή και τις κατακτήσεις της ευρωπαϊκής εργατικής τάξης: Πρόκειται για το ΔΓΕ και τη θέση του στην ΚΤΕ. Η προσφυγή της Ελλάδας στο διεθνή οργανισμό για να

ενισχύσει τις εθνικές της διεκδικήσεις, ή για να αντιμετωπίσει την οικονομική καταστροφή που προκάλεσαν οι εθνικές περιπέτειες, την καθιστούσαν ευαίσθητη και πρόθυμη να συμμορφωθεί σε διεθνείς επιταγές και πρότυπα: σε δύο σημαντικές στιγμές της καθιέρωσης της εργατικής νομοθεσίας, στα 1920 και στα 1929-1932, η επίδραση του διεθνούς περιβάλλοντος, που εκκινούσε ή γινόταν αποδεκτή από εξωοικονομικούς κυρίως λόγους (μικρασιατική εκστρατεία, πρόσφυγες, δάνεια, υγεινή) στάθηκε καθοριστική για τη θεσμοθέτηση, προστατευτικής για τους εργάτες πολιτικής.

Η αποδοχή όμως των πιέσεων, προϋπέθετε την αποδοχή του μοντέλου εργασιακών σχέσεων που είχε καθιερώσει το διεθνές περιβάλλον. Της πολιτικής δηλ. των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και της ταξικής συνεργασίας. Για να λειτουργήσει ωστόσο αυτό το πρόπλασμα του «κράτους-προνοίας» είχε ανάγκη εσωτερικών στηριγμάτων σε μια πολιτική παροχών εκ μέρους των επιχειρήσεων και στη διοχέτευση του εργατικού κινήματος σε δρόμους συνεργασίας: στη δημιουργία δηλαδή ενός ισχυρού ρεφορμιστικού συνδικαλισμού. Δεν θα επιχειρηθεί εδώ ανάλυση των δυνατοτήτων πάραωρής των. Τα αιτήματα των εργαζομένων, στις περισσότερες περιπτώσεις αντιμετωπίστηκαν με βίαια κατασταλτικά μέτρα ή με ένα νομοθετικό πλέγμα που παραβίαζε βασικές δημοκρατικές ελευθερίες και ποινικοποιούσε τις εργατικές διεκδικήσεις⁴⁴.

Οι αιτίες της αδιαλλαξίας δεν οφείλονται μόνο στην οικονομική δομή και στην πολιτική εξέλιξη της χώρας, αλλά και στο χαρακτήρα της εποχής του μεσοπολέμου: εποχής με απότομες μεταβολές της οικονομικής συγκυρίας, βίαιες κοινωνικές αναμετρήσεις, άνοδο φασιστικών κινήματων. Στις συνθήκες αυτές το μοντέλο της ταξικής συνεργασίας λειτουργούσε ως θεωρητική εκδοχή. Αναζητώντας όμως ο κοινωνικός ρεφορμισμός το σημείο ισορροπίας σε μια ήδη διχασμένη κοινωνία ήταν υπο-

χρωμένος να μετατοπίζεται, ακολουθώντας την πολιτική συγκυρία, σε συντηρητικότερες θέσεις. Η παθητική στάση του ΔΓΕ στο «ιδιώνυμο» και οι συμβιβαστικές συμβουλές του στη ΓΣΕΕ, καθώς και η συνθηκολόγηση με τον ιταλικό φασισμό, τη δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα και τα αυταρχικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης και της Άπω Ανατολής⁴⁵ ανήκαν βέβαια στη λογική του συγκεκριμένου των συμφερόντων και της σύνθεσής τους, στις προϋποθέσεις και τις δυνατότητες λειτουργίας του διεθνούς οργανισμού. Η λογική αυτή όμως έμενε μετέωρη σε συνθήκες σύγκρουσης: στο βαθμό μάλιστα που διέθετε κάποια επιρροή στο εργατικό κίνημα λειτουργούσε αφοπλιστικά.

Επιστρέφοντας στη θεωρητική εκδοχή ωστόσο της λειτουργίας του κράτους-προνοίας, και από αυτή την οπτική γωνία, η ελληνική περίπτωση παρουσίαζε τις δικές της ιδιομορφίες: το εργατικό κίνημα εμφανίστηκε στο προσκήνιο την ώρα της Τρίτης και όχι της Δεύτερης διεθνούς· αποτέλεσμα η αδυναμία του μετριοπαθούς συνδικαλισμού. Συνέπεια της αδυναμίας η εξάρτηση κυρίως από τις επεμβάσεις του κράτους στο συνδικαλιστικό κίνημα και η αναμονή της νομιμοποίησής του από μια πολιτική συνδιαλλαγής και καλής θέλησης της κυβέρνησης. Η κρατική αδιαλλαξία όμως απέναντι στο εργατικό κίνημα κατέστρεψε τον ίδιο το ρεφορμιστικό συνδικαλισμό και κάθε δυνατότητα ανάπτυξής του.

Ο φαύλος κύκλος οδηγούσε έτσι τους ρεφορμιστές συνδικαλιστές να μετατραπούν ή να αφήσουν τη θέση τους στους εργατοπατέρες (και από αυτή την άποψη η εξέλιξη της ΓΣΕΕ είναι ενδεικτική)· τους εργάτες να προσφεύγουν στην πολιτική πάλη, διαπιστώνοντας την αναποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών αγώνων· τέλος τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του κράτους να μένουν, συνήθως, αποκλειστικά στο επίπεδο της νομικής μορφής, ως εποχιακές αποφορτίσεις της κοινωνικής έντασης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το κείμενο ανήκει στην ευρύτερη μελέτη «Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα, 1919-1936», που συντάσσεται στο πλαίσιο του προγράμματος ερευνών στη νεοελληνική ιστορία του Ιστορικού Αρχείου της Εμπορικής Τραπεζής.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

ΑΥΕ: Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών.

ΒΙΤ: Αρχείο του Bureau International du Travail, Γενεύη.

ΣΙΤ: Conférence Internationale du Travail, compte rendu des travaux.

1. ALEXANDRE BERENSTEIN, *Les organisations ouvrières, leurs compétences et leur rôle dans la Société des Nations et notamment dans l'Organisation Internationale du Travail*, Παρίσι 1936· ZARRAS JEAN, *Le contrôle de l'application des conventions internationales du travail*, Παρίσι 1937· ERNST HAAS, *Beyond the Nation-State, Functionalism and International Organization*, Stanford University Press 1972 (α' έκδ. 1964)· ROBERT COX (ed.), *International Organizations World Politics*, Λονδίνο 1969· του ίδιου, «Labour and transnational relations», *International Organization*, τ. 25 (1971), σ. 554-584· WILFRED JENKS, *The World Beyond the Charter*, Λονδίνο 1969· G.A. JOHNSTON, *The International Labour Organization*, Λονδίνο 1970· ANTONY ALCOCK, *History of the International Labour Organization*, Λονδίνο 1971 και VINCENT COUSSIRAT-COUSTERE, *Les origines et la naissance de l'Organisation Internationale du Travail* (διδ. διατριβή), Παρίσι 1972. Για

την προσωπικότητα και τη δραστηριότητα του Albert Thomas βλ. B.W. SCHAPER, *Albert Thomas. Trente ans de reformisme social*. Assen. Van Gorcum, 1959· του ίδιου, «Albert Thomas, esponente del riformismo», στον τ. *L'Internationale Operaia e Socialista tra le due guerre*, Annali dell' Instituto Fettrinelli, τ. 20 (1985), σ. 781-822. τις αναμνήσεις του E.J. PHELAN, *Yes and Albert Thomas*, Νέα Υόρκη 1949 και μαρτυρίες προσωπικοτήτων που συνεργάστηκαν μαζί του, μεταξύ των οποίων του Ανδρέα Ζάκκα, στον τ. *Albert Thomas Vivant*, Γενεύη, 1957.

2. Οι δύο σημαντικότερες από τις παλιότερες ιστορίες της εργατικής νομοθεσίας, είναι: ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΡΩΝΗΣ, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αθήνα 1944, και ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΛΑΔΑΣ, *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, Αθήνα 1945.
3. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στον τ. *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 49-84.
4. ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΣΧΟΣ, *Κράτος και πολίτευμα στο έργο του Αλ. Σβώλου*, Θεσσαλονίκη 1981· ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ, «Η ελληνική νομική ιδεολογία κατά τον Μεσοπόλεμο», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* τχ. 73 (6 Σεπτεμβρίου 1986) σ. 37-40. Από τα κείμενα της εποχής σημειώνουμε: E. HERKNER-Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, *Το εργατικό ζήτημα*, Αθήνα 1919, ιδιαίτερα σ. 24-44· τον ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ «Το νεώτερον κράτος» εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 4 Νοεμβρίου 1923, σ. 1· ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΒΩΛΟΣ, «Η επίδρασις του πολέμου επί του δημοσίου δικαίου» (κείμενο του 1918), *Νομικά Μελέται*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 317-342· ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, «Η κοινωνική πρόνοια εν τω συντάγματι» π. *Το Μέλλον*, τ.

- 2 (1919-1920), σ. 542-554 (στο ίδιο περιοδικό, που εκφράζει άλλωστε παρόμοιες αντιλήψεις δημοσιεύονται πολλά σχετικά άρθρα): ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΣΙΤΣΕΚΛΗΣ, «Κοινωνικά διατάξεις των μεταπολεμικών πολιτευμάτων», π. *Αρχειον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, (ΑΟΚΕ) τ. 4 (1924), σ. 71-86· ΠΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1932. Η κριτική συνδέθηκε με τη συζήτηση για την καθιέρωση δεύτερου νομοθετικού σώματος, δηλαδή Γερουσίας, που θα εκπροσωπούσε, επαγγελματικές τάξεις: βλ. Μ. DENDIAS, *Le problème de la Chambre Haute et la représentation des intérêts. A propos de l'organisation du Sénat grec*, Παρίσι 1929.
5. Για τον προβληματισμό της κυβέρνησης βλ. ΑΥΕ, 1922, Δ. 136 (3), Ρέπουλης προς Βενιζέλο, 22 Ιουλ. 1919. Η συμβιβαστική πρόταση αφορούσε την αποστολή ως εργατικού αντιπροσώπου του Νικολάου Γιαννιού ή του Γεωργίου Πετρίδη, σοσιαλιστών που δεν είχαν ενταχθεί στο ΣΕΚΕ. ή τέλος του Γεωργίου Γεωργιάδη, μετριοπαθούς στελέχους του: στον ίδιο φ. Κ. Σπυρίδης προς Ι. Σοφιανόπουλο, τηλ. 11 Οκτ. 1919. Σχετικά με την επαναφορά των εξοριστών βλ. επίσης, στον ίδιο φ. τηλ. Τσαμαδού προς το Υπ. Εξωτερικών, 16 Οκτ. 1919. Το αίτημα πάντως της απελευθέρωσης των μελών της διοίκησης της ΓΣΕΕ Χατζημυχάλη, Δελαζάνου, Ευαγγέλου και Μπεναρόγια αποτέλεσε το κύριο αίτημα της γενικής απεργίας τον Ιούλιο του 1919. βλ. ΑΒΡΑΑΜ ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Αθήνα 1975, σ. 131-132. Αντιπρόσωπος τελικά των εργατικών οργανώσεων διορίστηκε ο Τιμολέων Λαμπρινόπουλος του Εργατικού Κέντρου Πειραιά: Β.Δ. 17 Σεπτεμβρίου 1919.
6. ΑΥΕ, 1922/Δ/ 136 (3), Τσαμαδός προς Βενιζέλο 19 Νοεμ. 1919 (Ανακοίνωση τηλ. Σοφιανόπουλου): ΒΙΤ, D. 601/101/26, Greek delegation to the International Labour Conference, Employment of Women, 4 Νοεμβρίου 1919 και Employment of Children, 7 Νοεμβρίου 1919. Στον ίδιο φ. επίσης απάντηση του Υπ. Εθν. Οικονομίας Κ. Σπυρίδη προς το Γραφείο της Οργανωτικής Επιτροπής της Διεθνούς Εργατικής Συνδιάσκεψης (7 Αυγούστου 1919) στα ερωτήματα σχετικά με τις ώρες εργασίας, την ανεργία, την εργασία γυναικών και παιδιών, τη νυχτερινή εργασία και τη χρήση του λευκού φωσφόρου στην ελληνική βιομηχανία. Για τις θέσεις των Ελλήνων αντιπροσώπων στις διεθνείς συνδιασκέψεις εργασίας βλ. κυρίως: CIT, 1 (1919), σ. 93-94, 229 και 259· CIT, 10 (1927), τ. Α', σ. 139-141 και Α. ANDREADES, «La législation ouvrière en Grèce», *Revue Internationale du Travail*, τ. 6 (1922), σ. 735-756. Η ελληνική κυβέρνηση επιχειρηματολογία δεν πέρασε απαρατήρητη στην Ελλάδα. Ο Δ. Καλιτσουνάκης σχολίασε: «ως κράτος ζώμεν εις τα μέσα του παρελθόντος αιώνας» (εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Δεκ. 1922).
7. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 56, 2 Ιουν. 1920, σ. 818-820. Τα κείμενα των συμβάσεων: *ILO, Conventions and Recommendations 1919-1966*, Γενεύη 1966, σ. 1-27. Για τους περιορισμούς της εφαρμογής της συμβ. αρ. 1 στην Ελλάδα, βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΑΡΡΑΣ, ΜΙΧΑΗΛ ΚΡΗΤΙΚΟΣ, *Εργατική και κοινωνική νομοθεσία*, Αθήνα 1929, σ. 620-621.
8. ΒΙΤ, D. 601/2010/26, Α. Thomas: Note pour la Division Diplomatique, 16 Αυγ. 1920.
9. Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, «Η κρατική εργατική πολιτική εν Ελλάδι, (1910-1922)» π. *Εγγίς και Μέση Ανατολή*, τ. Α' (1922), σ. 69-71.
10. ΒΙΤ, D. 601/2010/26, Harold Butler προς Ι. Σοφιανόπουλο, 19 Μαρτ. 1920.
11. ΒΙΤ, ό.π., Α. Thomas: Note pour la Division Diplomatique, 16 Αυγ. 1920. Ανάλογες απόψεις εκφράζονταν και στην Ελλάδα: Σ. ΚΛΑΔΑΣ, ό.π., σ. 44.
12. ΒΛΑΣΙΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ, *Αι νέαι βιομηχανίαι της Ελλάδος*, Αθήνα 1919.
13. ΒΙΤ, D. 601/2010/26, Αλ. Σβώλος προς Η. Butler, 10/23 Απρ. 1920. βλ. επίσης τις αυτοβιογραφικές σημειώσεις του Σβώλου στον τ. *Νομικά Μελέται*, ό.π., σ.θ'.
14. Για τις απόψεις του Γούναρη σχετικά με το εργατικό ζήτημα βλ. Δ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, *Ζήτημα εργατικών Απεργιών*, Αθήνα 1914· ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΠΑΤΡΩΝ, *Το εργατικό πρόβλημα και οι προτάσεις εις την Βουλήν των Ελλήνων*, Πάτρα 1908, σ. 60-64· ΔΙΟΝΥΣΟΣ ΑΛΙΚΑΝΙΩΤΗΣ, *Δημήτριος Γούναρης*, Αθήνα 1983, σ. 116-127 και 168-175. Για τις σχέσεις εργατών και Λαϊκού κόμματος βλ. ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ, ό.π., σ. 225, ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΣ, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Αθήνα 1975 (α' έκδ. 1930), σ. 12-13 και Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, «Η κρατική εργατική πολιτική εν Ελλάδι», *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Δεκ. 1922. Διαφορετικές κρίσεις για την εργατική πολιτική των Λαϊκών σε σχέση με τους Φιλελευθέρους βλ. ΑΛ. ΣΒΩΛΟΣ, «Η εργατική πολιτική της τριετίας 1917-1920», *Ελεύθερον Βήμα*, 10 Δεκ. 1922 και ΚΛΑΔΑΣ, ό.π., σ. 45-46.
15. Η τεκμηρίωση θα απαιτούσε βιβλιογραφικό δοκίμιο: άλλωστε οι εκτιμήσεις της έκτασης των φαινομένων διαφέρουν. βλ. π.χ. ΜΙΧΑΛΗΣ ΡΗΓΙΝΟΣ «Ενεργός πληθυσμός και διάρθρωση των οικονομικών δομών (1909-1936)» π. *Τα ιστορικά* τχ. 2 (1984), σ. 371-388 και «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα (1912-1936)», στο ίδιο π. τχ. 5 (1986), σ. 151-176. Από τις προπολεμικές εργασίες βλ. κυρίως ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΛΑΔΑΣ, *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935.
16. Και στο σημείο αυτό διαφορετικές εκτιμήσεις: βλ. MINISTÈRE DES AFFAIRES ETRANGÈRES (GRÈCE), *La Grèce et la crise mondiale*, Αθήνα 1933, ANDRÈ RODOCANACHIS, *Les finances de la Grèce et l'etablissement des refugies*, Παρίσι 1934 και ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΣ ΔΕΜΗΤΡΙΟΣ, *The 1922-23 Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Princeton University 1959, σ. 203-211.
17. Υπόμνημα Ανδρέα Ζάκκα (*Ελεύθερον Βήμα*, 11,14 και 26 Αυγ. 1924) που υποβλήθηκε στο ΔΓΕ (D. 601/2010/26) στις 30 Οκτ. 1924. Στον ίδιο φ. οι αντιδράσεις του ΔΓΕ: Α. Thomas à Division Diplomatique, 23 Οκτ. 1924· προς Β. Δενδραμή (πρεσβευτή στη Βέρνη) 15 Νοεμ. 1924 και 12 Δεκ. 1924 (ΑΥΕ, 1925, Α, 20,Ι), Β. Δενδραμή προς Κ. Σπυρίδη, 20 Νοεμ. 1924.
18. Συνέντευξη του Τομά στην εφ. *Βραδυνή*, 3 Μαρτ. 1927.
19. Σχετικά με την πρόσκληση του Τομά, βλ. (ΒΙΤ, Fond A. Thomas, Voyages 1927, Grèce, φ. 1) J. Johnson προς Α. Thomas, 16 Οκτ. 1925. Για την υπέγνωση ανάγκης της κυβέρνησης Πάγκαλου να συνάψει δάνειο στην ΚΤΕ βλ. ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ, *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα 1982, σ. 55. Για την κοινωνική φιλοσοφία του καθεστώτος, στο ίδιο, σ. 80-81, 121-129 κ.ά. Περιγραφή της σύγκρουσης Πάγκαλου-ΕΑΠ, βλ. CHARLES ED-DY, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ. 79-83· για το αίτημα να αναλάβει το ΔΓΕ το έργο της ΕΑΠ, βλ. CIT, 6 (1924), σ. 154 και 7 (1925), σ. 209-211.
20. Σ.ν. «Περί του συμβολαίου εργασίας και περί της υπαλληλικής συμβάσεως», «Περί επικυρώσεως της διεθνούς συμβάσεως περί αποζημιώσεως των εν εργασία ατυχημάτων και συμπληρώσεως της περί τούτου ισχυρούσης νομοθεσίας», «περί των συλλογικών συμβάσεων εργασίας» και «περί ενέσθεως εργασίας και υποχρεωτικής ασφαλίσεως κατά της ανεργίας υπαλλήλων, εργατών και υπηρετών». Αιτιολογικές Εκθέσεις, Αθήνα 1927.
21. ΒΙΤ, Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce: Thomas προς Βενιζέλο, 27 Ιουλ. 1928.
22. ό.π., Thomas au Cabinet, 4 Σεπτ. 1928.
23. ό.π., Δ. Στρατής προς Thomas, 2 Μαρτ. 1927 και απάντηση 27 Ιουλ. 1928· νεότερες επιστολές Στρατή προς Thomas 10 Αυγ. και 15 Οκτ. 1928, και απαντήσεις 18 Μαρτ. και 15 Μαΐου 1929. Επίσης στον ίδιο φ. Ι. Καλομοίρης προς Thomas χ.ή. (1929), απάντηση 10 Ιουλ. 1929.
24. ό.π., Βενιζέλος προς Thomas, 17 Σεπτ. 1928. Στον ίδιο φ. επιστολές του Thomas προς Βενιζέλο, 17 Οκτ. 1928, 18 Μαρτ., 11 Ιουν., 12 Ιουλ. και 10 Σεπτ. 1929, 24 Μαρτ. και 8 Απρ. 1930, 10 Μαρτ. και 12 Δεκ. 1931. Του Βενιζέλου προς τον Thomas, 28 Σεπτ. 1928, 29 Απρ. 1929, 8 Απρ. 1930 και 18 Ιαν. 1932. Σχετικές με τις συνεννοήσεις των δύο ανδρών: Thomas au Cabinet 28 Μαΐου 1929· ΑΥΕ, 1929, Γ. 136, Ρ. Ραφαήλ προς Αλ. Καραπάνο, 28 Μαΐου 1929, και Μ. Τσαμαδός προς Ρ. Ραφαήλ, 18 Ιουν. 1929.
25. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΑΡΑΤΣΗΣ, «Κοινωνικές ασφαλίσεις και φθηνά υγιεινά σπίτια», *Αρχειον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 11 (1931), σ. 1-22, του ίδιου. «Κοινωνικά ασφαλίσεις και κοι-

- ωνική υγιεινή», *Ασφαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 6 (1932), σ. 225-235. ΣΠΗΛΙΟΣ ΑΓΑΠΗΤΟΣ, *Εργατικά σπίτια*, Αθήνα 1918, του ίδιου, *Η πόλις*, Αθήνα 1928, και «Υγιεινή των πόλεων», π. *Εργασία* τ. 18 (1930), σ. 10-12. ΜΑΡΙΑ ΔΕΣΥΠΡΗ – ANNA ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Έρευνα επί των συνθηκών εργατικής κατοικίας των πόλεων Αθηνών-Πειραιώς, Αθήνα, εκδ. Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, 1922.
26. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΚΡΙΑΔΗΣ, *Αι υπηρεσείαι υγιεινής εν Ελλάδι*, Αθήνα 1934 σ. 73-80, ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΙΡΗΣ, *Αι Αθήναι από τον 19ον έως τον 20ον αιώνα*, Αθήνα 1966, σ. 299-300. ΤΑΣΟΣ ΚΑΛΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Το ιστορικόν της υδρεύσεως των Αθηνών*, Αθήνα 1964.
 27. Η σχετική αλληλογραφία: (BIT, Grèce, Informations, Mission A. Tixier 1929), Eric Drummond προς A. Thomas, 16 Μαρτ. 1929· A. Tixier προς Thomas και F. Maurette, 9 Μαρτ. 1929· (Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce), Thomas προς Ζάκκα 18 Μαρτ. 1929.
 28. ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΓΑΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Κοινωνικά ασφάλισεις*, Αθήνα 1955, σ. 23-24.
 29. ΣΤΡΑΤΗΣ ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ, *Η μισθωτή εργασία και η κοινωνική ασφάλισή της*, Αθήνα 1933.
 30. ΣΠΥΡΟΣ ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ, *Η κοινωνική ασφάλισεις εν Ελλάδι*, Αθήνα 1951, GEORGE TSALIKIS, *The Development of Social Insurance in Greece to 1940* (ανεκδ. διδ. διατρ. L.S.E. 1967), σ. 222-239, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΡΟΖΟΣ, *Η ελληνική κοινωνική ασφάλισεις. Βασικαί αρχαί και εξέλιξις του θεσμού*, Αθήνα 1984, σ. 279-296.
 31. Αιτιολογική έκθεσις επί του σ.ν. «περί τροποποιήσεως του Β.Δ. της 8 Δεκ. 1923 περί κωδικοποιήσεως των διατάξεων του ν. 2868 και του τροποποιούντος και συμπληρούντος αυτόν Νομοθετικού Διατάγματος» 17 Δεκ. 1928, στο *Αρχείον της Βουλής*, (1928) τ. Β', σ. 1816-1817, και TSALIKIS, ό.π., σ. 139-141.
 32. BIT, Grèce, Informations, Mission Tixier 1929, Tixier προς Thomas 31 Μαρτ. 1929 και (φ. Butler's visit to Greece, March 1932) Υπόμνημα Tixier «Conversation avec Venizelos», 1 Μαΐου 1929.
 33. Από το πλήθος των φυλλαδίων και της αρθρογραφίας γύρω από την καθιέρωση κοινωνικών ασφαλίσεων την περίοδο αυτή, βλ. Δ. ΧΕΑΜΗΣ, «Περί το νομοσχέδιον των κοινωνικών ασφαλίσεων», *Ασφαλιστική Επιθεώρησις*, τ. 6 (1932), σ. 419-420 και NOTΗΣ ΑΛ. ΑΣ. ΦΩΤΗΛΑΣ, *Η κοινωνική ασφάλισεις και ο τρόπος εφαρμογής του θεσμού εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933.
 34. Για την κριτική των εργοδοτών βλ. κυρίως ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Γ', Αθήνα 1947, σ. 1399-1401, την απόφαση του Γ' συνεδρίου των εμπορικών και βιομηχανικών επιμελητηρίων στο *Ελευθέρον Βήμα*, 1 Μαρτ. 1930, την απόφαση του Δ' συνεδρίου τους στο *Δελτίον του Εμπορικού και Βιομηχανικού επιμελητηρίου Αθηνών*, τ. 12 (1931), σ. 3 και το Υπόμνημα του ΕΒΕΑ για τις κοινωνικές ασφαλίσεις, στο ίδιο π., τ. 13 (1932), σ. 17-26.
 35. Για τις θέσεις των γιατρών βλ. Κ.ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, *Κώδιξ της δεοντολογίας και νομοθεσίας των ιατρικών επαγγελματιών*, τ. Β', Αθήνα 1928, σ. 382-393 και 433· π. *Ελληνική Ιατρική*, τ. 1928 σ. 1126, π. *Ασφαλιστική Επιθεώρηση*, τ. 7 (1933), σ. 373-405, *Κώδιξ Θέμιδος*, παράρτημα Α', Αθήνα 1934, σ. 69-72 και TSALIKIS, ό.π., σ. 200-203. Για τις αντιδράσεις των ήδη ασφαλισμένων εργατών, που πήραν απεργιακές διαστάσεις, βλ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΡΑΤΗΣ, *40 χρόνων αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών* (1905-1945), Αθήνα 1959, σ. 157-158.
 36. (BIT, XT/26/1/1) A. Tixier: Mission en Grèce. Les employeurs. 1 Μαΐου 1929, (Grèce, Informations, Mission Tixier) A. Thomas: note pour m. Tixier, 6 Μαΐου 1929, (Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Venizelos) Thomas προς Βενιζέλο, 11 Μαΐου 1929.
 37. Ο Τομά επισκέφτηκε την Ελλάδα, για δεύτερη φορά, στις 3-7 Μαρτίου 1930· εκτός από προσωπικές συναντήσεις με μέλη της κυβέρνησης, συνδικαλιστές και εκπρόσωπους του εργοδοτικού κό-
μου έδωσε δύο διαλέξεις, στην Αθήνα και τον Πειραιά. (Fond A. Thomas, Voyages 1930, Grèce, δακτυλόγραφα ομιλιών 5 και 7 Μαρτίου 1930). Την ίδια εποχή ο Τομά ορίστηκε πρόεδρος της επιτροπής διαιτησίας για τη διαφορά του ελληνικού δημοσίου και της εταιρείας Power and Traction Finance Company Ltd. Η διαφορά αφορούσε την επιβολή πρόσθετου τέλους στα εισιτήρια των ηλεκτρικών σιδηροδρόμων ως συνεισφοράς στο ταμείο συντάξεων των υπαλλήλων της εταιρείας. Η επιτροπή αποφάσισε ότι η εταιρεία έπρεπε να σεβαστεί τους νόμους του κράτους που επέβαλαν υποχρεώσεις για τις κοινωνικές ασφαλίσεις. Η εκδίκαση έγινε στο Παρίσι στις 18 Μαρτίου 1930. (BIT, Grèce, Informations, Rapport arbitral et sentence, 18 Μαρτ. 1930. Τα έγγραφα της υπόθεσης καταλαμβάνουν τρεις σγκώδεξ φ. στο ίδιο αρχείο). Εκτός του Thomas την Αθήνα επισκέφτηκε ξανά ο Tixier (Απρίλιος-Μάιος 1930) και ο υποδιευθυντής του ΔΓΕ Butler, (Μάρτιος 1932).
 38. CIT, 12 (1929), σ. 374-376. Η καταγγελία έγινε από τον αντιπρόσωπο των ολλανδικών συνδικάτων E. Kuipers, με βάση υπόμνημα που του εγχείρησε ο Καλομοίρης (BIT, Fond A. Thomas, Relations du Directeur, Grèce, Καλομοίρης προς Thomas χ.η. 1929). Στις καταγγελίες απάντησε, κατά τη διάρκεια της συνδιάσκεψης, με επιστολή του στον πρόεδρό της, ο Ζάκκας, εκπρόσωπος της κυβέρνησης (CIT, ό.π., σ. 831-835). Αμέσως μετά τη λήξη της, ο Βενιζέλος κάλεσε στην Αθήνα, στις 25 Ιουλίου 1929, μια επιτροπή με τη συμμετοχή του Ζάκκα, στην οποία εξετάστηκαν οι καταγγελίες και δηλώθηκε η απόφαση της κυβέρνησης να επιταχυνθούν οι διαδικασίες για την ίδρυση κοινωνικών ασφαλίσεων, να βελτιωθεί η οργάνωση της επιθεώρησης εργασίας και να ληφθούν μέτρα για τον περιορισμό της παιδικής εργασίας και την προστασία της μητρότητας (BIT, SI, 2/26/3 Ενστ. Μαζαράκης προς Johnston, di Palma κ.λπ., 20 Αυγ. 1929 και (Fond A. Thomas, Voyages 1930, Grèce) απόσπασμα έκθεσης του Μαζαράκη προς Thomas, 15 Φεβρ. 1930).
 39. BIT, Grèce, Informations, Mission Tixier 1930, Thomas προς Βενιζέλο 24 Μαρτ. 1930 και το συνειμμένο «Σχέδιο για τις κοινωνικές ασφαλίσεις στην Ελλάδα», καθώς και τις οδηγίες του Thomas προς τον Tixier: Mission de M. Tixier dans les Balkans, I. – En Grèce, 7 Απρ. 1930.
 40. Με βάση το σχέδιο του ΔΓΕ, ο Tixier και ο Schoenbaum με τους βοηθούς του, επισκέφτηκαν την Αθήνα από τις 28 ως τις 15 Μαΐου 1930 (ό.π. Mission de M. Tixier) και συνεργάστηκαν με τον Ζάκκα, υπηρεσιακούς παράγοντες και τους καθηγητές Πανεπιστημίου Αλ. Σδώλο, Ν. Σακελλαρίου και Ιωάννη Τουρνάκη (BIT, XT/26/1/1, Notes de M. Tixier sur les questions d' assurances sociales et de travail en Grèce, confidential, 11 Ιουν. 1930). Όταν ετοιμάστηκαν τα πορίσματα της απογραφής, μετά ένα χρόνο, στάλθηκαν στην Πράγα όπου πήγαν επίσης ο διευθυντής του Ταμείου Ασφαλίσεως Καπνεργατών, Χρήστος Αγαλλόπουλος και ο ασφαλιστικός μαθηματικός Ηλίας Ζαροκόωτας (BIT, SI 2/26/3, Schoenbaum προς Tixier, 18 Ιουν. 1931). Τα πορίσματα εκδόθηκαν τον ίδιο χρόνο: E-MIL SCHOENBAUM, Έκθεσις οικονομική και μαθηματική επί του σχεδίου νόμου «περί κοινωνικών ασφαλίσεων», Αθήνα 1931.
 41. ΡΟΖΟΣ, ό.π., σ. 99-141· TSALIKIS, ό.π., σ. 240-288.
 42. NIKOLAS VALTICOS, «L' influence des conventions internationales du travail sur la legislation hellénique», ανάρτυο της *Revue Internationale du Travail*, τ. 71, σ. 6 (Ιούνιος 1955), του ίδιου, *Το διεθνές εργατικό δίκαιο ως στοιχείο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978.
 43. BIT, Fond A. Thomas., Voyages 1930, Grèce. Απόσπασμα της έκθεσης του Ενστ. Μαζαράκη προς τον Thomas για την κατάσταση στην Ελλάδα, 15 Φεβρ. 1930.
 44. ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974)* Αθήνα 1983, σ. 340-391.
 45. PHELAN, ό.π., σ. 151-154, 238, 247 και SCHAPER, *Albert Thomas esponente del riformismo*, ό.π., σ. 815.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ: ΤΡΕΙΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ*

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΑΚΡΥΝΙΩΤΗ**

Η παιδική ηλικία ως άμεσο και αυτόνομο αντικείμενο έρευνας και μελέτης άρχισε να συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των κοινωνιολόγων μόλις τα τελευταία χρόνια. Αυτό το άρθρο θα επιχειρήσει μια κριτική παράθεση τριών θεωρητικών προσεγγίσεων της παιδικής ηλικίας: α. η ιστορική κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας β. της θεωρίας της κοινωνικοποίησης και γ. της «νέας» κοινωνιολογίας της παιδικής ηλικίας. Με γνώμονα τις θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές κάθε προσέγγισης θα αναζητηθούν οι συνέπειες που καθεμιά από αυτές επιφέρει στη γενικότερη θεώρηση της παιδικής ηλικίας. Διευκρινίζεται εδώ ότι η νεανική ηλικία ως ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης και έρευνας αυτών των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων δεν θα συμπεριληφθεί στην ανάλυση που θα ακολουθήσει, με αποτέλεσμα η αντιπαράθεση παιδικής ηλικίας και ενηλικίωσης ορισμένες φορές να φαίνεται πολύ έντονη. Η κοινωνιολογική μελέτη της νεανικής ηλικίας περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα ερμηνευτικών προσεγγίσεων και μια εξαιρετικά πλούσια θεματολογία και ενδεχομένως να αποτελέσει το θέμα μιας άλλης μελέτης.

Α. Η ιστορική κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας

Αν θεωρήσουμε ότι στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες ο προβληματισμός για την κοινωνική υπόσταση της παιδικής ηλικίας είναι έντονος και ότι το φάσμα των πληροφοριών σε θέματα που συνθέτουν την κοινωνική πραγματικότητα των παιδιών ευρύ, δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε κάτι ανάλογο και για την παιδική ηλικία του παρελθόντος.

Τα παιδιά, όπως και οι γυναίκες, απουσιάζουν ως κοινωνικές κατηγορίες από την επίσημη ιστορία¹. Στοιχεία γύρω από τη θέση τους στην κοινωνική δομή, τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά τους, τις συνθήκες διαβίωσης και τη μέριμνα της κοινωνίας προς αυτές παραλείπονται από την επίσημη ιστορική γραφή με αποτέλεσμα η διαχρονική πορεία της παιδικής κυρίως ηλικίας να παρακολουθείται με δυσκολία.

Ακόμα και η σπάνια παράθεση σχετικών πληροφοριών ελάχιστα διαφωτίζει το status των παιδιών του παρελθόντος καθώς αυτές δεν αναφέρονται αποκλειστικά και μόνο στο παιδί αλλά ταυτόχρονα και σε άλλες κοινωνικές κατηγορίες όπως η οικογένεια ή οι γυναίκες.

Η έννοια της ιστορικότητας, όπως υπεισέρχεται στην κοινωνιολογία στηρίζεται σε επιστημολογικά πρότυπα που δεν εντάσσονται στην παραδοσιακή ιστοριογραφία. Θεωρείται σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνική δομή, τους θεσμούς και τις κοινωνικές διεργασίες των κοινωνιών του παρελθόντος με αποτέλεσμα να οριοθετείται ένας τομέας μελέτης και έρευνας που διαχωρίζεται από την κλασική ιστορία. Η αναζήτηση της κοινωνικής υπόστασης του παιδιού και ο προσδιορισμός του κοινωνικού στίγματος της παιδικής ηλικίας του παρελθόντος αποτελούν ένα από τα αντικείμενα της ιστορικής κοινωνιολογίας τις τελευταίες δεκαετίες².

Καθοριστικό θα μπορούσε να πει κανείς ρόλο σ' αυτή την κατεύθυνση έπαιξε η δημοσίευση της μελέτης του Ph. Ariès (1960), *L' enfant et la vie familiale sous l' ancien régime*. Το βιβλίο πραγματεύεται την κοινωνική διάσταση της παιδικής ηλικίας από τον Μεσαίωνα έως το 1900 στη Γαλλία και κυριολεκτικά γίνεται η εστία που τροφοδοτεί έναν έντονο θεωρητικό και μεθοδολογικό προβληματισμό γύρω από την ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας. Η πρωτοτυπία του Ariès έγκειται τόσο στις θεωρητικές του απόψεις όσο και μεθοδολογικές του πρακτικές. Αναλυτικά, υποστηρίζει ότι ο όρος «παιδική ηλικία» απουσιάζει από τις κοινωνίες του Μεσαίωνα και παράλληλα διευκρινίζει ότι με τη θέση του αυτή δεν υποδηλώνει ότι η κοινωνία, την περίοδο που εξετάζει, αδιαφορούσε για τα παιδιά. Αντίθετα ο Ariès υπογραμμίζει το γεγονός ότι δεν υπήρχε ένα σαφώς προσδιορισμένο ηλικιακό φάσμα που διακρινόταν από την υπόλοιπη ηλικιακή κλίμακα με ένα σύνολο ειδικών θεσμών, από ένα σύνολο δικών του πρακτικών, αξιών, αντιλήψεων, προνοιμών και περιορισμών³.

Στο πρακτικό επίπεδο η απουσία διαφοροποίησης των παιδιών από τους ενηλίκους σήμαινε ότι μόλις τα παιδιά έδιναν τα πρώτα δείγματα αυτονομίας (εγκατάλειψη της τροφού και βάδισμα) αυτόματα αναλάμβαναν σταδιακά και τους ρόλους των ενηλίκων. Δεν ήταν με άλλα λόγια παρά ενήλικοι σε

* Το άρθρο αυτό έχει βασισθεί και σε στοιχεία που περιέχονται στο Δ. Μακρυγιώτη «Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία: 1834-1919», Δωδώνη - ΙΕΠ 1986.

** Η Δήμητρα Μακρυγιώτη είναι συνεργάτης του Ιδρύματος Ερευνών για το Παιδί.

μικρογραφία. Από τα τέλη όμως του Μεσαίωνα, επισημαίνει ο Αγιές, και έως το 1900 αρχίζει μια περίοδος σημαντικών αλλαγών με συνέπεια, ανάμεσα σε άλλες, και τον διαχωρισμό της παιδικής ηλικίας από τους ενήλικους. Η αλλαγή στο ρόλο και στη δομή της οικογένειας και της σχολικής φοίτησης θεωρούνται κατά τον Αγιές οι σημαντικότεροι συντελεστές αυτής της αλλαγής⁴.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο η πρωτοτυπία του Αγιές έγκειται στη μελέτη και αξιοποίηση πρωτογενών πηγών όπως έργα τέχνης, είδη ενδυμασίας, μορφές παιχνιδιών κλπ. που για πρώτη φορά χρησιμοποιούνται στην ιστορική έρευνα, σε τέτοια έκταση. Στη συνέχεια, θα σχολιάσω τις επιπτώσεις αυτού του εγχειρήματος.

Με αφορμή τις θέσεις τους Αγιές η προβληματική στρέφεται στην κοινωνική ταυτότητα της παιδικής ηλικίας και στη θέση που καταλάμβανε στην δομή κοινωνιών του παρελθόντος. Ειδικότερα ο προβληματισμός αφορά στη διαδικασία συγκρότησης της παιδικής ηλικίας σε ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία και τη διερεύνηση των κοινωνικών συνθηκών που συντέλεσαν στη διαφοροποίησή της από τους ενήλικους. Στο χώρο που οριοθετείται από αυτή τη συλλογιστική, η προσπάθεια αποκατάστασης της παιδικής ηλικίας ιστορικά διακρίνεται σε δυο τάσεις⁵.

Η μια έχει ως αφετηρία τη θέση ότι η παιδική ηλικία αποτελεί κοινωνική κατηγορία για τη συγκρότηση της οποίας μια συνισταμένη κοινωνικών παραγόντων έπαιξε καθοριστικό ρόλο από τα μέσα του 18ου αιώνα. Θεωρείται ως εκ τούτου σύγχρονο κοινωνικό δημιούργημα άμεσα συνυφασμένο με τις συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης σε διάφορες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Πριν από αυτήν δεν υπήρχαν ούτε οι απαραίτητες προϋποθέσεις ούτε είχε διαμορφωθεί η ανάγκη για να προβεί η κοινωνία στον θεσμοθετημένο και επίσημο διαχωρισμό μιας ομάδας ατόμων των παιδιών, με κύριο σημείο αναφοράς την ηλικία. Έτσι, η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα παιδιά και τους ενήλικους παρουσιάζεται εξαιρετικά ελαστική και ασαφής αν όχι ανύπαρκτη. Οι κοινωνικοί επιστήμονες που αποδέχονται αυτές τις γενικές θέσεις, ανάλογα με τη θεωρητική τους προσέγγιση και την επιστημονική τους προέλευση θεωρούν υπεύθυνους για τη συγκρότηση της παιδικής ηλικίας τους ακόλουθους παράγοντες:

- τη θέσπιση της υποχρεωτικής φοίτησης⁶
- την αλλαγή στη δομή και στο ρόλο της οικογένειας⁷
- τη συναισθηματική ωριμότητα των γονέων⁸
- τη νομική υπόσταση του παιδιού⁹
- την έντονη φιλανθρωπική κίνηση με επίκεντρο τα παιδιά¹⁰
- την κρατική και ιδιωτική μέριμνα για την προστασία των παιδιών¹¹
- την ανάπτυξη θεσμών με επίκεντρο την παιδική ηλικία¹²
- την άνοδο του καπιταλισμού¹³

Παρά τις αναμφισβήτητες διαφορές αυτών των προσεγγίσεων όλες συναντώνται σε ένα κοινό σημείο: τη θέση ότι η παιδική ηλικία αποτελεί κοινωνικό δημιούργημα/κατασκευάσμα του 19ου αιώνα. Η άποψη αυτή δεν σημαίνει απαραίτητα ότι: «η ιστορία της παιδικής ηλικίας είναι ένας εφιάλης από τον οποίο μόλις τώρα αρχίσαμε να ξυπνάμε. Όσο πιο πίσω στην ιστορία πάει κανένας τόσο πιο χαμηλό είναι το επίπεδο της φροντίδας των παιδιών και τόσο πιο πιθανό φαίνεται ότι τα παιδιά δολοφονούνταν, εγκαταλείπονταν, ξυλοκοπούνταν, τρομοκρατούνταν και διαφθείρονταν σεξουαλικά»¹⁴. Υπογραμμίζει όμως το γεγονός ότι ο θεσμοθετημένος διαχωρισμός της παιδικής ηλικίας από άλλες ηλικιακές-κοινωνικές κατηγορίες

επιτελέστηκε τον 19ο αιώνα ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών διεργασιών. Μέσα από αυτές η παιδική ηλικία επιδέχεται γνωρίσματα, αδυναμίες, κρίνεται ικανή για ορισμένες δραστηριότητες και αποκλείεται από άλλες, ικανές να ασκήσουν αρνητική επίδραση σ' αυτή. Παράλληλα, η ανάπτυξη και καθιέρωση θεσμών, επιστημών και επαγγελμάτων γύρω από την «ιδιαιτέρη θέση» της παιδικής ηλικίας καταξιώνουν και οριστικοποιούν το σύνολο των γνωρισμάτων που ο κοινωνικός περίγυρος κατά καιρούς της αποδίδει διαφοροποιώντας την από τις υπόλοιπες κοινωνικές κατηγορίες¹⁵.

Είναι λοιπόν η βιομηχανική επανάσταση με τις μεταβολές που επέφερε στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική σφαίρα (όπως αυτές εκδηλώνονται με την επιβολή της υποχρεωτικής φοίτησης, την σταδιακή απαγόρευση της παιδικής εργασίας, την οριοθέτηση των ρόλων των δύο συζύγων/γονέων κλπ.) και με την ιδεολογία που τις ακολούθησε και τις υποβάσταξε, που άλλαξε ριζικά την κοινωνική υπόσταση των παιδιών, διαχώρισε οριστικά τη θέση τους από αυτή των ενηλίκων και της απέδωσε τη σύγχρονη ταυτότητά της. Μ' αυτές λοιπόν τις αλλαγές η παιδική ηλικία διαμορφώνεται καταρχήν σε κοινωνική έννοια και στη συνέχεια αναπτύσσονται οι κοινωνικές πρακτικές γύρω από αυτήν και της αποδίδουν τη θέση της στην κοινωνική δομή.

Η δεύτερη τάση προσέγγισης της παιδικής ηλικίας του παρελθόντος αμφισβητεί την ανυπαρξία κοινωνικών ορίων ανάμεσα στα παιδιά και τους ενήλικους πριν από την βιομηχανική επανάσταση. Αντίθετα υποστηρίζει ότι και στις κοινωνίες του Μεσαίωνα η παιδική ηλικία είχε τη δική της ξεχωριστή θέση τόσο στην οικογένεια όσο και στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο. Οι μεταβολές, συνυφασμένες με τη βιομηχανική επανάσταση υπεισέρχονται εδώ, μόνο για να υπογραμμίσουν το γεγονός ότι μέσα στην ευρύτερη ποιότητα βελτίωσης της κοινωνίας, η μέριμνα και οι παροχές προς τα παιδιά με οποιαδήποτε μορφή και αν εκδηλώνονται, αυξάνονται, έτσι ώστε η κοινωνική τους υπόσταση να φαίνεται αναβαθμισμένη. Η παιδική ηλικία σύμφωνα με αυτή την άποψη απολάμβανε και κατά το παρελθόν τη δική της θέση στην κοινωνία της εποχής, η οποία και έβαζε τους δικούς της φραγμούς και περιορισμούς ανάμεσα στα παιδιά και τους ενήλικους.

Η πλέον τεκμηριωμένη άποψη αυτής της άποψης βέβαια είναι στο έργο της Pollock «Forgotten Children» (1985). Η συγγραφέας στηρίζεται σε μια πλούσια συλλογή πρωτογενών πηγών (ημερολογίων) για να υποστηρίξει ότι η κοινωνική μέριμνα προς τα παιδιά, η αγάπη, η φροντίδα και η τρυφερότητα των γονέων προς αυτά, καθώς και οι περιορισμοί της κοινωνίας προς τα παιδιά δεν αποτελούν μοναδικά και πρωτοφανή γνωρίσματα της βιομηχανικής κοινωνίας. Αντίθετα, εξετάζοντας την περίοδο 1500-1900 διαπιστώνει ότι γνωρίσματα συνυφασμένα με τη συγκρότηση της παιδικής ηλικίας σε ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία συναντώνται και σε προ-βιομηχανικές κοινωνίες. Το ερώτημα ωστόσο που προκύπτει είναι σε πιο βαθμό η Pollock παραβλέπει τη θεσμική μεταβολή που παρατηρείται σε ό,τι αφορά την παιδική ηλικία στην οικογένεια και στην ευρύτερη κοινωνία. Από τη στιγμή δηλαδή που ανακαλύπτει δείγματα αγάπης και γονεϊκής φροντίδας στα ημερολόγια της περιόδου 1500-1900 απορρίπτει θέσεις ακραίες όπως αυτές του De Mousse αλλά ταυτόχρονα υποτιμά το γεγονός ότι από τα μέσα του 18ου αιώνα για πρώτη φορά θέματα όπως η υγεία, η επιβίωση, η διατροφή, η ευημερία και η προστασία του παιδιού γίνονται αφορμή για να συγκεκριμενοποιηθούν και θεσμοθετηθούν από τη μια πλευρά οι υποχρεώσεις και τα καθή-

Faded, illegible text at the top left of the page, possibly a page number or introductory text.

Faded, illegible text at the top right of the page, possibly a page number or introductory text.

κοντα των γονέων και από την άλλη οι υποχρεώσεις της κοινωνίας προς τα παιδιά¹⁶.

Ανεξάρτητα από τις διαφορετικές υποθέσεις εργασίας των ιστορικών μελετών η προσφορά τους στη διαδικασία προσέγγισης της παιδικής ηλικίας του παρελθόντος είναι σημαντική τόσο στο θεωρητικό όσο και στο μεθοδολογικό επίπεδο.

Έτσι η θέση ότι ο όρος παιδική ηλικία αποτελεί χαρακτηριστικό συνυφασμένο με τη σύγχρονη Δυτική κοινωνία, παρά τις αντιρρήσεις που προκαλεί, κατευθύνει τον προβληματισμό σε θέματα συγκρότησης και καθιέρωσης θεσμών με επίκεντρο την παιδική ηλικία, κατά τον 19ο αιώνα. Με βάση την αρχή ότι η παιδική ηλικία αποτελεί κεντρικό πυρήνα της αστικής ιδεολογίας μπορεί κανείς να εξετάσει κριτικά την τάση της σύγχρονης κοινωνίας για «παγκοσμιοποίηση» και «ομογενοποίηση» της παιδικής ηλικίας καθώς και τον ρόλο και την πρακτική ενός μεγάλου αριθμού θεσμών και ειδικοτήτων¹⁷.

Στο μεθοδολογικό επίπεδο είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι η «ιστορική αποκατάσταση» της παιδικής ηλικίας επιτελείται με την αξιοποίηση μιας πληθώρας ανεκμετάλλευτων πηγών, των οποίων η υφή αυτή καθεαυτή αποτελεί καινοτομία στη συγγραφή και στη μορφή των ιστορικών μελετών. Έτσι προσωπικά ημερολόγια, αυτοβιογραφικά κείμενα, αλληλογραφία, έργα τέχνης, ταφικές απεικονίσεις, ενδύματα, και κάθε είδους προσωπική μαρτυρία μετατρέπονται σε κύριες και πολλές φορές μοναδικές πηγές που διαφωτίζουν και τεκμηριώνουν. Ως αποτέλεσμα, τα ως τότε παραδοσιακά ερμηνευτικά σχήματα και προσεγγίσεις της ιστοριογραφίας εμπλουτίζονται από την εισαγωγή της ποιοτικής μεθοδολογίας. Παρά τα μεθοδολογικά προβλήματα που ενυπάρχουν στο είδος αυτών των πηγών και αφορούν κυρίως θέματα αντικειμενικότητας, αντιπροσωπευτικότητας και γενίκευσης, η ιστορική μελέτη και έρευνα διευρύνει τη θεματολογία της ενώ παράλληλα της δίνεται η δυνατότητα να αξιοποιήσει τελειώς διαφορετικές μεταξύ τους πηγές και να συνθέσει τα ερμηνευτικά σχήματα που η καθεμιά προάγει¹⁸.

- Τα ως τότε επίσημα και αδιαφιλονίκητα στατιστικά και δημογραφικά στοιχεία κρίνονται μεν σημαντικά αλλά ανεπαρκή για να αποδώσουν την πλήρη εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας για την παιδική ηλικία.

- η ποιικιλία των πηγών αλλά κυρίως η διαφορετική επιστημονική προέλευση των μελετητών ευνοεί και προάγει την ιστορική μελέτη διαμέσου της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της ψυχολογίας, της κοινωνικής γλωσσολογίας.

B. Η θεωρία της κοινωνικοποίησης

Η σύσταση και καθιέρωση θεσμών και η ανάπτυξη επιστημών και επαγγελμάτων με επίκεντρο την παιδική ηλικία καθώς και ο προσδιορισμός των υποχρεώσεων του κοινωνικού περιγυρου προς τα παιδιά υποδηλώνουν και τη διαρκώς αυξανόμενη διαφορά ανάμεσα στα παιδιά και τους ενήλικους. Η πληθώρα παράλληλα των προστατευτικών μέτρων προάγει αυτόν τον κοινωνικό διαχωρισμό από τη στιγμή που στο ιδεολογικό επίπεδο προβάλλει την απειρία και την ανάγκη προστασίας του παιδιού, χαρακτηριστικά που έρχονται να δικαιολογήσουν τον περιθωριακό του status και τον αποκλεισμό που από τη ζωή των ενηλίκων έως ότου κριθεί ώριμο (βιολογικά, νοητικά και κοινωνικά) για να συμμετέχει.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο γίνεται φανερό ότι η διαδικασία κοινωνικοποίησης των νεαρών ατόμων αποτελεί το κλειδί που

εξασφαλίζει την ένταξή τους στην κοινωνία των ενηλίκων. Αναγνωρίζοντας τη σημασία της κοινωνικοποίησης μια μερίδα κοινωνικών επιστημόνων ασχολήθηκε με την διεξοδική μελέτη και ανάλυσή της υιοθετώντας δυο κυρίως προβληματικές.

Η πρώτη εξετάζει κριτικά το ευρύ φάσμα των θεσμών γύρω από την παιδική ηλικία και θέτει ερωτήματα σχετικά με τις βασικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίζουν τη λειτουργία τους οι φορείς κοινωνικοποίησης, τον μηχανισμό με τον οποίο οι αρχές αυτές μετατρέπονται σε πρακτική και τέλος τον βαθμό παρέμβασης και ελέγχου στη διαδικασία διάπλασης της παιδικής ηλικίας.

Η δεύτερη προβληματική αρκείται στο να περιγράψει τη διαδικασία κοινωνικοποίησης. Με άλλα λόγια εξετάζει το είδος των μηνυμάτων που ο κάθε θεσμός και κυρίως η οικογένεια και το σχολείο μεταδίδουν στα παιδιά, τη διάσταση ή συμφωνία αυτών των μηνυμάτων από θεσμό σε θεσμό και την ευκολία ή δυσκολία αποδοχής αυτών των μηνυμάτων από τα παιδιά. Προκειμένου να μελετηθούν αυτά τα θέματα υπεισέρχονται μεταβλητές όπως ταξική προέλευση, μορφωτικό επίπεδο των γονέων, εισόδημα γονέων, κλπ. Ευνοείται με αυτό τον τρόπο η δημιουργία στερεοτύπων, σύμφωνα με τα οποία ερμηνεύεται η διαδικασία κοινωνικοποίησης και ιδιαίτερα η επιτυχής ή ανεπιτυχής ολοκλήρωσή της.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις κατευθυντήριες θεωρητικές αρχές κάθε προσέγγισης.

Η κριτική θεώρηση της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης ορίζεται από την ακόλουθη προβληματική:

Με τη σύσταση θεσμών και τη θεσμοθέτηση επαγγελμάτων για την παιδική ηλικία διαγράφονται τόσο οι υποχρεώσεις της κοινωνίας για την προστασία και την ευημερία των παιδιών όσο και τα δικαιώματα των τελευταίων. Διαμορφώνεται δηλαδή μια σχέση αμφίδρομη καθώς η θεσμοθέτηση μιας παροχής, για παράδειγμα της υποχρεωτικής φοίτησης, δηλώνει ταυτόχρονα την υποχρέωση του κοινωνικού συνόλου και το αναντίρρητο δικαίωμα των παιδιών. Μέσα όμως από αυτό το σχήμα διαφαίνεται και η συντονισμένη κρατική παρέμβαση στη διαδικασία κοινωνικοποίησης. Εκτός από τη σχολική φοίτηση το κράτος συντονίζει και ελέγχει έναν διαρκώς αυξανόμενο τομέα δραστηριοτήτων σχετικών με την παιδική ηλικία, είτε υπό μορφή θεσμών, είτε νομικών κατοχυρώσεων, είτε βελτιωτικών μέτρων με αποτέλεσμα να ελέγχει και την ιδεολογία που τους υποστηρίζει και τους δικαιολογεί¹⁹. Αντίστοιχα οι φορείς κοινωνικοποίησης δικαιολογούν την ύπαρξή τους τονίζοντας την ξεχωριστή θέση της παιδικής ηλικίας, ενώ παράλληλα φροντίζουν να αναπαράγουν όσα γνωρίσματα την καθιστούν ξεχωριστή και την διαφοροποιούν από τους ενήλικους. Μετατρέπονται κατ' αυτό τον τρόπο σε μηχανισμούς που νομιμοποιούν και αναπαράγουν «την παιδική ηλικία», προκαθορίζουν όλα όσα συνθέτουν ένα «φυσιολογικό» παιδί και με θαυμαστή ακρίβεια εστιάζουν τη λειτουργία τους στην πρόληψη ή στην εξάλειψη γνωρισμάτων δηλωτικών μιας παρέκκλισης από το «φυσιολογικό»²⁰.

Με όλα όσα αναφέρθηκαν δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η αδυναμία των παιδιών να ευθυγραμμιστούν με όλα όσα οι επίσημοι φορείς κοινωνικοποίησης προτείνουν δεν θεωρείται σφέριο: θεσμοί όπως οι παιδικοί σταθμοί, το νηπιαγωγείο, η κόμη και το δημοτικό σχολείο διακρίνονται από ανεκτικότητα και ανοχή καθώς ο ρόλος τους είναι να προετοιμάσουν και να εξασκήσουν τα παιδιά σε αποδεκτά πρότυπα σκέψης και δράσης.

Η θεσμοθετημένη αυτή ανοχή της κοινωνίας υπαγορεύεται

από την ιδέα της φυσικής εξέλιξης προς την βιολογική και νοητική ωριμότητα. Κατ' αυτή την έννοια η παιδική ηλικία δεν σημαίνει παρά το καλωσόρισμα που η κοινωνία των ενηλίκων επιφυλάσσει στη νέα γενιά καθώς είναι σίγουρη για την έξοδο της από αυτή τη φάση. Κάτω από αυτό το σκεπτικό, η ωριμότητα ορίζεται με βάση κοινωνικά κριτήρια, με τις εκάστοτε ανάγκες της κοινωνίας και ως όρος γίνεται αποδεκτός χωρίς να αμφισβητείται ή να δημιουργεί ερωτήματα: Ωριμότητα ως προς τι, με βάση ποιο μέτρο σύγκρισης και αναφοράς, ωριμότητα για ποιες συγκεκριμένες δραστηριότητες;

Η βάση τον παράγοντα ωριμότητα η παιδική ηλικία προβάλλεται ως μια μεταβατική περίοδος, φυσιολογική και αναπόφευκτη αλλά παροδική²¹. Είναι αφιερωμένη στην προπαρασκευή του νεαρού ατόμου έτσι ώστε να ανταποκριθεί στο ρόλο του μελλοντικού πολίτη, έννοια που και αυτή ορίζεται και μεταβάλλεται ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι η διαδικασία κοινωνικοποίησης αποκτά πρωταρχική σημασία. Είναι μέσω των θεσμών που το παιδί έρχεται σ' επαφή με τα μηνύματα του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και όταν τα υιοθετήσει η διαδικασία κοινωνικοποίησης θεωρείται ότι έχει στεφθεί από επιτυχία. Ο προβληματισμός γύρω από την ωριμότητα και την κοινωνικοποίηση αφορά την παθητική διάσταση που παρουσιάζεται αναπόφευκτα συνυφασμένη με την παιδική ηλικία και το μηχανισμό μέσω του οποίου η προετοιμασία για την ωριμότητα επιτελείται.

Η κοινωνική κατηγορία παιδί μέσω των ειδικών γι' αυτήν θεσμών, διαχωρίζεται, απομονώνεται και παράλληλα ενσωματώνεται στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο καθώς αφενός οφείλει να συμμορφωθεί στη γενική θέληση σε ό,τι το αφορά, μέσω των θεσμών, και αφετέρου να συνδέεται με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες με διάφορα πλέγματα κοινωνικών σχέσεων: σχέσεις οικονομικής και συναισθηματικής εξάρτησης, ηθικής και εκπαιδευτικής καθοδήγησης κλπ.²². Οι σχέσεις αυτές υπαγορεύονται θεσμικά και είναι δυνατό να αναπτυχθούν μόνο χάρη στην τάση εξατομίκευσης που διακρίνει τους ίδιους τους θεσμούς. Ας σταθούμε ενδεικτικά στο θεσμό της υποχρεωτικής φοίτησης. Μέσω αυτού νομιμοποιούνται σχέσεις οικονομικής εξάρτησης (παιδί-γονείς), σχέσεις εξάρτησης σ' ό,τι αφορά την κατανομή των αμοιβών και τιμωριών (δάσκαλος-μαθητής) και άλλες, κοινές όμως για όλα τα παιδιά. Η συμμόρφωση ωστόσο στα επιλεγμένα και δεδομένα πρότυπα συμπεριφοράς ή τις αξίες που επιβάλλει το σχολείο στους μαθητές του και η αναπόφευκτη ομοιομορφία πραγματοποιούνται μέσα από μια διαδικασία εξατομίκευσης. Στην καθημερινή σχολική πρακτική για παράδειγμα, η κοινή ταυτότητα των παιδιών, όπως ορίζεται από τη μεταβλητή μαθητής, αποκτά δευτερεύουσα σημασία και επιφανειακά η ατομικότητα του κάθε παιδιού υπογραμμίζεται. Το παιδί ανήκει στην ομάδα και υπάρχει μέσα από αυτήν, αλλά οι κανόνες, το σύστημα ποινών και αμοιβών αποσαφηνίζονται σε λόγο ενικό²³.

Από την άλλη όμως πλευρά, οι ίδιοι αυτοί θεσμοί (νηπιαγωγείο, παιδικοί σταθμοί, Δημοτικό σχολείο) στηρίζονται σε ένα σύνολο πληροφοριών για τα παιδιά και σύμφωνα με αυτό ρυθμίζουν και τη λειτουργία τους. Οι πληροφορίες αυτές αφορούν είτε βιολογικές και νοητικές ικανότητες του παιδιού κατά ηλικία είτε γνωρίσματα του χαρακτήρα του που κρίνονται «φυσιολογικά» και ανεκτά και πάλι σύμφωνα με την ηλικία του. Ως εκ τούτου οι θεσμοί στηρίζουν την ύπαρξη και τη λειτουργία τους σε μια αφαιρετική διαδικασία: επιλέγουν τα «αποδεκτά» γνωρίσματα που οφείλουν να διακρίνουν την παιδική ηλικία, τα υιοθετούν και τα προβάλλουν ως μέτρο αναφο-

ράς και αντιμετώπισης του κάθε παιδιού. Έτσι λοιπόν κάθε παιδί ξεχωριστά ορίζεται με γνώμονα τα γνωρίσματα του «μέσου» συνομηλίκου του²⁴.

Από τη στιγμή που αφετηρία είναι η ομοιομορφη εικόνα του παιδιού, το ατομικό στοιχείο εξασθενεί και το παιδί-άτομο υπάρχει θεσμικά μόνο σε σχέση με τους συνομηλίκους του. Η παιδική ηλικία αποκτά με αυτό τον τρόπο μια κοινή ταυτότητα, γεγονός που επιτρέπει τη συλλογική της αντιμετώπιση από τον κοινωνικό περίγυρο, την επισήμανση παρεκκλίσεων και την έγκαιρη διορθωτική παρέμβαση²⁵.

Μπορούμε να πούμε καταληκτικά ότι η κριτική θεώρηση της κοινωνικοποίησης θέτει ερωτηματικά σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των θεσμών, τον φανερό και τον λανθάνοντα στόχο τους και τις συνέπειες που επιφέρουν στη γενικότερη θεώρηση της παιδικής ηλικίας. Παράλληλα αμφισβητεί έννοιες όπως ωριμότητα και εξέλιξη αναζητώντας τις κοινωνικές τους διαστάσεις και προσπαθεί να απαλλάξει την κοινωνιολογική προσέγγιση της παιδικής ηλικίας από τις στείρες επιρροές της ψυχολογίας και του βιολογικού εξελικτικού μοντέλου. Παρ' όλο που η κριτική μελέτη των θεσμών, των επαγγελμάτων και των επιστημών με επίκεντρο την παιδική ηλικία οδηγεί στην έμμεση προσέγγισή της, τίγονται θέματα όπως η ιδιαιτερότητα και η ιδιομορφία της αλλά και η προσπάθεια ομογενοποίησής της. Ταυτόχρονα τα θέματα αυτά γίνονται η βάση για να συζητηθούν ζητήματα κοινωνικού ελέγχου, κρατικής παρέμβασης και «παθολογίας» της παιδικής ηλικίας.

Σύμφωνα με την *δύτηρη προσέγγιση* η πορεία της διαδικασίας κοινωνικοποίησης είναι αυτή που υπαγορεύει όχι μόνο τη μελλοντική ένταξη των παιδιών στην κοινωνία των ενηλίκων, αλλά το είδος της ένταξης και τις συνέπειες που το ευρύ κοινωνικό σύνολο θα υποστεί απ' αυτήν.

Η διατήρηση της κοινωνικής τάξης, ισορροπίας και σταθερότητας αποτελεί το κύριο μέλημα αυτού του θεωρητικού σχήματος και η διαδικασία κοινωνικοποίησης δεν νοείται παρά ως εχέγγυο για την εξασφάλισή της.²⁶ Με αυτή τα νέα μέλη της κοινωνίας έρχονται σ' επαφή και αποδέχονται τις ισχύουσες αξίες, αντιλήψεις, πρακτικές κλπ., έτσι ώστε η ένταξή τους να μη διαταράξει την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Διαφαίνεται ως εκ τούτου η ανάγκη άσκησης κοινωνικού ελέγχου είτε για να εξετασθούν τα περιεχόμενα της κοινωνικοποίησης και να διασφαλισθούν τα κοινωνικά επιθυμητά αποτελέσματα είτε για να ενεργοποιηθεί ένας μηχανισμός κοινωνικής απομόνωσης και κοινωνικού εξοστρακισμού σε περίπτωση που η προηγούμενη διαδικασία αποτύχει. Με αυτό τον τρόπο τα «μη υγιή» μέλη διαχωρίζονται από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο με τον χαρακτηρισμό του παρεκκλίνοντος ή του παθολογικού.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο η παιδική ηλικία ενδιαφέρει ως αντικείμενο μελέτης εφόσον σ' αυτή την περίοδο επιτελείται κυρίως η διαδικασία κοινωνικοποίησης. Προσεγγίζεται έτσι έμμεσα μέσω των θεσμών της οικογένειας και του σχολείου καθώς αυτοί θεωρούνται από τους πρωταρχικούς φορείς κοινωνικοποίησης. Οι θεσμοί αυτοί προωθούν το σύνολο των κοινωνικών γνωρισμάτων των ενηλίκων και καλούν τα παιδιά να τα αποδεχθούν και να τα υιοθετήσουν. Οι θεσμοί έτσι γίνονται οι μονάδες ανάλυσης και μελέτης.

Σε ό,τι αφορά τώρα τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, υπεισέρχονται μεταβλητές όπως κοινωνική τάξη γονέων, μορφωτικό επίπεδο γονέων, εισοδήματα γονέων κλπ., οι οποίες αντιπαράβλλονται με το είδος των μηνυμάτων στα οποία τα παιδιά εκτίθενται, και αποδέχονται, και στην συνολική πορεία της κοινωνικοποίησης. Με αυτό τον τρόπο η παιδική ηλικία

μελετάται με τη βοήθεια μεταβλητών που ουσιαστικά προσδιορίζουν τους ενήλικους και στην προκειμένη περίπτωση τους γονείς, και όχι απευθείας την ίδια. Ως αποτέλεσμα η παιδική ηλικία διαιρείται σε υπο-κατηγορίες με βάση το εισόδημα, την ταξική προέλευση κ.κ. γεγονός που πιθανό να ευνοεί την διεξοδική μελέτη μιας ορισμένης κατηγορίας παιδιών αλλά είναι βέβαιο ότι ταυτόχρονα παραβλέπει την σφαιρική θεώρηση της παιδικής ηλικίας, τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες γύρω από αυτήν και τέλος τις δυνατότητες σύγκρισης με άλλες κοινωνικές κατηγορίες.

Παράλληλα παρατηρείται και το εξής χαρακτηριστικό. Η ίδια η διαδικασία κοινωνικοποίησης, σ' αυτές του τύπου τις μελέτες, παύει να θεωρείται ως ενιαία και εξετάζεται αποσπασματικά. Δηλαδή, αντικείμενο μελέτης γίνεται η υιοθέτηση από τα παιδιά μιας ορισμένης αξίας, ηθικής ή δεξιοτήτας (φιλαλήθεια, αποταμίευση, πρακτική της τουαλέτας). Στη διασύνδεση αυτή υπεισέρχονται στη συνέχεια οι προαναφερθείσες μεταβλητές έτσι ώστε για παράδειγμα η κοινωνική τάξη των γονέων να μετατρέπεται σε μοναδικό ερμηνευτικό υπόβαθρο για το περιεχόμενο των μηνυμάτων που προβάλλουν ως κυρίαρχα στη διαδικασία κοινωνικοποίησης αλλά και για την ευκολία ή δυσκολία αποδοχής εκ μέρους των παιδιών ορισμένων αξιών, πρακτικών και δεξιοτήτων. Δημιουργούνται έτσι στερεότυπα και συχνά η μηχανιστική αναφορά σ' αυτά έρχεται να προσφέρει ικανοποιητική ερμηνεία για τα επιθυμητά, ή ανεπιθύμητα αποτελέσματα της κοινωνικοποίησης²⁷.

Από τη στιγμή που αντικείμενο μελέτης γίνεται ο θεσμός και η σχέση που τον διασυνδέει με το παιδί, όπως αυτή ορίζεται με τη διαδικασία κοινωνικοποίησης, γίνεται φανερό ότι ένα ευρύ φάσμα θεμάτων μένει ανεξερεύνητο. Τα προβλήματα που ενυπάρχουν σ' αυτή την περιοριστική επιλογή επιλύονται με τη θεώρηση του παιδιού ως παθητικού δέκτη, πλήρως υποταγμένου, ατόμου που οφείλει να συνθηκολογήσει με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Επικρατεί μπορεί κανείς να υποστηρίξει η άποψη του Parsons ότι «η παιδική ηλικία είναι το πρόβλημα των βαρβάρων. Δεν διαφέρει δηλαδή από μια ορδή ξένων και μη προσαρμοσμένων ατόμων που εισχωρούν στον κόσμο των ενηλίκων αλλά που πρέπει να εξημερωθούν πριν γίνουν αποδεκτοί»²⁸.

Παρόμοια θέση έχει τις ακόλουθες θεωρηκές συνέπειες. Πρώτον θεωρώντας το παιδί ως παθητικό δέκτη και αποδέκτη μηνυμάτων εξετάζεται αποκλειστικά μια μονόδρομη σχέση. Αυτή περικλείει μόνο την επιρροή που ασκεί ο φορέας κοινωνικοποίησης στο παιδί και ποτέ και το αντίστροφο. Ως αποτέλεσμα, το παιδί επηρεάζεται και διαμορφώνεται χωρίς το ίδιο να ασκεί επιρροή στον στενό του έστω κοινωνικό περίγυρο. Δεν νοείται έτσι ποτέ ως ενεργός κοινωνικός πράττων.

Δεύτερον. Η περιγραφή και διεξοδική ανάλυση της διαδικασίας κοινωνικοποίησης αφορά κατά κύριο λόγο τα κοινωνικά αποδεκτά και επιθυμητά αποτελέσματα, καθώς αυτά εξασφαλίζουν την ανώδυνη για το κοινωνικό σύνολο ένταξη της νέας γενιάς. Η ανεπιτυχής κοινωνικοποίηση αναφέρεται μόνο για να τονιστεί ο αντικοινωνικός και δυσλειτουργικός της αντίκτυπος, ενώ το ερμηνευτικό σχήμα που υιοθετείται για να αντιμετωπισθούν αυτές οι περιπτώσεις στηρίζεται στα εξής. Ενυπάρχει σ' αυτό ένα στοιχείο προκαθορισμού, ένα δεδομένο εκ προοιμίου που υπαγορεύει την ασηθητική πορεία της κοινωνικοποίησης και το οποίο κρίνεται σημαντικά υπεύθυνο για την «ανεπιτυχή» κοινωνικοποίηση. Για παράδειγμα, η κοινωνική τάξη, οι οικονομικές συνθήκες ή το μορφωτικό επίπεδο των γονέων γίνονται οι ενδογενείς παράγοντες ικανοί να προκαθορί-

σουν την πορεία κοινωνικοποίησης των παιδιών. Ο κίνδυνος που ενυπάρχει σ' αυτή την τοποθέτηση αφορά την έμμεση ενεργοποίηση ενός μηχανισμού που προσδίδει μια παθολογική διάσταση σ' αυτούς τους παράγοντες και αποδίδει το στίγμα του παρεκκλίνοντος σε όποιον δεν έχει αποδεχτεί στο ακέραιο το σύνολο των κοινωνικά αποδεκτών και επιθυμητών μηνυμάτων.

Οι ανωτέρω διαδικασίες διευκολύνονται με την αναγωγή των περιπτώσεων ελλιπούς ή ανεπιτυχούς κοινωνικοποίησης σε ατομική βάση, αποκομμένη από οποιεσδήποτε κοινωνικές διαστάσεις. Ας πάρουμε για παράδειγμα την κακοποίηση των παιδιών. Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της ατομικής παθολογίας ενός βίαιου γονιού ή της παθολογίας ενός ορισμένου οικογενειακού περιγύρου. Υπερτονίζεται έτσι η μονάδα κινδύνου και παραβλέπονται οι συνθήκες που συντέλεσαν στην ανάπτυξη και διατήρησή της²⁹.

Γ. Η «Νέα Κοινωνιολογία» της παιδικής ηλικίας

Η έμμεση μελέτη της παιδικής ηλικίας δίνει μια ασαφή και ελλιπή εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας γύρω από αυτήν. Η αδυναμία των προηγούμενων προσεγγίσεων οριοθετεί ένα ανεξερεύνητο ακόμη πεδίο που φιλοδοξεί να καλύψει η «νέα» κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας.

Από τους κυριότερους εκπροσώπους της αναφέρω ενδεικτικά τον J. Qvortrup (University Center of South Jutland, Esbjerg Δανία) τον Bob Franklin (University of Leeds) και τον G Jenks (University of London). Στη νέα αυτή προσέγγιση η παιδική ηλικία ορίζεται από τη συνισταμένη των ακόλουθων θέσεων:

– Η παιδική ηλικία μελετάται και αναλύεται στο κοινωνικό επίπεδο. Μόνο έτσι είναι εφικτός ο παραλληλισμός της με άλλες κοινωνικές κατηγορίες, και είναι δυνατή η παραγωγή γνώσης για τις συνθήκες διαβίωσης των παιδιών.

– Τα παιδιά δεν θεωρούνται πλέον ότι ανήκουν εκ προοιμίου στο κοινωνικό περιθώριο, αναμένοντας την ενηλικίωσή τους για την συμμετοχή τους στην κοινωνία των ενηλίκων. Αντίθετα, τα παιδιά συμμετέχουν στην οργανωμένη κοινωνική ζωή. Η συμμετοχή τους παίρνει διάφορες εκφράσεις με κυριότερη αυτή της σχολικής φοίτησης. Παράλληλα τα παιδιά, όπως κάθε κοινωνική κατηγορία υφίστανται τις συνέπειες των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών.

– Τα παιδιά γίνονται μονάδα παρατήρησης και ανάλυσης. Προσεγγίζονται άμεσα γεγονός που υπαγορεύει καταρχήν την επανερμηνεία των ήδη υπάρχοντων στοιχείων, στην πλειοψηφία τους στατιστικών, όπου τα παιδιά «χάνονται» μέσα σε κατηγορίες όπως «νοικοκυριό», «οικογένεια», «προστατευόμενα μέλη». Υπογραμμίζεται έτσι η ανάγκη τα παιδιά να αποτελέσουν μια αυτόνομη στατιστική κατηγορία³⁰.

Σύμφωνα με αυτές τις κατευθυντήριες αρχές οι όροι «παιδί» και «παιδική ηλικία» αντιμετωπίζονται κριτικά και η στέρα αναφορά σ' ένα συγκεκριμένο ηλικιακό φάσμα θεωρείται ανεπαρκής για τη διερεύνηση της κοινωνικής ταυτότητας και κοινωνικής ερμηνείας των όρων. Αποφεύγοντας έτσι τον παραδοσιακό ορισμό της παιδικής ηλικίας, η «νέα» κοινωνιολογία προτείνει πέντε αρχές μέσω των οποίων αποδίδεται η κοινωνική της ταυτότητα, η θέση της στην κοινωνική δομή και οριοθετείται το αντικείμενο έρευνας και μελέτης:

– Η παιδική ηλικία δεν αποτελεί μια μοναδική και απαράλλακτη εμπειρία. Μεταβάλλεται ιστορικά και κοινωνικά.

- Η υπάρχουσα διαφορά ανάμεσα στα δύο ηλικιακά statuses, παιδί και ενήλικος είναι αυθαίρετη και χωρίς συνοχή. Έτσι τα παιδιά φαίνεται να ενηλικιώνονται σταδιακά καθώς το ηλικιακό όριο που αίρει τους περιορισμούς, ανοίγει το δρόμο για τα «προνόμια» των ενηλίκων και παράλληλα υπαγορεύει την ισότιμη με τους ενηλίκους μεταχείριση ποικίλλει ανάλογα με το είδος της δραστηριότητας.

- Η παιδική ηλικία ορίζεται αρνητικά, με σημείο αναφοράς τους ενηλίκους. Αποτέλεσμα αυτής της σύγκρισης είναι η απόδοση, στην παιδική ηλικία, γνωρισμάτων που δεν την διακρίνουν όπως έλλειψη πείρας, γνώσης, κρίσης, λογικής κλπ. Δεν πληρεί ως εκ τούτου τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την πλήρη ένταξη της στην κοινωνία των ενηλίκων.

- Ο όρος «παιδί» εκφράζει περισσότερο μια σχέση εξουσίας παρά μια ηλικιακή κατάσταση. Με αυτό τον τρόπο έμφαση δίνεται στην ασυμμετρία που χαρακτηρίζει τη σχέση παιδιού με τον ενήλικα σε ό,τι αφορά θέματα εξουσίας, παρέμβασης, εξάρτησης, επιρροής, δικαιωμάτων, κλπ.

- Η παιδική ηλικία αποτελεί μια σύγχρονη κοινωνική ανακάλυψη και εναρμονίζεται με την ευρύτερη τάση της κοινωνίας να προβαίνει σε διάφορες μορφές κατηγοριοποίησης με βάση την ηλικία. Ο κύκλος έτσι της ανθρώπινης ζωής δεν νοείται σαν ένα εξελικτικό συνεχές με αφετηρία τη γέννηση και κατάληξη το θάνατο αλλά τεμαχίζεται σε φάσεις. Το πέρασμα μάλιστα από τη μια φάση στην επόμενη, για παράδειγμα από την παιδική ηλικία στη νεανική, συνοδεύεται από μια «κρίση». Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η παιδική ηλικία δεν είναι παρά μια τεχνητή περίοδος πάνω στην οποία στηρίζεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στον ανήλικο και τον ενήλικο³¹.

Ακολουθώντας αυτές τις βασικές αρχές δημιουργούνται οι απαραίτητες προϋποθέσεις για να καταρριφθούν δύο μύθοι συνυφασμένοι με τη θεώρηση της παιδικής ηλικίας. Ο πρώτος την παρουσιάζει σαν τη «χρυσή περίοδο» στη ζωή του ατόμου και ο δεύτερος καλλιεργεί την πεποίθηση ότι η «στάση» των ενηλίκων προς τα παιδιά στηρίζεται στο σεβασμό των δικαιωμάτων τους.³²

Η κοινωνική πραγματικότητα για την παιδική ηλικία από μόνη της αμφισβητεί την ισχύ των παραπάνω αντιλήψεων: Οι συνθήκες διαβίωσης, διατροφής, υγιεινής, μόρφωσης μιας μεγάλης πλειοψηφίας παιδιών αλλά και το διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό κακοποιημένων παιδιών (σωματικά, συναισθηματικά και σεξουαλικά) όχι μόνο απομυθοποιεί την παιδική ηλικία, αλλά τονίζει το γεγονός ότι τόσο οι ανάγκες όσο και τα δικαιώματα ενός μεγάλου αριθμού παιδιών δεν ικανοποιούνται ούτε γίνονται σεβαστά αντίστοιχα. Στη θεώρηση λοιπόν της παιδικής ηλικίας προστίθεται και μια άλλη διάσταση: αυτή του *κοινωνικού προβλήματος*³³.

Η αναγνώριση και η εξέταση ενός φάσματος κοινωνικών προβλημάτων (οικονομική εξαθλίωση, άθλιες συνθήκες διαβίωσης, αναλφαβητισμός, κακοποίηση) σε σχέση με μια ορισμένη κοινωνική ομάδα, τα παιδιά στην προκειμένη περίπτωση, όχι μόνο εντάσσει την κοινωνική αυτή ομάδα στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, από τη στιγμή που αυτή υφίσταται τις συνέπειες κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συνθηκών, αλλά και γίνεται πρόσφορο έδαφος για κρατική παρέμβαση υπέρ των παιδιών. Ωστόσο σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημώσουμε την προσοχή μας στα ακόλουθα. Πρώτον: η λήψη προστατευτικών μέτρων για την παιδική ηλικία είναι αναγκαία χωρίς όμως το γεγονός αυτό καθαυτό να θεωρείται και η πανάκεια που εξασφαλίζει απαραίτητα την κοινωνική ευημερία των παιδιών. Μια μηχανιστική πρακτική της κρατικής παρέ-

μβασης ενδέχεται όχι μόνο να παραγνωρίσει το «συμφέρον» και το «καλό» του παιδιού, αλλά και απομακρύνοντας το παιδί από τις επιβλαβείς γι' αυτό συνθήκες και να αγνοήσει την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα που είναι υπεύθυνη για την ύπαρξη αυτών των αρνητικών συνθηκών. Δεύτερον. Εξετάζοντας τα κοινωνικά προβλήματα που πλήττουν ιδιαίτερα την παιδική ηλικία υπολανθάνει ο κίνδυνος η ίδια η παιδική ηλικία να θεωρηθεί στο σύνολό της ως κοινωνικό πρόβλημα. Η επικράτηση παρόμοιας άποψης έχει άμεσες συνέπειες στο είδος της κρατικής παρέμβασης, στην μορφή της κοινωνικής πολιτικής για τα παιδιά και βέβαια στα προτεινόμενα μέτρα. Η θεώρηση της παιδικής ηλικίας ως κοινωνικό πρόβλημα ενδέχεται να προξενήσει δύο τύπους κρατικής παρέμβασης: τη λήψη κατασταλτικών μέτρων με έντονη τάση ποινικοποίησης και περιθωριοποίησης και τη λήψη προστατευτικών μέτρων με στόχο να κατοχυρωθούν τα δικαιώματα της παιδικής ηλικίας και να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της.

Αν δεχτούμε ότι δεύτερη εναλλακτική είναι η κοινωνικά επιθυμητή και αποδεκτή τότε διαγράφεται περισσότερο παρά ποτέ έντονη η ανάγκη για κοινωνικές παροχές, ευρύτερη κοινωνική πολιτική, και νομικές ρυθμίσεις που θα αποκοπούν στην κοινωνική ευημερία της παιδικής ηλικίας.

Απαραίτητη ωστόσο προϋπόθεση για την επίτευξη του στόχου είναι η γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως τη βιώνουν τα παιδιά. Παρά το γεγονός ότι η πραγματικότητα αυτή διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία και από κοινωνική ομάδα σε κοινωνική ομάδα είναι δυνατό να διακρίνουμε μια κοινή τάση των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών που εκφράζεται αντιφατικά. *Αρνητικά* με την σταθερή μείωση των γεννήσεων και *θετικά* με την διαρκώς αυξανόμενη ευαισθησία για την προστασία και φροντίδα των παιδιών που εκδηλώνεται με μια πληθώρα προστατευτικών μέτρων.

Ωστόσο η βαθύτερη γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας από την οπτική των παιδιών υπαγορεύει την επιμέρους μελέτη θεμάτων γύρω από:

1. Δημογραφικό και στατιστικό status της παιδικής ηλικίας

Η μέχρι τώρα παραγωγή και επεξεργασία δημογραφικών και στατιστικών στοιχείων για διοικητικούς κυρίως λόγους είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την απουσία της κατηγορίας «παιδί» ως ξεχωριστή στατιστική κατηγορία. Έχοντας ως δεδομένο το γνώρισμα της εξάρτησης των παιδιών από τους ενηλίκους αυτά συμπεριλαμβάνονται σε κατηγορίες όπως οικογένεια, νοικοκυριό κλπ. και μόνο έμμεσα μαθαίνουμε γι' αυτά. Προβάλλει λοιπόν η ανάγκη για επανεξέταση των ιδίων στοιχείων με σκοπό όμως να παραχθούν οι στατιστικές πληροφορίες που θα αφορούν άμεσα το παιδί και θα το θεωρούν ως ξεχωριστή κατηγορία. Με αυτό τον τρόπο θα μπορέσουμε ν' απαντήσουμε βασικά ερωτήματα σχετικά με το μέγεθος του παιδικού πληθυσμού, με τις συνθήκες διαβίωσής του και να εντοπίσουμε τον χώρο διαβίωσης (ιδρύματα, παιδιά διαζευγμένων κλπ.).

2. «Η απονομή δικαιοσύνης» στα παιδιά

Όπως ήδη αναφέρθηκε το σύνολο των πληροφοριών μας για τα παιδιά προέρχεται από μεταβλητές που χαρακτηρίζουν τους ενηλίκους (κοινωνική τάξη, εισόδημα). Όσο αυτό εξακολουθεί να συμβαίνει τόσο και ο παιδικός πληθυσμός θα διαχω-

ρίζεται σε υπο-κατηγορίες, θα γίνεται αφανής ως ενιαία κοινωνική κατηγορία και θα αγνοούνται οι παράμετροι που θα περιγράφουν τη γενική κατάσταση των παιδιών. Είναι λοιπόν σκόπιμο να βγάλουμε τα παιδιά από τη σκιά των μεταβλητών αυτών. Με αυτό τον τρόπο δεν παραγνωρίζονται δομικές μεταβλητές αλλά δίνεται προτεραιότητα στις συνθήκες διαβίωσης των παιδιών αλλά και στη δυνατότητα σύγκρισης αυτών των συνθηκών με αυτές άλλων κοινωνικών ομάδων. Για παράδειγμα, υγεία των παιδιών - υγεία ενηλίκων, συνθήκες διαβίωσης των παιδιών από την εργατική τάξη - συνθήκες διαβίωσης ενηλίκων από την εργατική τάξη³⁴.

3. Δραστηριότητες των παιδιών

Αμφισβητώντας την επικρατούσα άποψη ότι ο χρόνος των παιδιών μένει ανεκμετάλλευτος κατά το μεγαλύτερο μέρος του, η «νέα» κοινωνιολογία διατυπώνει την ανάγκη να διερευνηθεί τόσο η αξιοποίηση όσο και ο καταμερισμός του χρόνου των παιδιών. Μέσα σ' αυτά τα όρια οι ασχολίες των παιδιών μπορούν να διακριθούν σε α. υποχρεωτικές (σχολική φοίτηση) και μη υποχρεωτικές β. εξωσχολικές δραστηριότητες (π.χ. μερική απασχόληση) γ. σε οικιακές ασχολίες (καθαριότητα δωματίου κλπ.) και τέλος δ. σε ασχολίες που αφορούν τον ελεύθερο αλλά οργανωμένο χρόνο τους (μέλος σε ομάδα, σύλλογο). Μόνο αν απαντηθούν αυτά τα ερωτήματα θα έχουμε μια πλήρη εικόνα για τον παιδικό χρόνο και την αξιοποίησή του³⁵.

4. Τα δικαιώματα των παιδιών

Η κριτική εξέταση των δικαιωμάτων των παιδιών υπαγορεύει καταρχήν τη διερεύνηση του νομικού τους status. Το status που απονέμεται σε μια κοινωνική κατηγορία με ένα σύνολο νομικών ρυθμίσεων συνοψίζει τις αντιλήψεις της κοινωνίας προς αυτήν και φανεράνει τα πραγματικά δικαιώματα που η κατηγορία αυτή απολαμβάνει. Με κύριο άξονα τον όρο της ανηλικιότητας η παιδική ηλικία χαρακτηρίζεται από στέρηση των οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων καθώς και στέρηση των αστικών δικαιωμάτων (civil rights)³⁶. Σε σχέση με αυτές τις νομικές ρυθμίσεις και την προκύπτουσα κοινωνική θέση των παιδιών ο προβληματισμός στρέφεται προς δυο κατευθύνσεις: την προστασία και τον έλεγχο της παιδικής ηλικίας και το συμφέρον του παιδιού ως προς το συμφέρον της κοινωνίας.

Διαφαίνεται εδώ ότι κάθε άλλο παρά δεδομένο θεωρείται ότι το συμφέρον της κοινωνίας εναρμονίζεται με αυτό των παιδιών. Με αυτό το σκεπτικό η προστασία και μέριμνα της κοινωνίας προς τα παιδιά δεν φανεράνει μόνο την προστατευτική της τάση αλλά και την τάση της να ελέγχει ένα ευρύ φάσμα τομέων σχετικών με την παιδική ηλικία και κατά συνέπεια την ίδια την παιδική ηλικία.

5. Οικογένεια και παιδική ηλικία

Παρ' ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε είναι σημαντικό να αποδεσμεύσουμε τη μελέτη της παιδικής ηλικίας από την οικογένεια ως ενιαία κατηγορία, λαμβάνοντας υπόψη μας ότι η πλειοψηφία των παιδιών ζει σε οικογένεια η τελευταία πρέπει να εξεταστεί. Ωστόσο σ' αυτή την προσέγγιση είναι απαραίτητο να γίνει ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην οικογένεια και το κράτος καθώς όχι μόνο το καθένα υπαγορεύει διαφορε-

τικά επίπεδα ανάλυσης αλλά και το καθένα διέπεται από διαφορετικά «συμφέροντα» προς το παιδί και τα εκφράζει με έναν τελείως διαφορετικό τρόπο.

Η θεώρηση της οικογένειας σε σχέση με το παιδί συχνά έχει ως αφετηρία την ευημερία των οικογενειών με παιδιά συγκριτικά με αυτή των οικογενειών χωρίς παιδιά. Είναι αυτονόητο ότι από παρόμοια σύγκριση λιγότερο ευημερούσα παρουσιάζεται η οικογένεια με παιδιά και μάλιστα αυτά να θεωρούνται ως κύρια αιτία του χαμηλότερου επιπέδου ζωής αυτών των οικογενειών. Μέσα σ' αυτό το σχήμα τα παιδιά είναι άμεσα συνυφασμένα με δαπάνες, άποψη που συχνά παίρνει ακραία μορφή και εκφράζεται με ερωτήματα τύπου «Μπορεί η σύγχρονη οικογένεια να αντέξει/υποστεί την πολυτέλεια της παιδικής ηλικίας;»³⁷.

Χωρίς η νέα κοινωνιολογία της παιδικής ηλικίας να συμμερίζεται παρόμοιες θέσεις, διατυπώνει την ανάγκη να υπολογιστούν οι δαπάνες της οικογένειας για τα παιδιά, να υπολογιστεί με άλλα λόγια το «κόστος» των παιδιών, κόστος που μάλιστα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως επένδυση που θα αποδώσει στο μέλλον, σε ό,τι αφορά τους γονείς.

Με την εξέταση αυτών των θεματικών ενοτήτων, των οποίων βέβαια η παράθεση έχει ενδεικτικό χαρακτήρα γίνεται φανερό ότι:

- το παιδί και η παιδική ηλικία προσεγγίζονται ως αυτόνομα αντικείμενα μελέτης
- η μελέτη της παιδικής ηλικίας ανοίγει μια νέα προοπτική για τη θεώρηση και μελέτη της ευρύτερης κοινωνίας
- η κοινωνιολογία αποδεσμεύεται από τις ψυχολογικές και βιολογικές προσεγγίσεις που κυριαρχούσαν στη μελέτη της παιδικής ηλικίας καθώς και από το ιδεολογικό και φιλοσοφικό εκείνο υπόβαθρο που οδηγούσε στην παιδαγωγικοποίηση της παιδικής ηλικίας
- η γνώση για την κοινωνική πραγματικότητα της παιδικής ηλικίας επιτρέπει την άσκηση κοινωνικής πολιτικής ικανής να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης της συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας. Παράλληλα όμως η ίδια αυτή γνώση, υπαγορεύει μια κριτική στάση στις διάφορες μορφές κοινωνικής πολιτικής, έναν έλεγχο των άμεσων και έμμεσων κυρίως στόχων τους, από τη στιγμή που δεν ταυτίζει απαραίτητα το συμφέρον των παιδιών με το συμφέρον της κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

1. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά πλούσια. Ενδεικτικά μόνο παραθέτω: O. Banks «Faces of Feminism», Martin Robertson - Oxford 1975; S. Delamont «The Sociology of Women - An Introduction» G. Allen and Unwin 1980 & J. Qvortrup «Placing Children in the Division of Labour» στο R. Close and R. Collins (εκδ.) «Family and Economy in Modern Society» Macmillan - London 1985.
2. Μόλις τον Μάρτιο του 1970 οργανώθηκε το πρώτο Συνέδριο με θέμα «Η Παιδική Ηλικία και η Νεότητα διαμέσου της Ιστορίας» στο Πανεπιστήμιο Clark της Μασαχουσέτης. Στην Ελλάδα η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς οργάνωσε διεθνές Συμπόσιο με θέμα «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας» που έγινε στην Αθήνα, 1-5 Οκτ. 1984. Τα πρακτικά του Συμποσίου έχουν δημοσιευθεί, με τον ίδιο τίτλο, σε δυο τόμους, το 1986 στην Αθήνα, σε έκδοση της Γενικής Γραμματείας Ν. Γενιάς.
3. Η αναφορά γίνεται από την αγγλική έκδοση Ph. Ariès «Centuries of Childhood» Penguin. Middlessex 1962 σελ. 125-126.
4. op.cit., σελ. 392-399.
5. Για μια διεξοδική παρουσίαση των δύο τάσεων βλ. L. Pollock «Forgotten Children», Cambridge Univ. Press 1985, Εισαγωγή.
6. βλ. σχετικά Ph. Ariès op. cit., M. Mitterauer - R. Sieder «The Euro

- pean Family» Basil Blackwell Oxford, 1982 & I. Pinchbeck - M. Hewitt «Children in English Society» 2 τόμοι RKP London 1969.
7. Ariès op.cit., E. Shorter «The Making of Modern Family» Fontana London: 1976, L. Stone, «The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800» London 1977.
 8. L. de Mause. Η Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας, Αθήνα 1977, Γλάρος.
 9. J. Boli-Benett - J. W. Meyer «The Ideology of Childhood and the State: Roles Distinguishing Children in National Constitution 1870-1970» American Sociological Review, 1978, vol. 48, Dec.
 10. R. Sears «Our Ancients Revisited - A History of Childhood Development. University of Chicago Press, 1975, R. Trumbach «The Rise of the Egalitarian Family» Academic Press 1978.
 11. R. Takanishi «Childhood as a Social Issue: Historical Roots of Contemporary Child Advocacy Movements» Journal of Social Issues vol. 34, 1978, A. Platt «The Child-Savers. The Invention of Delinquency» Chicago Press 1969.
 12. N. Postman, «The Disappearance of Childhood» Comet, London 1985.
 13. M. Hoyles (εκδ.) «Changing Childhood» Writers and Readers Co, 1979.
 14. de Mause op. cit., εισαγωγή.
 15. C. Jenks «The Sociology of Childhood» London 1982, εισαγωγή.
 16. Takanishi, op. cit.
 17. R.L. Schnell «Childhood as Ideology: A Reinterpretation of the Common School» British Journal of Educational Studies vol. XXVII No 1 Febr. 1979.
 18. J. Demos «Reflections on the History of the Family: A Review Essay» Comparative Studies in Society and History» vol. 15, No 4 Oct. 1973.
 19. M. David «The State, The Family and Education» RKP, London: 1985 & R. Lubove «The Professional Altruist: The Emergence of Social Work as a Career 1880-1930» Harvard Univ. Press 1969.
 20. J. Qvortrup «Childhood - A Social Problem» working paper Sydjysk Universitetscenter. 1985
 21. Jenks op. cit., εισαγωγή.
 22. K. Mannheim «The Problem of Generations» στο C. Jenks op.cit. σσ. 256-269.
 23. B. Henrikson «Not For Sale - Young People in Society» Aberdeen University Press 1983.
 24. Mannheim op. cit. σ. 248.
 25. Jenks op.cit.
 26. G. White «Socialization» Longman, London: 1974 σ.4-10.
 27. Αναγνώστες αυτού του τύπου κυριάρχησαν στην κοινωνιολογία και μάλιστα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης έως το 1960 ενώ εξακολουθούν έως και σήμερα να ασκούν σημαντική επιρροή. Για μια συνοπτική παρουσίαση βλ. O. Banks «The Sociology of Education» Bratsford.
 28. T. Parsons «The Social System» Free Press, N. Y. 1964.
 29. N. Patron «Child Abuse» Macmillan 1985 p. 152.
 30. J. Qvortrup et.al. «Childhood as a Social Phenomenon - Implications for Future Social Policy» Project Proposal, Norway 1987.
 31. B. Franklin «Introduction» στο B. Franklin (εκδ.) «The Rights of Children» B. Blackwell 1986 σ. 7-8.
 32. op. cit. σ. 10.
 33. J. Qvortrup op. cit. 1985.
 34. B. Abel Smith - p. Townsend, «The Poor and the Poorest» Bell and Sons, London 1965, σελ. 65, & A. Myrdal, «Nation and Family» RKP London 1945 σελ. 245.
 35. S.S. Boocock «Children in Contemporary Society» στο A. Skolnick (εκδ.) Rethinking Childhood, Little Broun Co, Boston: 1976 σελ. 434 & J.C. Chanboredon - J. Prévost «Infancy as an Occupation - Towards a Sociology of Spontaneous Behaviour» OECD, Paris 1979.
 36. B. Franklin «Children's Political Rights» στο B. Franklin (εκδ.) op. cit.
 37. L. Shangar-Handleman - R. Belkin «They Won't stay Home Forever: Patterns of Home Space Allocation» Urban Anthropology, vol. 13 (1) 1982.

Η ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΠΕΤΡΕΛΑΙΟΕΙΔΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΥ

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΣΤΗΝ ΕΟΚ

Κ. ΚΑΠΡΑΝΑΣ, Γ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, Ι. ΔΕΣΥΠΡΗΣ

Το ελληνικό πετρελαϊκό κύκλωμα (Ε.Π.Κ) μέχρι το 1985

Το Ε.Π.Κ. είναι ένα σύστημα που συγκροτείται και διαμορφώνεται συνεχώς σε όλη την μεταπολεμική περίοδο και περιλαμβάνει τρία βασικά υποσυστήματα:

- α) σύστημα διακίνησης και επεξεργασίας πετρελαιοειδών
- β) σύστημα χρηματικών ροών
- γ) σύστημα διαδικασιών και αποφάσεων

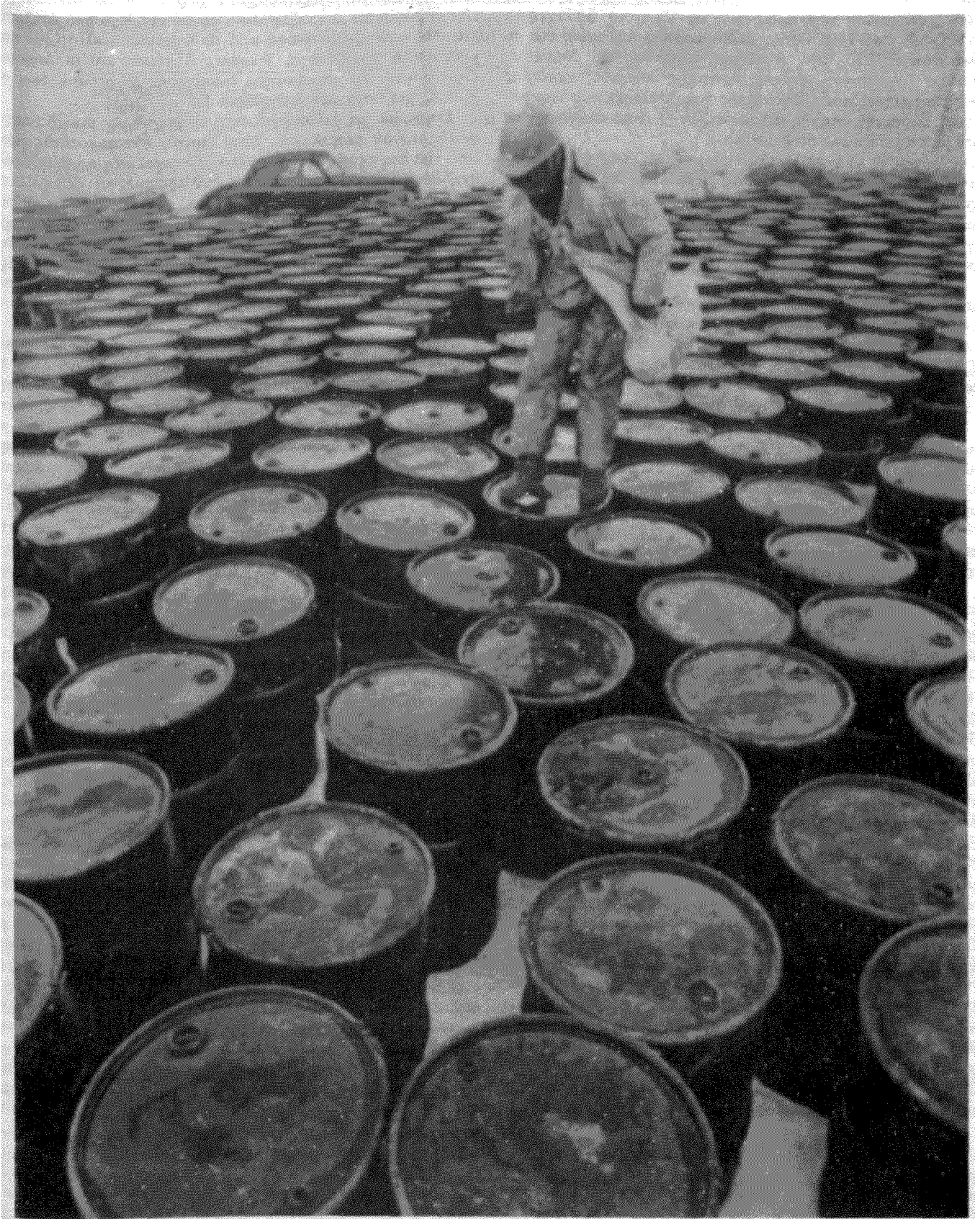
Η διαχρονική εξελικτική διαδικασία διαμόρφωσης της σημερινής κατάστασης στον τομέα των πετρελαιοειδών πέρασε μέσα από ορισμένες φάσεις, η καθεμιά από τις οποίες οριοθετείται από συγκεκριμένα γεγονότα με αποτελέσματα που ανακλάστηκαν, περισσότερο ή λιγότερο, σε όλες τις εποχές. Τέτοια γεγονότα-τομές στην ιστορία του Ε.Π.Κ. αποτελούν η ίδρυση του Κρατικού Διυλιστηρίου Ασπροπύργου (1958), η σύμβαση του Δημοσίου με την ΕΣΣΟ για ετήσια προμήθεια και διύλιση ποσότητας αργού (1962 με την αναθεώρηση του 1964), το πέρασμα της εκμετάλλευσης του Διυλιστηρίου Ασπροπύργου στο Κράτος (1976), η εξαγορά της ΕΣΣΟ (μετονομάστηκε σε Ε.Κ.Ο.) από το Δημόσιο (1983) και η έναρξη βαθμιαίας άρσης του κρατικού μονοπωλίου στην κάλυψη των αναγκών της εσωτερικής αγοράς με την παράλληλη δημιουργία ενός ενιαίου φορέα για τα πετρελαιοειδή που ανατέθηκε στην Δ.Ε.Π.Α.Ε.

Τον ουσιαστικό έλεγχο του Ε.Π.Κ. μέχρι το 1958 είχαν οι θυγατρικές πολυεθνικών που ιδρύθηκαν στη χώρα μας (MOBIL, TEXACO, BP κ.ά.), ενώ λίγα χρόνια πριν από τη λειτουργία του διυλιστηρίου Ασπροπύργου εμφανίζονται στο χώρο της αγοράς και άλλες μικρότερες εταιρείες. Οι εταιρείες αυτές προμήθευαν τη χώρα σε προϊόντα διύλισης πετρελαίου σύμφωνα με το δικό τους πρόγραμμα προβλέψεων πωλήσεων, χωρίς περιορισμό στο ύψος των εισαγωγών. Τα προϊόντα αυτά προερχόντουσαν κυρίως από τις εγκαταστάσεις αποθήκευσης ή τα διυλιστήρια των αντιστοίχων μητρικών εταιρειών στην Ευρώπη (κύρια στην Ιταλία). Ο κρατικός παρεμβατισμός που υπήρχε την εποχή αυτή αφορούσε την επιβολή τήρησης υποχρεωτικών αποθεμάτων ασφαλείας στους αποθηκευτικούς χώρους των εταιρειών, τον έλεγχο των προϊόντων με βάση τις τότε προδιαγραφές και τον καθορισμό των τιμών πώλησης είτε από τις εγκαταστάσεις των εταιρειών (χονδρική πώληση) είτε από τα πρατήρια (λιανική πώληση). Η κάλυψη των αναγκών του Δημοσίου, συμπεριλαμβανομένων και των στρατιωτικών υπηρεσιών, σε πετρελαιοειδή, γινόταν μέσα από μειοδοτικούς δια-

γωνισμούς στους οποίους έπαιρναν μέρος διάφορες εταιρείες, αλλά φυσικά πλεονεκτούσαν όσες διέθεταν σημαντικούς αποθηκευτικούς χώρους στην Ελλάδα. Ωστόσο από αυτούς τους διαγωνισμούς ξεκίνησαν οι μικρές εταιρείες, στην πλειοψηφία τους ελληνικές. Αν και το Ν.Δ. 3834/58 διατήρησε τα προνόμια των μεγάλων εταιρειών στη χώρα μας με τα δικαιώματα προμήθειας αργού και διαχείρισης προϊόντων που παραχώρησε στη MOBIL (και ουσιαστικά σε όλες τις θυγατρικές πολυεθνικών εταιρείες), η δημιουργία του Κρατικού Διυλιστηρίου αποτελεί σταθμό στην πετρελαϊκή και, κατ' επέκταση, ενεργειακή οικονομία της χώρας αφού μείωσε την άμεση εξάρτησή της από τις εισαγωγές προϊόντων από τις εταιρείες^(1,2). Η εκμετάλλευση του Διυλιστηρίου Ασπροπύργου δόθηκε αμέσως σε ιδιωτικούς φορείς.

Το 1962 το Δημόσιο προχώρησε σε σύναψη συμφωνίας με την ΕΣΣΟ για προμήθεια και διύλιση κατ' έτος 2 εκατομμυρίων τόνων αργού. Η σύμβαση αυτή κρίνεται σαν ιδιαίτερα επιβαρυντική για το ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα μέχρι το 1976 οπότε διαλύθηκε και αντικαταστάθηκε από σειρά μονοετών συμβάσεων. Σε σχέση με το Κρατικό Διυλιστήριο Ασπροπύργου πρέπει να σημειωθεί ότι ο χώρος της παραγωγής έμεινε τελείως παραμελημένος αφού οι παροδοικοί ενοικιαστές-ιδιώτες του αδιαφόρησαν για την τεχνολογική του αναβάθμιση. Ταυτόχρονα η ΕΣΣΟ έριχνε όλο και περισσότερο βάρος στα κερδοφόρα συναλλαγματικά τμήματα των διεθνών πωλήσεων (αεροπορικά και ναυτιλιακά) με αποτέλεσμα συνεχή υποχώρησή της στον τομέα της εσωτερικής αγοράς, παρά το ότι υπήρχαν δυνατότητες απόκτησης μεγαλύτερου μεριδίου σ' αυτή και διατήρησης τόσον μεριδίου ώστε να εξασφαλίζεται η βιωσιμότητα της δραστηριότητας αυτής και να εξυπηρετούνται στόχοι αριστοποίησης μέσα και από τον επιμερισμό διοικητικών δαπανών. Παράλληλα οι μεγάλες εταιρείες έκαναν το παν για να διατηρήσουν τα προνόμιά τους και μάλιστα έφτασαν στο σημείο να απειλήσουν με ομαδική υποχώρηση από τον ελλαδικό χώρο το 1986 σε περίπτωση που γινόταν δεκτή από το ελληνικό κράτος η προσφορά ομάδας ελληνικών εταιρειών για εφοδιασμό της χώρας σε αργό με ευνοϊκότερους όρους σε σχέση με αυτούς των θυγατρικών πολυεθνικών.

Το Διυλιστήριο Ασπροπύργου πέρασε πλήρως στα χέρια του κράτους το 1976 και μετονομάστηκε σε Ελληνικά Διυλιστήρια Ασπροπύργου (ΕΛ.Δ.Α). Στη συνέχεια ένα μέρος των αναγκών της χώρας σε πετρελαιοειδή καλυπτόταν από την επε-

ξεργασία αργού στα ΕΛ.Δ.Α. και το υπόλοιπο είτε μέσω της ΕΣΣΟ είτε με συμφωνίες διύλισης πετρελαίου και αγοράς του πλήρους φάσματος των προϊόντων σε ιδιωτικά διυλιστήρια (ΠΕΤΡΟΛΑ, ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ). Καθοριστικής σημασίας για το μέλλον του Ε.Π.Κ. ήταν η πλήρης αδράνεια του Δημοσίου προς την κατεύθυνση ίδρυσης κρατικής εταιρείας εμπορίας προϊόντων πετρελαίου, θυγατρικής του Διυλιστηρίου Ασπροπύργου, παρά την ύπαρξη ευνοϊκότερων για αυτό συνθηκών σε σχέση με τα υπόλοιπα διυλιστήρια.

Συγχρόνως το ιδιωτικό διυλιστήριο της ΜΟΤΟΡ ΟΪΛ παρακολούθησε τις διεθνείς απαιτήσεις σχετικά με τη βιομηχανία πετρελαίου και αναβαθμίστηκε τεχνολογικά με την εγκατάσταση μονάδων μετατροπής υπολειμμάτων προς λευκά προϊόντα. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι κανένα άλλο ελληνικό διυλιστήριο δεν συμμορφώθηκε με το επιχειρηματικό κλίμα του μέλλοντος όπως αυτό είχε αρχίσει να φαίνεται σε παγκόσμια κλίμακα, έφερε σαν αποτέλεσμα το διυλιστήριο αυτό να είναι το μόνο ολοκληρωμένο και πρακτικά βιώσιμο σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού λίγα χρόνια μετά την εποχή αυτή.

Στα μέσα στον 1982 η ΕΧΧΟΝ αποφάσισε να διακόψει τις δραστηριότητές της στην Ελλάδα που εκδηλωνόντουσαν μέσω της ΕΣΣΟ. Σαν λόγοι που ώθησαν την πολυεθνική σε αυτή της την απόφαση πιθανολογούνται, με διαφορετικό ο καθένας βαθμό συμβολής, οι σχετικοί με αριστοποίηση του δικτύου παραγωγής της στην Ευρώπη σε συνδυασμό με τις αναμενόμενες εξελίξεις στη ζήτηση πετρελαιοειδών και πετροχημικών στη λεκάνη της Μεσογείου, με την ανάγκη δαπανηρού εκσυγχρονισμού του ήδη παλαιωμένου διυλιστηρίου καθώς και λόγοι αντικειμενικής δυσκολίας διατήρησης των προνομίων της εταιρείας από το υπό νέα κυβέρνηση ελληνικό κράτος. Το Δημόσιο, πιεζόμενο από την αναγκαιότητα συνέχισης της λειτουργίας των μονάδων της ΕΣΣΟ για κάποιο διάστημα λόγω της διασύνδεσής της με αλυσίδα άλλων βιομηχανιών της περιοχής Θεσσαλονίκης και συνεκτιμώντας τις δυνατότητες που θα του παρείχε ο πλήρης έλεγχος των δυο διυλιστηρίων και το ψηλό για τα ελληνικά δεδομένα επίπεδο του προσωπικού και της οργάνωσης του όλου συγκροτήματος, υπέγραψε στα μέσα του 1983 σύμφωνο εξαγοράς όλων των τμημάτων της ΕΣΣΟ αντί 15 εκατομμυρίων δολαρίων και μετονόμασε την επιχείρηση σε Ελληνικά Καύσιμα Ορυκτέλαια (Ε.Κ.Ο). Το ίδιο έτος υποβάλλονται και τα σχέδια για εκσυγχρονισμό των ΕΛ.Δ.Α. με την εγκατάσταση μονάδας Καταλυτικής Πυρόλυσης*.

Έτσι η κατάσταση από το 1983 και μετά διαμορφώνεται όπως παρακάτω. Η αγορά είναι ουσιαστικά χωρισμένη σε δυο τμήματα:

α) τον «τομέα μέριμνας δημοσίου», που ελέγχεται πλήρως αφού οι εταιρείες υποχρεώνονται να παίρνουν τα προϊόντα από τα Κρατικά Διυλιστήρια σε τιμές καθορισμένες από το Κράτος και να τα μεταπωλούν σε τιμές επίσης καθορισμένες, και

β) το μη ελεγχόμενο τμήμα της, που αφορά τα καύσιμα ποτοπόρων πλοίων (international marine bunkers) και αεροπορικών πτήσεων εξωτερικού, που καλύπτεται με ευθύνη των εταιρειών εμπορίας.**

Οι ανάγκες του «τομέα μέριμνας δημοσίου» ή «ελεγχόμενου μέρους» της αγοράς καλύπτονται από πετρελαιοειδή προϊόντα

που είτε εισάγονται απευθείας από το Κράτος (θεωρώντας ως εισαγωγή και την αγορά από τα εγχώρια ιδιωτικά διυλιστήρια) είτε παράγονται με επεξεργασία αργού στα Κρατικά Διυλιστήρια. Με κατευθείαν αγορά από τα Κρατικά Διυλιστήρια προμηθεύονται προϊόντα οι Ένοπλες Δυνάμεις και οι Δημόσιοι Οργανισμοί. Το υποσύστημα διακίνησης πετρελαιοειδών στο Ε.Π.Κ. φαίνεται στο διάγραμμα 1.

Στη χώρα μας λειτουργεί αυτή τη στιγμή μια μονάδα παραγωγής αργού πετρελαίου, στον Πρίνο, δυναμικότητας πάνω από ένα εκατομμύριο τόνους/έτος. Ο συνολικός αριθμός διυλιστηρίων είναι τέσσερις μονάδες, δυο κρατικές και οι υπόλοιπες ιδιωτικές, διυλιστικής δυναμικότητας που ξεπερνά τα 18 εκατομμύρια τόνους ανά έτος. Υπάρχουν επίσης τρία διυλιστήρια λιπαντικών δυναμικότητας περίπου 150 χιλιάδες τόνους/έτος καθώς και εγκαταστάσεις αποθήκευσης και διακίνησης πετρελαιοειδών. Οι εταιρείες εμπορίας είναι περίπου 30, ενώ συνολικά απασχολούνται στο κύκλωμα διύλισης και εμπορίας περίπου 10.000 εργαζόμενοι.

Από τις αρχές του 1986 αρχίζει ο σταδιακός περιορισμός της «έκτασης» του ελεγχόμενου τμήματος της αγοράς με την παραχώρηση στις εταιρείες εμπορίας του δικαιώματος να αγοράζουν ένα μέρος από τα προϊόντα που διακινούν σε συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού. Έτσι αίρεται μερικά το κρατικό μονοπώλιο στην κάλυψη των αναγκών των εταιρειών. Οι παραπάνω διαρρυθμίσεις γίνονται στα πλαίσια της ευθυγράμμισης της χώρας με τις αρχές της Ε.Ο.Κ. Φαίνεται λοιπόν καθαρά η ανάγκη εκσυγχρονισμού των Κρατικών Διυλιστηρίων, ώστε να μπορούν να είναι ανταγωνιστικά στα πλαίσια της νέας κατάστασης. Την πετρελαϊκή πολιτική της χώρας εκφράζει σαν υπεύθυνος για τη δημιουργία του φορέα η Δημόσια Επιχείρηση Πετρελαίου (Δ.Ε.Π.). Η προσπάθεια για δυναμική παρέμβαση και κυριαρχία του Δημοσίου τομέα στο πετρελαϊκό κύκλωμα όπως θα διαμορφωθεί αυτό στο μέλλον αναμένεται να είναι σκληρή και απαραίτητα πρέπει να συνοδευτεί από κατάλληλη οργάνωση και στελέχωση του φορέα που θα δώσει τη μάχη για λογαριασμό του Δημοσίου, ώστε να υπάρχουν βάσιμες ελπίδες επιτυχίας.

Η προμήθεια πετρελαιοειδών

Τα πετρελαιοειδή στην παγκόσμια αγορά προσφέρονται είτε με μορφή πρώτης ύλης προς επεξεργασία (αργό πετρέλαιο), είτε σαν έτοιμα προϊόντα διύλισης. Οι περισσότεροι τύποι πετρελαίου είναι δυνατόν να αγοραστούν σε δυο διαφορετικές τιμές, την επίσημη και την τιμή ελεύθερης αγοράς**. Η επίσημη τιμή καθορίζεται ή σε διασκέψεις μεταξύ εκπροσώπων ορισμένων χωρών που εξάγουν πετρέλαιο (μέλη του ΟΡΕC) ή από την πολιτική ηγεσία κάθε τέτοιας χώρας. Και στις δυο περιπτώσεις πάντως τα κριτήρια καθορισμού του ύψους της τιμής συμπεριλαμβάνουν και πολιτικούς κατά κύριο λόγο στόχους. Η τιμή ελεύθερης αγοράς αντίθετα διαμορφώνεται σύμφωνα με το νόμο προσφοράς και ζήτησης και χαρακτηρίζεται γενικά οποιαδήποτε μη-διακρατική πράξη προμήθειας αργού.

Εναλλακτικά για τον αγοραστή υπάρχει και η δυνατότητα προμήθειας έτοιμων προϊόντων διύλισης πετρελαίου σε τιμές οι οποίες διαμορφώνονται σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς. Έτσι

* Μονάδα Fluidized Catalytic Cracking (FCC).

** Εξαιρούνται ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ, μερίδιο ΕΚΟ.

* απόδοση στην ελληνική του όρου official price

** απόδοση στην ελληνική του όρου spot-αγορά.

Πίνακας 1: Ισοζύγιο Διακίνησης Πετρελαιοειδών στη Χώρα (ποσά σε 10³ Τ.Ι.Π.).

Έτος	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
ΑΡΓΟ (ΠΑΡΑΓΩΓΗ)	0	0	0	0	0	196	1032	1241	1320
+ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	14359	11840	12630	17171	17708	18497	14570	12135	12120
- ΕΞΑΓΩΓΗΣ	2489	1942	1010	1472	3174	2290	869	56	728
- Α.Χ.Σ.Δ.	(310)	(116)	32	18	19	12	9	9	10
+ ΑΡΧ. ΑΠΟΘΕΜ.	673	1754	1216	1236	1492	1739	2196	1816	1050
- ΤΕΛ. ΑΠΟΘΕΜ.	1754	1216	1236	1492	1739	2196	1816	1050	1059
= ΔΙΥΛΙΣΗ	11099	10552	11568	15425	14268	15934	15104	14077	12693
ΙΔΙΟΚΑΤΑΝ. ΑΠΩΛ.	478	492	514	635	576	641	591	526	469
ΠΡΟΪΟΝΤΑ (ΠΑΡΑΓΩΓ.)	10621	10060	11054	14790	13692	15293	14513	13551	12224
+ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ	1673	3010	3824	4585	5974	3578	4406	4036	3099
- ΕΞΑΓΩΓΕΣ	1621	2485	3454	7293	7317	7677	7789	6264	4562
- Σ.Δ.	23	424	116	6	7	(17)	32	(5)	26
+ ΑΡΧ. ΑΠΟΘΕΜ.	1590	2052	2010	1807	2064	2523	2393	2309	2687
- ΤΕΛ. ΑΠΟΘΕΜ.	2010	2010	1807	2064	2523	2393	2309	2687	2260
- ΚΑΥΣΙΜΑ ΠΟΝΤΟΠ.	1036	898	1037	993	855	1042	846	823	861
= ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	9152	9305	10474	10826	11028	10299	10336	10127	10353

ΠΗΓΗ: ΥΒΕΤ

διαχρονικά, και ανάλογα με τις κατά περίπτωση σχέσεις του ύψους των αντίστοιχων τιμών, είναι δυνατόν να εμφανίζεται για τον αγοραστή σαν πιο συμφέρουσα οικονομικά η προμήθεια αργού με συμβάσεις με την παραγωγό χώρα ή με προσφυγή στην ελεύθερη αγορά ή ακόμη η αγορά έτοιμων προϊόντων με σκοπό την κάλυψη των σχετικών αναγκών.

Παράλληλα με τους πιο πάνω «παραδοσιακούς» τρόπους προμήθειας πετρελαιοειδών είναι δυνατόν να συνυπάρχουν κατά καιρούς και διάφορα συμβατικά σχήματα προμήθειας. Η δημιουργία τους βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη συγκεκριμένη κατάσταση της αγοράς πετρελαίου εκείνη την εποχή και έτσι σε περίπτωση αλλαγής των συνθηκών τα ίδια σχήματα ή θα τροποποιηθούν ή θα πέσουν σε αχρηστία και θα αντικατασταθούν από άλλα πιο ευέλικτα. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί το σύστημα σύναψης συμφωνιών προμήθειας πετρελαίου σε τιμή που υπολογίζεται με βάση την αξία των προϊόντων επεξεργασίας του σε καθορισμένο διυλιστήριο (τιμή NETBACK). Αυτό το σχήμα προμήθειας κερδίζει συνεχώς έδαφος από τις αρχές του 1986¹ και είναι χαρακτηριστικό της «αγοράς του αγοραστή», όπως αυτή χαρακτηρίζεται.

Η παρακολούθηση των τάσεων των τιμών στην αγορά και η επιλογή οποιουδήποτε από τους παραπάνω τρόπους προμήθειας υποδεικνύουν τα καθαρά οικονομικά κριτήρια αποτελέτη την πάγια πολιτική κάθε ιδιωτικής επιχείρησης με ανάλογες πετρελαϊκές δραστηριότητες. Εάν όμως ο αγοραστής είναι το κράτος τότε δεν συνηθίζεται η χρησιμοποίηση αποκλειστικά και μόνο οικονομικών κριτηρίων για την επιλογή του κατάλληλου προμηθευτή. Στην περίπτωση αυτή λόγοι ασφαλείας, πολιτικής ή εμπορικής συνεργασίας με άλλες χώρες κλπ. οδηγούν πολύ συχνά στο να καλύπτονται οι ανάγκες της συγκεκριμένης χώρας σε πετρελαιοειδή με ψηλότερο κόστος από ότι θα ήταν δυνατό (και ίσως εύκολο). Κάτι τέτοιο γίνεται στην περίπτωση της Ελλάδας και θα αναλυθεί περισσότερο στα επόμενα.

Η σύνθεση των αγορών πετρελαιοειδών στον ελληνικό χώρο (1977-84).

Όπως φαίνεται στον πίνακα 1 η Ελλάδα εισάγει το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών της σε αργό πετρέλαιο (το μικρότερο εισαγόμενο ποσοστό ήταν 90% περίπου το 1984). Οι αντίστοιχες ποσότητες έχουν προέλευση κυρίως τη Σοβιετική Ένωση και τις Αραβικές χώρες, όπως φαίνεται στους πίνακες 2 και 3, δείχνει ότι ποσοστό των εισαγωγών πετρελαίου που κυμαίνεται από 49% (το 1981) μέχρι και 74% περίπου (το 1984) αναφέρεται στο Δημόσιο Τομέα.

Από το 1981 και μετά παρατηρείται μια σημαντική μείωση των ελληνικών εισαγωγών αργού (πίνακας 2). Πιο συγκεκριμένα οι εισαγωγές πετρελαίου σημείωσαν πτώση από 18,5 εκατομμύρια τόνους το 1981 σε 12,1 εκατομμύρια τόνους το 1984 χωρίς όμως να μειωθεί η επιβάρυνση του Δημοσίου (πίνακας 4). Διάφορες αιτίες προκάλεσαν αυτό το γεγονός και σαν σπουδαιότερες αναφέρονται οι εξής:

α) ο περιορισμός των αποθεμάτων στα καθορισμένα από το Διεθνή Οργανισμό Ενέργειας όρια ασφαλείας των 100 περίπου ημερών κατανάλωσης, σαν συνέπεια της παγκόσμιας υπερπροσφοράς αργού (που επέφερε και την πτώση των αντίστοιχων τιμών),

β) η μείωση των αναγκών της ΔΕΗ σε μαζούτ, η οποία συμβαδίζει με τις προσπάθειες της Επιχείρησης για ανάπτυξη των εγχώριων ενεργειακών πόρων,

γ) η αύξηση της παραγωγής του κοιτάσματος του Πρίνου, και,

¹ Στην πραγματικότητα η τιμή NETBACK αντικατέστησε τις επίσημες σχεδόν όλη τη διάρκεια του 1986 που οι τιμές του πετρελαίου ήταν πολύ χαμηλές.

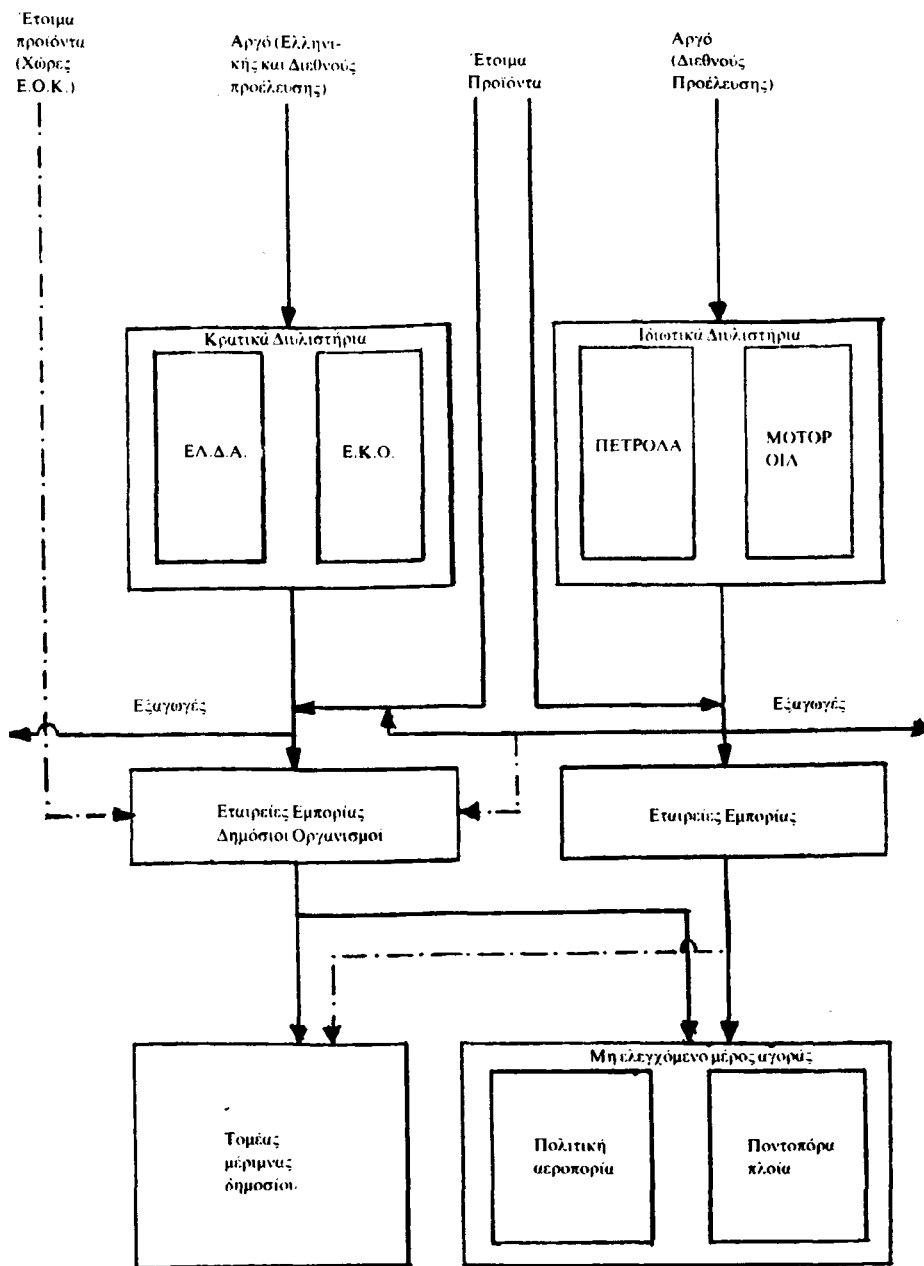
Πίνακας 2: Εισαγωγές αργού 1977-1984 (σύνολο χώρας, ποσά 10³ ΜΤ).

		1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	
1. ARABIAN LT	(Σ. ΑΡΑΒΙΑ)	3610	2760	5681	7471	7163	6794	4680	1952	
2. ARABIAN MD	»	529	1410	2852	1926	2679	1035	335	1202	
3. ARABIAN HV	»	670	-	180	56	165	-	-	-	
4. ARABIAN BERRI	»	430	-	143	-	-	-	-	-	
5. BASRAH LT	(ΙΡΑΚ)	-	443	-	-	-	-	-	-	
6. BASRAH MD	»	292	867	989	737	131	-	-	-	
7. KIRKUK	»	810	1296	2323	1298	1017	1386	1174	2560	
8. SARIR	(ΛΙΒΥΗ)	114	-	807	1697	1904	1613	1164	1049	
9. ES SIDER	»	-	-	119	764	1139	999	392	1104	
10. BREGA	»	73	-	-	106	132	-	551	65	
11. SIRTICA	»	-	-	-	-	-	-	60	66	
12. ZUEITINA	(ΑΛΓΕΡΙΑ)	-	-	-	-	-	-	312	-	
13. SAHARAN BLEND	»	-	-	-	-	-	554	388	692	
14. ZARZAITAINE	»	555	627	1073	770	543	265	321	-	
15. IRANIAN LT	(ΙΡΑΝ)	472	848	-	81	-	-	171	-	
16. IRANIAN HV	»	662	839	89	222	655	20	119	307	
17. SIRRI	»	-	-	194	-	-	-	-	-	
18. FOREIDOOON	»	31	497	-	-	-	-	-	-	
19. ROSTAM	»	-	126	-	-	-	-	-	-	
20. SASSAM	»	-	101	-	-	-	-	-	-	
21. MINAS	(ΙΝΔΟΝΗΣΙΑ)	-	-	-	-	230	-	-	-	
22. SUMATRA LT	»	-	-	-	-	-	117	-	-	
23. SUEZ BLEND	(ΑΙΓΥΠΤΟΣ)	-	-	-	254	229	181	-	196	
24. BELAYIM	»	578	453	207	169	254	-	49	-	
25. NINIAN	(ΗΝ. ΒΑΣΙΛΕΙΟ)	-	-	-	69	-	-	-	-	
26. BRENT	»	-	-	-	-	-	-	-	150	
27. ASHTART	(ΤΥΝΗΣΙΑ)	581	301	589	1010	469	186	112	83	
28. SOUEDIE	(ΣΥΡΙΑ)	286	371	633	-	547	276	-	-	
29. KUWAIT	(ΚΟΥΒΕΪΤ)	494	-	311	103	51	-	-	404	
30. OMAN	(OMAN)	-	-	-	-	-	-	146	-	
31. DUBAI	(ΝΤΟΥΜΠΑΪ)	-	-	-	-	-	-	-	140	
32. MANDJI	(ΓΚΑΜΠΟΝ)	-	-	-	-	-	-	79	-	
33. ΡΟΥΜΑΝΙΚΟ	(ΡΟΥΜΑΝΙΑ)	-	-	-	82	-	-	-	-	
34. ΡΩΣΙΚΟ	(Ε.Σ.Σ.Δ.)	1654	1635	962	893	1189	1144	2082	2150	
ΣΥΝΟΛΟ		11841	12574	17152	17708	18497	14570	12133	12120	ΠΗΓΗ: ΥΒΕΤ

Πίνακας 3: Στοιχεία προμηθειών αργού του Ελληνικού Δημοσίου 1981-85 (ποσότητες σε 10³ ΜΤ, αξίες σε USD).

Ετος	1981		1982		1983		1984		1985		
Προέλευση	Αξία	Ποσότητα	Αξία	Ποσότητα	Αξία	Ποσότητα	Αξία	Ποσότητα	Αξία	Ποσότητα	
1) ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ											
ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΣ											
ΑΙΓΥΠΤΟΣ										190.0	37.293.324
ΑΛΓΕΡΙΑ			600.0	177.600.000	591.8	143.407.390	910.0	168.867.720	466.0	110.949.651	
ΕΛΛΑΔΑ	156.4	38.700.000	1100.0	254.870.000	1183.0	227.306.123	667.3	130.218.387	624.2	115.221.679	
ΙΡΑΚ	1147.1	314.700.000	1500.0	394.500.000	1023.0	237.791.912	1000.0	277.097.895	785.0	161.806.674	
ΙΡΑΝ							1000.0		156.0	33.125.419	
ΚΟΥΒΕΪΤ							600.0	82.705.764	249.0	50.960.550	
ΛΙΒΥΗ	1481.4	448.500.000			625.4	141.881.525	900.0	207.464.218	1086.0	235.037.993	
ΣΑΟΥΔΙΚΗ											
ΑΡΑΒΙΑ	2374.8	578.700.000	1125.0	283.682.000	832.0	188.077.700	1500.0	444.052.665	742.0	154.889.737	
ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ											
ΕΝΩΣΗ	1953.1	571.500.000	2000.0	532.370.000	2023.4	435.476.205	1800.0	421.345.713	2227.0	441.192.759	
ΣΥΡΙΑ	551.5	131.800.000	300.0	63.600.000							
ΤΥΝΗΣΙΑ	881.0	267.700.000	159.3	44.154.000	51.5	14.374.759					
ΣΥΝΟΛΟ											
ΣΥΜΦΩΝΙΩΝ	8545.3	2.351.600.000	6784.3	1.750.776.000	6330.1	1.388.315.614	8377.3	1.731.752.362	6525.2	1.340.477.786	
θ) SPOT			δεν δια-	δεν δια-							
ΑΓΟΡΕΣ	424.6	167.600.000	τίθεται	τίθεται	364.5	81.124.718	547.2	112.360.188	1208.3	238.437.876	
ΓΕΝΙΚΟ											
ΣΥΝΟΛΟ	8969.9	2.519.200.000			6694.6	1.469.440.332	8924.5	1.844.112.550	7733.5	1.578.915.662	
(SPOT)											
(ΣΥΜΦΩΝΙΕΣ)	0.05	0.07			0.06	0.06	0.07	0.06	0.19	0.18	

Διάγραμμα 1: Ροή Υγρών Καυσίμων στο ΡΠΚ.

..... πρόσθετη ροή μετά τη σταδιακή απελευθέρωση της αγοράς (1.1.1986).

δ) ο περιορισμός των απωλειών διύλισης και ιδιοκατανάλωσης στα ΕΛ.Δ.Α.

Οι εισαγωγές έτοιμων προϊόντων διύλισης καλύπτουν σημαντικό μέρος των σχετικών αναγκών της ελληνικής αγοράς (ποσοστό σταθερά μεγαλύτερο από 30% για τα έτη 1977-84 σύμφωνα με τον πίνακα 1) και μέχρι και το 1982 γινόντουσαν ουσιαστικά από ιδιωτικούς φορείς. Το 1983 το 1/4 περίπου των εισαγωγών έτοιμων προϊόντων έγινε από πράξεις του Δημο-

σίου ενώ για το 1984 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 69%. Τα προϊόντα που εισάγονται είναι κυρίως βενζίνες.

Οι εξαγωγές προϊόντων γίνονται κατά κύριο λόγο από τα ιδιωτικά διυλιστήρια που λειτουργούν στον ελλαδικό χώρο και αφορούν κυρίως τις καταναλώσεις του «μη ελεγχόμενου» μέρους της αγοράς (ντήζελ, μαζούτ, καύσιμα πολιτικής αεροπορίας) και τη νάφθα.

Πίνακας 4: Σχέση αξίας Εισαγωγών πετρελαιοειδών προς την Αξία του Συνόλου των Εξαγωγών της Χώρας (ποσά σε χιλιάδες USD).

Έτος	Αξία Συνόλου Εξαγωγών	Αξία εισαγωγών (3) πετρελαιοειδών	Ποσοστό %
1980	5,1 (1)	2,5	49,0
1981	4,3 (1)	2,7	62,8
1982	4,3 (1)	1,9	44,2
1983	4,2 (2)	1,7	40,5
1984	4,8 (2)	2,2	45,8

Πηγή (1): Τεχνικά χρονικά
Πηγή (2): Εφημερίδα «Κέρδος»
Πηγή (3): ΕΛΔΑ

Η διακίνηση πετρελαιοειδών από την πλευρά των μη δημοσίων συμφερόντων φορέων που δρουν στην Ελλάδα διέπεται από καθαρά ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια. Άμεσο αποτέλεσμα είναι το ότι η προμήθεια των αναγκαίων ποσοτήτων πετρελαιοειδών είναι δυνατόν να γίνεται μόνο από την ελεύθερη αγορά ή μόνο από την αγορά έτοιμων προϊόντων εάν οι συνθήκες για κάτι τέτοιο είναι ευνοϊκές.

Το Δημόσιο έχει την αποκλειστική ευθύνη για τον επαρκή εφοδιασμό του «ελεγχόμενου» μέρους της εσωτερικής αγοράς. Η κάλυψη των σχετικών αναγκών γίνεται αφού χρησιμοποιηθούν οι πιο κάτω πηγές προμήθειας πετρελαιοειδών:

α) *Διακρατικές συμφωνίες.* Το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών του «τομέα μέριμνας Δημοσίου» σε πετρελαιοειδή καλύπτεται από συμβάσεις μεταξύ του Κράτους και των αντίστοιχων παραγωγών πετρελαίου χωρών. Οι διακρατικές συμφωνίες αναφέρονται παραδοσιακά σε ποσότητες αργού πετρελαίου και μέχρι τώρα έχουν συναφθεί από το Κράτος μόνο δυο τέτοιου τύπου συμβάσεις οι οποίες αφορούσαν έτοιμα προϊόντα. Αυτές ήταν με την Αλβανία για 50 χιλιάδες τόνους ντήζελ (είναι και η μόνη που η πληρωμή έγινε κατά 100% με προϊόντα ίσης αξίας) και με τη Γιουγκοσλαβία για 35 χιλιάδες τόνους άσφαλτο. Είναι επίσης δυνατόν η συμφωνημένη ποσότητα πετρελαίου να μην παράγεται στη χώρα με την οποία υπογράφεται η σύμβαση (π. χ. το 1981 και το 1982 η Ελλάδα αγόρασε λυβικό αργό από τη Σοβιετική Ένωση). Η εξόφληση της αξίας κάθε διακρατικής συμφωνίας γίνεται κατά ένα ποσοστό σε «ρευστό χρήμα» και κατά το υπόλοιπο μέρος με ελληνικά προϊόντα (π.χ. Σοβιετική Ένωση) ή με διάφορες υπηρεσίες (π.χ. έργα πολιτικού μηχανικού στη Λιβύη και την Αλγερία). Τα ποσοστά ποικίλλουν ανάλογα με τον κατά περίπτωση πωλητή πετρελαίου.

β) *Ελεύθερη αγορά.* Μέχρι το 1981, οπότε σημειώθηκε το τελευταίο μέγιστο των τιμών στην ελεύθερη αγορά, το Δημόσιο απόφευγε να χρησιμοποιεί τον αντίστοιχο τρόπο προμήθειας πετρελαίου. Κάτι τέτοιο επιβαλλόταν αφού οι πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του '70 είχαν εκδηλωθεί και με έλλειψη αργού στην ελεύθερη αγορά, με αποτέλεσμα οι τιμές των ευκαιριακών (on the spot) αγορών να είναι μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες επίσημες. Στη συνέχεια όμως η βαθμιαία άρση αυτής της κατάστασης, με τη δημιουργία συνθηκών υπερεπάρκειας (η

οποία συνεχώς εντεινόταν) στην παγκόσμια αγορά πετρελαίου και, σαν αποτέλεσμα με τη διολίσθηση των τιμών της ελεύθερης αγοράς σε επίπεδα χαμηλότερα των επίσημων έστρεψε το ενδιαφέρον των αρμοδίων και προς αυτή την κατεύθυνση.

Έτσι οι ποσότητες αργού με προέλευση την ελεύθερη αγορά κάλυψαν το 6% των σχετικών αναγκών του Δημοσίου Τομέα το 1983, το 7% το 1984 και το 15% περίπου το 1985 (πίνακας 3). Το σύνολο των αντίστοιχων ποσοτήτων αγοράσθηκε ή από πλοία που συμπτωματικά διέσχιζαν τις ελληνικές θάλασσες ή από ελληνικές εταιρείες των οποίων οι υπηρεσίες προς ορισμένες χώρες της Μ. Ανατολής πληρώθηκαν κατά ένα ποσοστό σε πετρέλαιο. Φαίνεται έτσι ότι η τελική σύνθεση των ευκαιριακών αγορών του Δημοσίου διαμορφώθηκε περισσότερο από τυχαίους παράγοντες παρά σαν αποτέλεσμα κάποιας σχετικής ορθολογικής διαδικασίας, η οποία περιορίσθηκε στον κατά προσέγγιση καθορισμό του ετήσιου συνολικού ύψους προμηθειών από την ελεύθερη αγορά.

Η εξεύρεση των κατά περίπτωση αναγκαίων ποιοτήτων και ποσοτήτων πετρελαίου ευκαιριακής προέλευσης στη χαμηλότερη δυνατή τιμή τους θα μπορούσε να μειώσει αρκετά τη συνολική συναλλαγματική δαπάνη της χώρας για πετρελαιοειδή, μέσα από μείωση του μέρους της που αναφέρεται σε προμήθειες από την ελεύθερη αγορά. Με αυτό το πνεύμα λοιπόν, μια μελέτη με θέμα τον έλεγχο της αποτελεσματικότητας κάποιας κατάλληλης οργανωτικής δομής με σκοπό την εκμετάλλευση των συνθηκών της ελεύθερης αγοράς θα παρουσίαζε πολύ ενδιαφέρον. Σε οποιαδήποτε τέτοια περίπτωση πάντως το αποτέλεσμα μιας όσο το δυνατόν ακριβέστερης εκτίμησης των συνολικών εξόδων σύστασης και κίνησης του αντίστοιχου μηχανισμού θα αποτελούσε ένα παράγοντα με ιδιαίτερη βαρύτητα στην υπόθεση υλοποίησης αυτής της ιδέας.

γ) *Συμφωνίες με ιδιωτικές επιχειρήσεις.* Τέτοια είναι η σύμβαση με την Εταιρεία Πετρελαίων Βορείου Αιγαίου που αφορούσε το σύνολο της παραγωγής του κοιτάσματος του Πρίνου μέχρι το 1983 και το μισό της από το 1984 και μετά.

δ) *Αγορά έτοιμων προϊόντων.* Οι τιμές των έτοιμων προϊόντων διύλισης πετρελαίου στη διεθνή αγορά βρίσκονται σε πτωτική τάση από το 1981 και μετά ακολουθώντας την ανάλογη γενική τάση των τιμών του πετρελαίου. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι μεταξύ 1981 και 1985 στην αγορά έτοιμων προϊόντων της Ιταλίας η μέση ετήσια τιμή υγραερίων έπεσε κατά 97 USD/MT ενώ για τις βενζίνες η αντίστοιχη πτώση ήταν 94 και 92 USD/MT για τους τύπους super και regular αντίστοιχα. Η πτώση της τιμής για τα καύσιμα αεριοθεωμένων τύπου κηροζίνης ήταν περίπου 70 USD/MT, για το ντήζελ 65 USD/MT, για το μαζούτ χαμηλού θείου (1% κατά βάρος το πολύ) 48 USD/MT, για το μαζούτ με θείο το πολύ 3,5 κατά βάρος 37 USD/MT και για τη νάφθα 83 USD/MT.

Αυτή η συνεχής μείωση των τιμών έκανε κατά περιόδους πολύ συμφέρουσα την αγορά έτοιμων, «λευκών» κυρίως (βενζίνες, ντήζελ), προϊόντων αφού η απόδοση των μη σύγχρονης τεχνολογίας κρατικών διυλιστηρίων σε τέτοια προϊόντα ήταν αρκετά χαμηλή ώστε το κόστος παραγωγής τους να υπερεκαλύπτει την τιμή πώλησής τους στο διεθνή χώρο. Έτσι από το 1982 το Δημόσιο άρχισε να αγοράζει και έτοιμα προϊόντα για την κάλυψη ενός μέρους των αναγκών του «ελεγχόμενου» τμήματος της ελληνικής αγοράς. Αυτών ακριβώς των αναγκών ποσοστό 6% το 1982, 11% το 1983, 21% το 1984 και 24% το 1985 καλύφθηκε από έτοιμα προϊόντα διύλισης πετρελαίου.

Ένα μέρος των εισαγωγών του Δημοσίου σε έτοιμα προϊόντα έχει προέλευση τα ιδιωτικά διυλιστήρια που λειτουργούν

στον ελλαδικό χώρο. Η σχετική αγορά είτε γίνεται με μεθοδικούς διαγωνισμούς στους οποίους μετέχουν και τα ιδιωτικά διυλιστήρια της χώρας, με προϊόντα ή δικής τους παραγωγής ή και διεθνούς προέλευσης, είτε αναφέρεται στο μίγμα των προϊόντων που λαμβάνεται από κατεργασία αργού του Δημοσίου στις εγκαταστάσεις ιδιωτικών διυλιστηρίων με κάποια αμοιβή.

Η αγοραστική πολιτική του Ελληνικού Δημοσίου στον πετρελαϊκό τομέα εκφράστηκε σχεδόν αποκλειστικά μέχρι το 1981 και κατά κύριο λόγο στη συνέχεια (ποσοστό σταθερά πάνω από το 70% των ετήσιων αναγκών σε πετρελαιοειδή (πίνακας 3), μέσα από διακρατικές συμβάσεις προμήθειας αργού. Το γεγονός αυτό συνδέεται στενά με την κατάσταση της παγκόσμιας αγοράς. Η σχετική δυσκολία στην εξεύρεση πετρελαίου μεταξύ 1974 και 1981 έδωσε απόλυτη προτεραιότητα στην εξασφάλιση της επαρκούς κάλυψης των αναγκών του Κρατικού μεριδίου στην ελληνική αγορά, πράγμα που πρακτικά μπορούσε να εγγραφεί πιστότερα μόνο η σύναψη διακρατικών συμφωνιών. Και στα επόμενα έτη όμως, και παρά την προοδευτική αλλαγή των παγκόσμιων συνθηκών προς το συμφέρον του αγοραστή πετρελαίου, οι διακρατικές συμφωνίες αποτέλεσαν την κύρια πηγή προμήθειας αργού για το Δημόσιο. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι ο λόγος των ποσοτήτων πετρελαίου με προέλευση την ελεύθερη αγορά προς τις αντίστοιχες από συμφωνίες προμήθειας εμφάνισε μέγιστο το 1985 με τιμή 0,19 ενώ μέχρι τότε δεν είχε ξεπεράσει ποτέ το 0,07 (πίνακας 3). Η διατήρηση σε χαμηλό (και προσεγγιστικά προκαθορισμένο) ποσοστό της συμμετοχής του συνόλου των ευκαιριακών αγορών στη σύνθεση των προμηθειών πετρελαίου του Δημοσίου κατά την περίοδο 1981-85 έγινε για λόγους τόσο ασφάλειας σε σχέση με τη σταθερότητα της τροφοδοσίας της χώρας σε αργό όσο και εμπορικούς. Οι τελευταίοι σχετίζονται άμεσα με τη δυνατότητα προώθησης των ελληνικών εξαγωγών, με βάση την αμοιβαιότητα του διεθνούς εμπορίου, σε κάθε χώρα με την οποία υπογράφεται διακρατική σύμβαση προμήθειας πετρελαίου³. Οι εξαγωγές αυτές αφορούν ελληνικά προϊόντα τα οποία ή δεν είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικά διεθνώς (εξαιτίας της ποιότητάς τους) ή θα μπορούσε ο κάθε πιθανός αγοραστής να προμηθευτεί από άλλες πηγές, σε μια ανάλογη προσπάθεια ενίσχυσης των δικών του εμπορικών δραστηριοτήτων.

Τα τελευταία χρόνια, με την αύξηση της υπερεπάρκειας πετρελαίου στην παγκόσμια αγορά και τη συνεχή μείωση των τιμών των έτοιμων προϊόντων επεξεργασίας του, έχει εκφραστεί η άποψη να αποδεσμευτεί η χώρα σε ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό από τις συμφωνίες προμήθειας και, εναλλακτικά, να αξιοποιήσει περισσότερο την ελεύθερη αγορά (αργό και προϊόντα)².

Είναι γεγονός ότι η απευθείας εξάρτηση της χώρας από λίγους πετρελαιοπαραγωγούς αποβαίνει σε βάρος της ευελιξίας της, που μεταφράζεται σε γρήγορη και εύκολη πρόσβαση σε πολλές διαφορετικές πηγές, ενώ μπορεί να οδηγήσει σε οικονομικής ή και πολιτικής φύσης πιέσεις. Θα πρέπει όμως να επισημανθεί εδώ ότι αφού η Ελλάδα δεν είναι αυτόνομη σε πετρελαιοειδή θα υπάρχει πάντα μια σχετική εξάρτηση από τους κατά περίπτωση προμηθευτές.

Τη στιγμή που οποιαδήποτε εξοικονόμηση συναλλάγματος επιφέρει αντίστοιχα οφέλη στην Εθνική Οικονομία της χώρας, ο σωστός καθορισμός ενός ανώτατου επιτρεπτού ορίου κάλυψης των αναγκών του «ελεγχόμενου» τμήματος της αγοράς από πετρελαιοειδή με προέλευση την ελεύθερη αγορά, έτσι ώστε συγχρόνως να διατηρούνται για το Δημόσιο τα πλεονεκτή-

ματα από τη σύναψη σημαντικών διακρατικών συμβάσεων, έχει ιδιαίτερη σημασία. Σε συνδυασμό με κάτι τέτοιο, ο προσδιορισμός του οικονομικά βέλτιστου αντίστοιχου μίγματος πετρελαίου και προϊόντων του, μέσα βέβαια στα επιτρεπόμενα όρια, θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον⁴⁻⁷.

Η διαδικασία προμήθειας πετρελαιοειδών του Δημοσίου μέχρι το 1985

Οι προμήθειες αργού πετρελαίου και προϊόντων διύλισής του από το Ελληνικό Δημόσιο γίνονται με βάση ένα πρόγραμμα προβλεπόμενων ετήσιων αναγκών του «ελεγχόμενου» τμήματος της αγοράς. Την επιμέλεια και ευθύνη για τη σύνταξη αυτού του προγράμματος, το οποίο αναφέρεται γενικά σε σύνολο αναγκών σε πετρελαιοειδή, έχει η αρμόδια Διεύθυνση Πετρελαιοειδών του Υπουργείου Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας (Υ.Β.Ε.Τ. – μέχρι τον 1984 Υπουργείο Ενέργειας και Φυσικών Πόρων ή Υ.Ε.Φ.Π.). Αφού καταρτιστεί το συγκεκριμένο πρόγραμμα, υπεύθυνοι των Υπουργείων Β.Ε.Τ. και Εμπορίου (ΥΠ.ΕΜ. – μεταξύ Ιουλίου του 1982 και 1984 Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας ή ΥΠ.ΕΘ.Ο.) συνεργάζονται με σκοπό τον κατά προσέγγιση καθορισμό του ύψους των προμηθειών με διακρατικές συμβάσεις και από την ελεύθερη αγορά καθώς και τον υπολογισμό της αντίστοιχης συνολικής δαπάνης. Η πιο πάνω διαδικασία πρέπει να έχει ολοκληρωθεί μέχρι τα μέσα Νοεμβρίου κάθε έτους (οπότε γίνεται η κατάθεση του κρατικού Προϋπολογισμού)⁸.

Μέχρι και το 1982 το ΥΠΕΜ είχε την αποκλειστική αρμοδιότητα για τη σύναψη και εκτέλεση (ασφάλιση των σχετικών φορτίων, μεταφορά τους κ.λπ.) των διακρατικών συμφωνιών. Από την πλευρά του το ΥΒΕΤ φρόντιζε για την προμήθεια πετρελαιοειδών από την ελεύθερη αγορά έτσι ώστε να καλύπτεται η προκαθορισμένη αντίστοιχη ποσότητα καθώς και η διαφορά ανάμεσα στην ποσότητα για την οποία προβλεπόταν να συναφθούν διακρατικές συμβάσεις και σε αυτή που συμφωνήθηκε τελικά. Στην όλη διαδικασία συμμετείχαν και εκπρόσωποι των ΕΛ.Δ.Α. σαν τεχνικοί σύμβουλοι. Κατά τη διάρκεια του χρόνου, και κάθε μήνα περίπου, γινόταν η σύγκληση κάποιας γνωμοδοτικής επιτροπής η οποία επανεξετάζε με βάση τα πραγματικά πλέον δεδομένα το αρχικό πρόγραμμα προμηθειών. Η επιτροπή αυτή, την οποία αποτελούσαν εκπρόσωποι των σχετικών Υπουργείων, των ΕΛ.Δ.Α. και της ΕΣΣΟ, φρόντιζε και για το διακανονισμό του θέματος κατανομής του πετρελαίου που είχε ήδη παραλάβει το Κράτος μεταξύ των Διυλιστηρίων Ασπροπύργου και Θεσσαλονίκης.

Από το 1983, και μέχρι το 1985, τον φορέα με αρμοδιότητα την επαρκή τροφοδοσία του μεριδίου του Δημοσίου στην ελληνική αγορά σε πετρελαιοειδή συνιστούσαν τα ΕΛ.Δ.Α. Η Διοίκηση του Διυλιστηρίου Ασπροπύργου, μετά από εξουσιοδότηση των ΥΒΕΤ και ΥΠΕΜ, είχε την αποκλειστική ευθύνη της σύναψης και εκτέλεσης διακρατικών συμφωνιών για λογαριασμό του Δημοσίου καθώς και της αξιολόγησης και επιλογής των κατάλληλων ποιοτήτων και ποσοτήτων πετρελαιοειδών από την ελεύθερη αγορά έτσι ώστε να καλύπτεται όσο το δυνατόν περισσότερο το πλέγμα των σχετικών αναγκών.

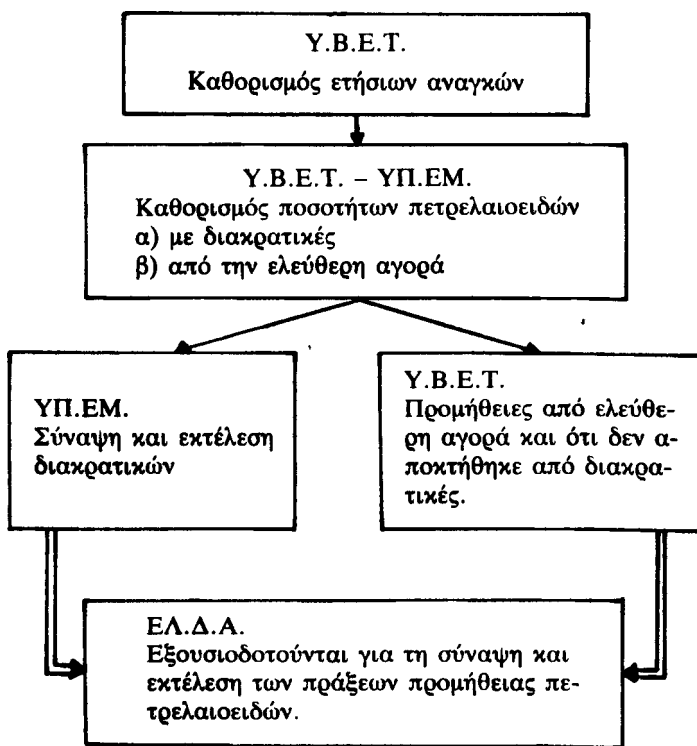
Οι πιο πάνω διαδικασίες, που είναι συνυφασμένες με το αντίστοιχο σύστημα αποφάσεως του πετρελαϊκού κυκλώματος, παριστάνονται εποπτικά στο διάγραμμα 2.

Η χρηματοδότηση των πράξεων προμήθειας πετρελαιοειδών μέχρι και το 1985 γινόταν από το Ελληνικό Δημόσιο. Στην Τράπεζα της Ελλάδος υπήρχε ο λογαριασμός Χρηματοδότησης

Πετρελαιοειδών με επιτόκιο 12% και τόκους που χρεωνόντουσαν κάθε εξάμηνο με ειδοποίηση του Υπουργείου Οικονομικών. Μετά την κατάθεση του Κρατικού Προϋπολογισμού γινόταν στον ίδιο λογαριασμό άνοιγμα πίστωσης, με ύψος ίσο με την προβλεπόμενη συνολική δαπάνη για πετρελαιοειδή όπως είχε ήδη καθοριστεί αυτή από το Υ.Β.Ε.Τ. Στη συνέχεια, και με εντολή του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, γινόταν εξόφληση συγκεκριμένων ενταλμάτων προπληρωμής σε βάρος της πιο πάνω πίστωσης και με το αντίστοιχο ποσό ο κατά περίπτωση εκτελεστής κάποιας πράξης προμήθειας πετρελαιοειδών (ΥΠΕΜ, ΥΒΕΤ ή ΕΛ.Δ.Α.) ανταποκρινόταν στις οικονομικές υποχρεώσεις του απέναντι στον σχετικό προμηθευτή.

Το νομικό πλαίσιο που κάλυπτε την πιο πάνω διαδικασία είχε την απαίτηση η αξία των πετρελαιοειδών που είχαν αγορασθεί μέχρι το τέλος κάθε μήνα να είναι τουλάχιστον ίση με το ποσό που διατέθηκε για την προμήθειά τους. Ο υπολογισμός αυτής της αξίας γινόταν στην «τρέχουσα τιμή διάθεσης» των έτοιμων προϊόντων διύλισης πετρελαίου (δηλαδή την τιμή πριν από την επιβολή οποιουδήποτε φόρου) και με θεωρητική μετατροπή προς προϊόντα όλων των ήδη αγορασμένων φορτίων αργού, είτε αυτά ευρισκόντουσαν στις αποθήκες είτε «εν πλω». Συνηθέστατα η αξία αυτή των πετρελαιοειδών ήταν μικρότερη από τα έξοδα αγοράς τους. Αυτό οφειλόταν στο ότι η «τιμή διάθεσης», της οποίας ο καθορισμός γινόταν με Υπουργική Α-

Διάγραμμα 2: Απεικόνιση της Φάσης Προμήθειας Πετρελαιοειδών στο Σύστημα Διαδικασιών και Αποφάσεων του ΕΠΚ (Δημόσιος Τομέας), 1985.

———— κατάσταση μεταξύ 1976-1982
 ===== κατάσταση μεταξύ 1983-1985
 - - - - - κατάσταση από το 1986.

πόφαση, ήταν πάντα μικρότερη από αυτή που θα έπρεπε να ορισθεί έτσι ώστε να μην καλύπτεται ακριβώς το αντίστοιχο κόστος προμήθειας («τιμή στο εργοστάσιο»). Οι λόγοι για τους οποίους το Κράτος όριζε χαμηλές τιμές διάθεσης σχετίζονται με τις ανάγκες ενίσχυσης ορισμένων Δημοσίων Οργανισμών και των Ενόπλων Δυνάμεων και θα αναλυθούν περισσότερο (μαζί με θέματα σχετικά με τις τιμές των προϊόντων επεξεργασίας πετρελαίου) σε επόμενο κεφάλαιο.

Σε κάθε περίπτωση που το κόστος προμήθειας πετρελαιοειδών υπερέβαινε την αξία τους, όπως αυτή ορίστηκε πιο πάνω, γινόταν μεταφορά ποσού ίσου με τη διαφορά τους από το λογαριασμό του Ελληνικού Δημοσίου «Συγκέντρωση Εισπράξεων και Πληρωμών» που υπάρχει στην ίδια τράπεζα προς το «Λογαριασμό Χρηματοδότησης Πετρελαιοειδών», έτσι ώστε να συνεχίζεται η διαδικασία εξόφλησης ενταλμάτων προπληρωμής για αγορά αργού ή προϊόντων του. Σημειώνεται εδώ ότι ο λογαριασμός «Συγκέντρωση Εισπράξεων και Πληρωμών» αναφέρεται στα χρήματα που έχει συγκεντρώσει το Κράτος από δασμούς και φόρους.

Τα υγρά καύσιμα και οι τιμές τους μέχρι το 1985

Στην ελληνική αγορά διατίθενται δύο τύποι υγραερίων που διαφοροποιούνται ανάλογα με τη σύστασή τους και τέσσερις τύποι βενζινών διαφορετικής ελάχιστης τιμής αριθμού οκτανίων και μέγιστης επιτρεπτής περιεκτικότητας σε μόλυβδο. Επίσης πωλούνται τρία είδη κηροζινών, από τα οποία ένα χρησιμοποιείται για οικιακή χρήση (φωτιστικό πετρέλαιο) και δυο για καύσιμα αεριοθούμενων, καθώς και ισάριθμοι τύποι ντήζελ που χαρακτηρίζονται από χαμηλές περιεχόμενες ποσότητες θείου για περιβαλλοντολογικούς λόγους. Η περιεκτικότητα σε θείο επίσης, σε συνδυασμό με τα ρεολογικά χαρακτηριστικά του υγρού, είναι αυτή που κατατάσσει τις διάφορες ποικιλίες μαζούτ σε έξι τυποποιημένες ποιότητες ενώ κυκλοφορεί ακόμη μαζούτ χωρίς άσφαλτο και ένας τύπος μαζούτ που καταναλώνεται από τις Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας.

Μερικά από τα προϊόντα στα οποία έγινε αναφορά παραπάνω παρασκευάζονται αποκλειστικά για την κάλυψη «ειδικών» αναγκών της χώρας όπως διαμορφώνονται αυτές από ορισμένους παράγοντες (π.χ. σχετικούς με τη ρύπανση του περιβάλλοντος, τα οχήματα του στρατού κ.λπ.) και δεν χρησιμοποιούνται στο εξωτερικό. Αυτά τα πετρελαιοειδή μπορούν να χαρακτηρισθούν σαν «δευτερεύοντα» σε αντιδιαστολή με τον όρο «κύρια» που αναφέρεται σε όσα βρίσκονται σε άμεση αντιστοιχία με τα προϊόντα διεθνών προδιαγραφών των οποίων η τιμή δημοσιεύεται στα διεθνή τακτικά δελτία.

Οι εταιρείες εμπορίας που καλύπτουν τις ανάγκες του ελεγχόμενου τμήματος της αγοράς παραλαμβάνουν τα αντίστοιχα προϊόντα από τα κριτικά διυλιστήρια σε ποσότητες ανάλογες με το μερίδιο της καθεμιάς από αυτές στην αγορά κατά το προηγούμενο της παραλαβής δωδεκάμηνο. Στη συνέχεια η κάθε εταιρεία έχει την αποκλειστική ευθύνη για την αποθήκευση των προϊόντων στις εγκαταστάσεις της και τη διοχέτευσή τους στην κατανάλωση με πρατήρια ή και με απευθείας παράδοση σε ορισμένους πελάτες της.

Τα υγρά καύσιμα είναι, κάτω από το νομικό καθεστώς που ισχύει, απόλυτα ελεγχόμενα προϊόντα. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος καθορίζει με αγορανομικές αποφάσεις τόσο την τιμή αγοράς από τα διυλιστήρια όσο και τις τιμές χονδρικής και λιανικής πώλησης.⁹

Η τιμή στην οποία προμηθεύονται καύσιμα από τα κρατικά

δουλιστήρια οι Δημόσιες Υπηρεσίες και Οργανισμοί καθώς και οι Ένοπλες Δυνάμεις αναφέρεται σαν «τιμή διάθεσης από διυλιστήριο» και καθορίζεται ελεύθερα από τον Υπουργό Βιομηχανίας Ενεργείας και Τεχνολογίας. Η ίδια αυτή τιμή αφού προσαυξηθεί με δασμούς και φόρους αποτελεί την «τιμή απόκτησης προϊόντων από τις εταιρείες εμπορίας». Με επιπλέον πρόσθεση κάποιων ποσών που αντιστοιχούν σε ορισμένους παράγοντες οι οποίοι αναφέρονται συνολικά σαν «μικτό περιθώριο εταιρείας» διαμορφώνεται η «χονδρική τιμή πώλησης» και με ανάλογες αυξήσεις («μικτό περιθώριο πρατηριούχου») λαμβάνεται η τελική λιανική τιμή ή «τιμή καταναλωτή» («τιμή στην αντλία»). Το ύψος των διαφόρων δασμών και φόρων καθώς και του κάθε παράγοντα που επιδρά ποσοτικά στη διαδικασία διαμόρφωσης της «τιμής καταναλωτή» είναι επίσης αυστηρά καθορισμένα από το Κράτος. Γενικότερα πάντως μπορούμε να κατατάξουμε αυτούς τους παράγοντες σε τέσσερις βασικές ομάδες:

α) τιμή διάθεσης από διυλιστήριο, που θεωρητικά (θα εξηγηθεί πιο κάτω γιατί) αντιστοιχεί στο συνολικό κόστος παραγωγής κάθε προϊόντος,

β) φόροι, που αποτελούν τα έσοδα του Δημοσίου,

γ) μικτό περιθώριο εταιρείας, που προορίζεται για την κάλυψη των εξόδων της εταιρείας και την αποκόμιση από αυτή κάποιου επιχειρηματικού κέρδους, και

δ) μικτό περιθώριο πρατηριούχου, που αναφέρεται στα έξοδα και στο καθαρό κέρδος των ιδιοκτητών πρατηρίων.

Μπορεί να παρατηρηθεί ότι ειδικά στην περίπτωση των βενζινών οι φόροι αποτελούν ποσοστό του συνόλου που κυμάνθηκε από περίπου 30% (μόνο το 1982 έπεσε για τη βενζίνη regular στο 29,62%) μέχρι και 46% μέσα στο διάστημα 1981 - αρχές 1986. Από τις αρχές του 1986, με την κατακόρυφη πτώση των τιμών πετρελαίου, το κόστος παραγωγής πετρελαιοειδών, στο οποίο συνεκτιμάται το κόστος αγοράς, μεταφοράς κλπ. της πρώτης ύλης, μειώθηκε σημαντικά. Παρά το γεγονός αυτό οι τιμές καυσίμων παρέμειναν σταθερές αφού το Κράτος ελάττωσε την τιμή διάθεσης όλων των προϊόντων (εκτός από τα υγραέρια) αλλά αύξησε τους φόρους που για τους τύπους βενζινών έφτασαν να αποτελούν το 58% και 59% περίπου της τελικής τιμής για τους τύπους super και regular αντίστοιχα. Αποτέλεσμα της ενέργειας αυτής ήταν το να ωφεληθούν όσοι προμηθεύονται καύσιμα απευθείας από τα διυλιστήρια στις «τιμές διάθεσης» (Δημόσιες Επιχειρήσεις κ.λπ.) αλλά η μείωση του κόστους πετρελαίου να μην γίνει αισθητή στον τελικό καταναλωτή. Η άνοδος του ύψους των φόρων για τις βενζίνες κατά 25 περίπου ποσοστιαίες μονάδες έρχεται σε αντίθεση με την αντίστοιχη αύξηση για το ντήζελ που ήταν μικρότερη από 2 ποσοστιαίες μονάδες. Συγχρόνως το ποσοστό συμμετοχής των φόρων στην τιμή των διαφόρων ποιοτήτων μαζούτ υπερδιπλασιάστηκε. Η σχολιμότητα της διατήρησης των τιμών καυσίμων στα ίδια ύψη είναι μάλλον προφανής και αφορά την κάλυψη ενός μέρους των ελλειμμάτων του εσωτερικού προϋπολογισμού του Δημοσίου. Αντίθετα για τη σημαντική ανομοιομορφία στη σχετική αύξηση των φόρων μεταξύ βενζινών, μαζούτ και ντήζελ δεν έχει υποστηριχθεί επίσημα κάποια θέση. Πιθανολογείται όμως ότι αυτή εκφράζει μία πολιτική επιδότησης της κατανάλωσης ντήζελ, με παράλληλη ανακοπή της (ιδιαίτερα αντιοικονομικής) τάσης συνεχούς αύξησης των αναγκών της χώρας σε βενζίνη και ταυτόχρονη μείωση της κατανάλωσης μαζούτ για λόγους εξοικονόμησης ενέργειας και προστασίας του περιβάλλοντος.

Παρά το γεγονός ότι οι εταιρείες εμπορίας εισπράττουν σε

οποιαδήποτε περίπτωση ένα προκαθορισμένο ποσοστό από την τιμή των καυσίμων που διακινούν, μια σύντομη εξέταση των στοιχείων της οικονομικής τους λειτουργίας φανερώνει ότι οι πιο πολλές από αυτές αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα. Το 1984 μόνο δέκα εταιρείες παρουσίασαν στους ισολογισμούς τους καθαρό κέρδος ενώ οι είκοσι μεγαλύτερες από αυτές όφειλαν συνολικά στις τράπεζες περίπου 22 δισ. δρχ. Αλλά και στα έτη 1982 και 1983 η κατάσταση δεν φαίνεται να ήταν καλύτερη αφού οι πιο πολλές εταιρείες, μεταξύ των οποίων και δύο θυγατρικές πολυεθνικών (FINA και TOTAL), εμφάνισαν παθητικό. Οι ίδιες οι εταιρείες αποδίδουν την άσχημη οικονομική τους κατάσταση στο ότι το μικτό περιθώριο που τους αναγνωρίζεται από το Κράτος δεν παρακολουθεί τις αυξήσεις των συντελεστών κόστους επειδή δεν υπάρχει ο κατάλληλος μηχανισμός για τη σωστή χρονική και ποσοτική προσαρμογή του. Όπως αναφέρουν εκπρόσωποι των εταιρειών εμπορίας, τα τελευταία 10 χρόνια η λιανική τιμή και το κόστος των προϊόντων επταπλασιάσθηκε, ο τιμάρηθος πενταπλασιάσθηκε αλλά το μικτό περιθώριο εταιρείας ανέβηκε μόνο 3,5 φορές με αποτέλεσμα οι πιο πολλές εταιρείες να παρουσιάζουν ζημιά. Το φαινόμενο του να εμφανίζουν κέρδος ορισμένες από αυτές το ερμηνεύουν με βάση το ότι αυτές οι εταιρείες έχουν άλλες δραστηριότητες (π.χ. διεθνείς πωλήσεις, χημικά κ.λπ.) που τους επιτρέπουν να ωφελούνται συνολικά. Η σημαντική αύξηση των υποχρεώσεών τους προς τις τράπεζες το 1984 αποδίδεται στον περιορισμό (στις αρχές του ίδιου έτους) του άτοκου χρόνου εξόφλησης της αξίας των προϊόντων που παραλαμβάνουν αυτές από τα διυλιστήρια από 18 σε 8,5 περίπου ημέρες ενώ χρειάζονται, όπως ισχυρίζονται, περίπου 16 ημέρες για την ολοκλήρωση του κύκλου της εμπορίας τους (παραλαβή προϊόντων, μεταφορά και διανομή τους)⁹.

Είναι γεγονός ότι το μικτό περιθώριο των εταιρειών, όπως αυτό ορίζεται, δεν αποτελεί καθαρό κέρδος. Πρόκειται για ένα ποσό κατά μονάδα προϊόντος από το οποίο η εταιρεία πρέπει να καλύψει όλα της τα έξοδα (αποθήκευση, μεταφορικά, συντήρηση, τόκους για κεφάλαια κίνησης, μισθούς, ενοίκια κ.λπ.) και εάν τελικά μείνει υπόλοιπο αυτό θα είναι το καθαρό κέρδος. Το ερώτημα εδώ είναι εάν πράγματι μένει τελικά κάποιο κέρδος και αν όχι πόσο συχνά συμβαίνει αυτό και γιατί. Μία σε βάθος διερεύνηση του θέματος «οικονομικό πρόβλημα των περισσότερων εταιρειών εμπορίας» πιθανόν να μπορούσε να δώσει απάντηση σε αυτό και θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα, οπωσδήποτε όμως θα ξέφευγε από τα όρια της συγκεκριμένης εργασίας.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι η «τιμή διάθεσης από διυλιστήριο» δεν καλύπτει το πραγματικό κόστος παραγωγής κάθε προϊόντος στο οποίο αντιστοιχεί η τιμή που αποδίδεται με τον όρο «τιμή στο εργοστάσιο» («τιμή ex factory»). Η «τιμή στο εργοστάσιο» προκύπτει από μια διαδικασία που ουσιαστικά «μεταφράζει» το άρθρο 7 του Π.Δ. 1122/80 και η οποία λαμβάνει υπόψη παράγοντες όπως το κόστος αγοράς, μεταφοράς και επεξεργασίας της πρώτης ύλης καθώς και την αξία των παραγόμενων προϊόντων διύλισης με βάση διεθνείς τιμές. Η διαδικασία αυτή είναι η εξής βήμα προς βήμα:

α) υπολογίζεται για ένα τόνο αργού το άθροισμα της τιμής του στη χώρα παραγωγής (τιμή F.O.B.), των δαπανών μεταφοράς του, των ασφαλιστρών και του κόστους διύλισής του (διυλιστρο) σε USD,

β) υπολογίζεται το άθροισμα των γινομένων των αποδόσεων μιας μονάδας αυτού του τύπου πετρελαίου σε προϊόντα επί την μέση τιμή των ιδίων προϊόντων στην Γένοβα της Ιταλίας για το

προηγούμενο τρίμηνο (τιμή F.O.B.) σε USD,

γ) το πρώτο άθροισμα διαιρείται με το δεύτερο και προκύπτει κάποιος συντελεστής.

δ) ο συντελεστής αυτός πολλαπλασιάζεται για κάθε προϊόν με τη μέση τιμή του στη Γένοβα όπως αναφέρθηκε αυτή προηγούμενως και έτσι προκύπτει για το προϊόν αυτό η «τιμή στο εργοστάσιο».

Το άθροισμα των τιμών στο εργοστάσιο για όλα τα προϊόντα που αποδίδει ένας τόπος αργού, όπως διαμορφώνονται αυτές με τον πιο πάνω τρόπο, ισούται με το κόστος αγοράς, μεταφοράς, ασφάλισης και διύλισης αυτής της ποσότητας πετρελαίου. Δηλαδή η «τιμή στο εργοστάσιο» είναι αυτή στην οποία θα έπρεπε να πωλούνται τα προϊόντα από τα διυλιστήρια ώστε, χωρίς να συνυπολογισθούν οι φόροι, να μην υπάρχει κέρδος ή ζημιά.

Η «τιμή διάθεσης από διυλιστήριο» είναι πάντα μικρότερη από την «τιμή στο εργοστάσιο» και αυτό γίνεται για λόγους επιδότησης των Οργανισμών και Επιχειρήσεων που προμηθεύονται από τα κρατικά διυλιστήρια στην τιμή αυτή. Όμως μετά την προσαύξηση από δασμούς και φόρους η τιμή που προκύπτει («τιμή απόκτησης των προϊόντων από τις εταιρείες εμπορίας») είναι μεγαλύτερη από την «τιμή στο εργοστάσιο». Αποτέλεσμα αυτών είναι ότι το δημόσιο έχει μεν τη δυνατότητα να εισπράξει με κατάλληλη φορολογία όσα χρήματα προγραμματίζει αλλά ο «Λογαριασμός Χρηματοδότησης Πετρελαιοειδών» στην «Τράπεζα της Ελλάδας» εμφανίζει σταθερά χρεωστικό υπόλοιπο αφού ποτέ η αξία των προϊόντων διύλισης πετρελαίου δεν αντιστοιχεί στο συνολικό κόστος παραγωγής τους. Ο μόνος τρόπος για να μειωθεί ή και να εξαλειφθεί αυτό το χρεωστικό υπόλοιπο, το οποίο καλύπτεται προς το παρόν από έσοδα του Δημοσίου από άλλες πηγές όπως έχει ήδη σημειωθεί, θα ήταν η μεταβολή του μίγματος προϊόντων που παράγονται τα κρατικά διυλιστήρια υπέρ των αποσταγμάτων. Σε μία τέτοια περίπτωση, και με δεδομένο ότι οι τιμές Γένοβας για τα αποστάγματα είναι μεγαλύτερες από αυτές των υπολειμμάτων θα ήταν δυνατόν να συμπιεστεί προς τα κάτω η «τιμή στο εργοστάσιο» για κάθε προϊόν ή ακόμη να φτάσει αυτή στο επίπεδο της «τιμής διάθεσης» του.

Οι επιπτώσεις από την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. στο Ε.Π.Κ.

Η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ. σήμαινε, όπως είναι γνωστό, και την πλήρη αποδοχή από την πλευρά του Κράτους όλων των αρχών και όρων της Κοινότητας όπως αναφέρονται αυτές στη συνθήκη ίδρυσής της (Ρώμη 1957). Η βασικότερη αρχή της Ε.Ο.Κ., η οποία αποτελεί ουσιαστικά και τον κύριο σκοπό της δημιουργίας της, είναι η κατάργηση μεταξύ των κρατών-μελών όλων των περιορισμών που παρεμποδίζουν τη λειτουργία του δημόσιου αλλά και του ιδιωτικού βιομηχανικού και εμπορικού τομέα της οικονομίας με κανόνες πλήρους ελεύθερης αγοράς, χωρίς διακρίσεις και με ελεύθερο ανταγωνισμό. Αυτή ακριβώς η αρχή εκφράζεται και τεκμηριώνεται στα παρακάτω άρθρα της Συνθήκης της Ρώμης:

α) Άρθρο 37, το οποίο απαιτεί την κατάργηση των κρατικών μονοπωλίων εμπορικού χαρακτήρα. Σαν κρατικό μονοπώλιο θεωρείται «κάθε οργανισμός μέσω του οποίου ένα Κράτος-Μέλος είτε δια νόμου, είτε εκ των πραγμάτων έμμεσα ή άμεσα ελέγχει, διευθύνει ή επηρεάζει αισθητά τις εισαγωγές ή εξαγωγές αγαθών μεταξύ Κρατών-Μελών. Στην ίδια κατηγορία

εμπίπτουν και μονοπώλια που έχει εκχωρήσει ένα Κράτος-Μέλος σε τρία πρόσωπα».

β) Άρθρο 67, που καταργεί τους περιορισμούς της ελεύθερης διακίνησης προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων μεταξύ των κρατών-μελών.

γ) Άρθρο 85, που καθορίζει τους κανόνες του συναγωνισμού.

δ) Άρθρο 86, το οποίο απαγορεύει την κατάχρηση της εξουσίας, και

ε) Άρθρο 92, που απαγορεύει τη χορήγηση μεγάλου αριθμού κρατικών βοηθημάτων ή επιδοτήσεων που θα μπορούσαν να εμποδίσουν τον ανταγωνισμό.

Ανάμεσα στις δραστηριότητες του Ελληνικού Δημοσίου οι οποίες χαρακτηρίστηκαν σύμφωνα με τα παραπάνω σαν κρατικά μονοπώλια ήταν και το σύστημα εφοδιασμού του «ελεγχόμενου τμήματος» της εγχώριας αγοράς σε προϊόντα διύλισης πετρελαίου, όπως ήταν αυτό διαμορφωμένο μέχρι το τέλος του 1985. Κύριο χαρακτηριστικό της μέχρι τότε κατάστασης ήταν η έλλειψη δυνατοτήτων ανταγωνισμού στα στάδια προμήθειας και διάθεσης πετρελαιοειδών, αφού οι εταιρείες εμπορίας είχαν την υποχρέωση να αγοράζουν τους ίδιους τύπους προϊόντων από κοινή πηγή (κρατικά διυλιστήρια) στις ίδιες τιμές και κατόπιν να διοχετεύουν αυτά τα προϊόντα στην αγορά σε τιμές προκαθορισμένες από το κράτος. Επιπλέον, εκτός από το κατοχυρωμένο από το νόμο (Ν. ΑΡΞΣΤ/1884) κρατικό μονοπώλιο στην περιορισμένη και μικρής σημασίας αγορά φωτιστικού πετρελαίου, υπήρχε πραγματικά ένα αντίστοιχο μονοπώλιο στην κάλυψη των αναγκών των Δημοσίων Επιχειρήσεων και Οργανισμών με καύσιμα τα οποία είχαν πηγή προέλευσης, με κατευθείαν πράξεις προμήθειας, τα διυλιστήρια του Δημοσίου Τομέα.

Η εφαρμογή των κανονισμών της Ε.Ο.Κ. σχετικά με τα κρατικά μονοπώλια από την 1/1/86, όπως ακριβώς πρόβλεπε το Άρθρο 10 της Συμφωνίας Ένταξης της Ελλάδας, θα σήμαινε σχεδόν πλήρη άρση του κρατικού παρεμβατισμού στο κύκλωμα πετρελαίου και παραχώρηση στις αντίστοιχες εταιρείες εμπορίας του δικαιώματος ελεύθερης αναζήτησης (μέσα στα κράτη-μέλη της Κοινότητας) του προμηθευτή τους σε είδη και ποσότητες προϊόντων. Κάτι τέτοιο θα συνέφερε απόλυτα τις περισσότερες χώρες της Ε.Ο.Κ., τη στιγμή που το ποσοστό περισίσεως της διυλιστικής δυναμικότητας των συγχρόνων διυλιστηρίων τους συνεχώς αυξανόταν σαν αποτέλεσμα και της αυξανόμενης συμμετοχής στην αγορά, με έτοιμα προϊόντα διύλισης, εξαγωγικών διυλιστηρίων εγκατεστημένων στις πετρελαιοπαραγωγούς αραβικές χώρες.

Στον ελληνικό χώρο η κατάσταση της αγοράς πετρελαιοειδών, όπως αναμενόταν να διαμορφωθεί αυτή μετά από την πλήρη συμμόρφωση της χώρας με τις σχετικές απαιτήσεις των υπολοίπων εταίρων της Κοινότητας (καθεστώς «απελευθερωμένης (από περιορισμούς) αγοράς»), θα παρουσιαζόταν ευνοϊκή για τις μεγάλες εταιρείες εμπορίας που είναι φορείς πολυεθνικών. Οι εταιρείες αυτές θα πλεονεκτούσαν σημαντικά σε σχέση με τις μικρότερες ελληνικές εξαιτίας της (για ευνόητους λόγους) εύκολης πρόσβασής τους στο διεθνή χώρο σε συνδυασμό με το άρτιο δίκτυο διανομής προϊόντων που διαθέτουν στην Ελλάδα. Φυσιολογικά η κατάσταση αυτή θα κατέληγε

* Επιβάλλονται από το Υπουργείο Οικονομικών

** Τα μικτά περιθώρια εταιρειών και πρατηριούχων καθορίζονται από το Υπουργείο Εμπορίου όπως και οι τιμές λιανικής πώλησης.

ιάλλον σε κλείσιμο των περισσότερων μικρών εταιρειών με παχάλληλες (πιθανώς) ανεξέλεγκτες διαρροές συναλλάγματος τρος τις μητρικές πολυεθνικές, μέσα από συμφωνίες εισαγωγής τριότιων διύλισης αργού των μεγάλων εταιρειών.² Ταυτόχρονα τα κρατικά διυλιστήρια, που δεν διαθέτουν ακόμη (1986) ιονάδες μετατροπής «υπολειμμάτων» προς «αποστάγματα», θα αντιμετωπίζουν σημαντικό πρόβλημα επιβίωσης αφού θα έπρεπε ή να πουλάνε σε τιμές μη ανταγωνιστικές για να καλύψουν τα έξοδα λειτουργίας τους ή να ακολουθήσουν τη γενική τάση τιμών στην αγορά, όπως θα διαμορφωνόταν αυτή με την εισαγωγή φτηνότερων προϊόντων διεθνούς προέλευσης, και να λειτουργούν για μεγάλο χρονικό διάστημα με παθητικό. Η εναλλακτική περίπτωση λειτουργίας των διυλιστηρίων του Δημοσίου Τομέα σε χαμηλό ποσοστό της δυναμικότητάς τους και παράλληλης στροφής προς εισαγωγή έτοιμων προϊόντων θα μπορούσε ίσως να μειώσει το πρόβλημα στο επίπεδο του κυκλώματος πετρελαίου αλλά θα είχε σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις σε άλλους τομείς της Εθνικής Οικονομίας, αφού θα συνοδευόταν αναπόφευκτα από περιορισμό των διακρατικών συμβάσεων προμήθειας αργού και, επομένως, των ελληνικών εξαγωγών άλλων προϊόντων προς τις αντίστοιχες χώρες. Σύμφωνα με τα παραπάνω η μόνη περίπτωση βιωσιμότητας των κρατικών διυλιστηρίων θα ήταν ο εκσυγχρονισμός τους και η προσαρμογή τους στα διεθνή πρότυπα, και ειδικά για το διυλιστήριο Ασπροπύργου η ολοκλήρωση των έργων εκσυγχρονισμού που ήδη είχαν αρχίσει.

Κύριο επιχείρημα των υπεριστάχων της «απελευθέρωσης» της αγοράς πετρελαιοειδών ήταν ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός θα οδηγούσε σε μείωση των τιμών. Η πείρα του παρελθόντος όμως σε ανάλογες περιπτώσεις ευρωπαϊκών χωρών (π.χ. Βέλγιο) δείχνει ότι οι τιμές των καυσίμων μειώνονται μόνο για όσο χρονικό διάστημα απαιτείται για την εξαφάνιση ενός ανταγωνιστή από την αγορά. Μια τέτοια «τεχνητή» μείωση τιμών στην περίπτωση της Ελλάδας θα μπορούσε στα χέρια των θυγατρικών πολυεθνικών εταιρειών εμπορίας να γίνει συστηματικός τρόπος καθιέρωσης μιας απόλυτης κυριαρχίας τους στον τομέα των πετρελαιοειδών, με προοπτικές μάλλον δυσοίωνες για το Δημόσιο.

Όπως φαίνεται από όσα σημειώθηκαν πιο πάνω, μια απόφαση άμεσης εφαρμογής των κανονισμών της Ε.Ο.Κ. από τις αρχές του 1986 θα σήμαινε πιθανότατα για το Κράτος απώλεια της δυνατότητας ελέγχου και ρύθμισης του πετρελαϊκού και κατ' επέκταση του ενεργειακού κυκλώματος της χώρας. Η Ελληνική Κυβέρνηση, υποχρεωμένη να τηρήσει τη Συμφωνία Ένταξης της Χώρας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και θέλοντας συγχρόνως να δώσει στο Διυλιστήριο Ασπροπύργου το κατάλληλο χρονικό περιθώριο για την αποπεράτωση των έργων του εκσυγχρονισμού του, προχώρησε τον Νοέμβριο του 1985 σε έκδοση σχετικού Νόμου¹⁰ και τον επόμενο μήνα σε έκδοση μιας σειράς Πράξεων Υπουργικού Συμβουλίου για την υλοποίησή του. Ο νόμος αυτός προβλέπει την προοδευτική αναδιάρθρωση του κυκλώματος πετρελαίου σύμφωνα με τους κανονισμούς της Ε.Ο.Κ., ταυτόχρονα όμως ρυθμίζει ορισμένα θέματα σχετικά με την πετρελαϊκή πολιτική και την εμπορία πετρελαιοειδών στη χώρα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να είναι δυνατή η πρόληψη ή έστω η αναστολή των πιθανών δυσμενών επιπτώσεων της «απελευθέρωσης» της αγοράς, όπως σκιαγραφήθηκαν αυτές προηγουμένως. Μια εκτενέστερη αναφορά στο νέο αυτό Νόμο και τα παρεπόμενά του δεν βρίσκεται στα πλαίσια του παρόντος άρθρου.

Εντούτοις ο νόμος 1571 στο σύνολό του κρίνεται σαν ικανοποιητικός σε σχέση με το σκοπό προς τον οποίο αποβλέπει η σύνταξή του. Εκτιμάται ότι η προοδευτική εναρμόνιση της Ελλάδας με τους κανονισμούς της Ε.Ο.Κ. θα γίνει πραγματικότητα χωρίς να σημειωθεί για το δημόσιο σημαντική απώλεια

του ελέγχου του πετρελαϊκού κυκλώματος. Επιπλέον ο νόμος περιέχει μερικές σημαντικές διατάξεις εκσυγχρονισμού και βελτίωσης των όσων ίσχυαν σε σχέση με τον τρόπο καθορισμού των τιμών και τον εφοδιασμό των διάφορων περιοχών της χώρας. Οπωσδήποτε πάντως τα αποτελέσματα της εφαρμογής του καθώς και το αν θα σημειωθούν στο μέλλον εξελίξεις που θα επιβάλλουν τη χρήση των αναιρετικών διατάξεων του αναμένονται με μεγάλο ενδιαφέρον.

Επίσης μια προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος πολυδιάσπασης που υπήρχε, ανατέθηκε στη Δ.Ε.Π. (Απρίλιος 1986) η συγκρότηση ενός ενιαίου φορέα (Ε.Φ.Υ.) ο οποίος θα καλύπτει όλες τις δραστηριότητες του Δημοσίου σε σχέση με τους υδρογονάνθρακες γενικά (αναζήτηση, έρευνα, παραγωγή, επεξεργασία, προμήθεια, διακίνηση διάθεση, διατήρηση αποθεμάτων ασφαλείας κ.λπ.) Η δημιουργία του Ε.Φ.Υ. γίνεται στο πλαίσιο υλοποίησης της σχετικής διάταξης του Ν. 1571/85. Οι μετοχές των ΕΛ.Δ.Α (μέσω αυτών και το ελληνικό μέρος της ΑΣΠΡΟΦΟΣ), της Ε.Κ.Ο. και της τωρινής Δ.Ε.Π. περνούν στη μητρική εταιρεία Δ.Ε.Π. Α.Ε της οποίας θυγατρική θα αποτελούν οι ΔΕΠ-ΕΛΔΑ, ΔΕΠ-ΕΚΟ, ΔΕΠ-ΕΚΥ (Εκμετάλλευση Υδρογονανθράκων - η μορφή της ΔΕΠ μέχρι το 1985).

Οπωσδήποτε στην αρχή της λειτουργίας του ΕΦΥ υπάρχουν προβλήματα συντονιστικής και οργανωτικής φύσης. Μετά την πάροδο όμως του διαστήματος προσαρμογής και εξοικείωσης των απασχολούμενων στο φορέα με τη νέα οργανωτική δομή θα υπάρχουν για το Δημόσιο τα εξής σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με τον τομέα των πετρελαιοειδών:

α) Ευελιξία στη λήψη και την εκτέλεση αποφάσεων σαν αποτέλεσμα της ύπαρξης ενός ενιαίου κέντρου διοίκησης και της προσέγγισης στη διεθνή αγορά.

β) Δυνατότητα πληρέστερου και αποτελεσματικότερου ελέγχου και εποπτείας του κυκλώματος.

Η σχέση του ΕΦΥ με το Κράτος σε επίπεδο Υπουργείων είναι ακόμη ασαφής, είναι όμως αναγκαίο να υπάρχει μεταξύ φορέα-Υπουργείων τέτοια σύνδεση ώστε η άσκηση μερικών δραστηριοτήτων του ΕΦΥ και να διέπεται από οικονομικά κριτήρια αλλά και να είναι δυνατόν μέσα από αυτή να ασκείται η γενικότερη εθνικοοικονομική πολιτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Καλούδης Σ. και Λυσιαίος Γ. «Μια εφαρμογή γραμμικού προγραμματισμού στο πετρελαϊκό κύκλωμα της Χώρας» Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 1982.
2. Τεχνικά Χρονικά, Τριήμερο με θέμα «Το Ελληνικό Πετρελαϊκό Κύκλωμα» Αθήνα Ιουλ.-Σεπτ. 1984.
3. Δελτίο Τύπου ΥΒΕΤ 26/7/1985.
4. Λυγερός Α. Σημείωμα «Προγραμματισμός Παραγωγής και Διαθέσεως Προϊόντων Διυλιστηρίου» Αθήνα 1984.
5. Δεσύπρης Ι. και Καλογήρου «Ο προγραμματισμός των προμηθειών αργού του Δημοσίου Τομέα στο πλαίσιο των διεθνών εξελίξεων στην αγορά πετρελαίου» Δελτίο Πανελ. Συλ. Χημ. Μηχανικών Νο 51 Σεπτ.-Οκτ. 1985.
6. Καπράνας Κ. «Το Ελληνικό Πετρελαϊκό Κύκλωμα: Παρουσίαση Προγραμματισμός», Διπλωματική Εργασία, ΕΜΠ, 1986.
7. Καπράνας Κ., Καλογήρου Ι. και Δεσύπρης Ι. «Η Βελτιστοποίηση των προμηθειών πετρελαιοειδών του Δημοσίου Τομέα με τη βοήθεια μαθηματικών μοντέλων» Τεχνικά Χρονικά, υπό δημοσίευση.
8. «Σύμβαση μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου και Τράπεζας της Ελλάδος», ΥΠ.ΕΜ, Αθήνα 15/3/83.
9. «Η αγορά πετρελαίου στην Ελλάδα», Έκδοση του Συνδέσμου Εμπορίας Πετρελαιοειδών, Αθήνα 1985.
10. «Νόμος 1571: Ρύθμιση Θεμάτων Πετρελαϊκής Πολιτικής και Εμπορίας Πετρελαιοειδών και άλλες διατάξεις» ΦΕΚ Νο 192 14/11/85.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

JACKY PRUNEDDU*

Η καινούργια πραγματικότητα που μας υποχρεώνει σήμερα να παραδεχθούμε πως πρέπει να «ζήσουμε με την κρίση», θα μπορούσε συγχρόνως να εμπεριέχει και πολλές δυνατότητες για ισόρροπη ανάπτυξη των ατόμων –αν, σε αντίθεση προς μια κοινωνία που αθρόυθα έχει καταστήσει έμβλημά της την σπανιότητα του χρόνου και όπου το δικαίωμα για εργασία έχει παραδόξως αποβεί σχεδόν ένα προνόμιο– τολμούσαμε να ξεφύγουμε απ' τους παραδοσιακούς τρόπους σκέψης. Με δυο λόγια, αν πιστεύαμε πως η οικονομία μπορεί να περάσει στην υπηρεσία του ανθρώπου.

Ι. Η Απασχόληση: συνεχής συρρίκνωση

Επί μια δεκαετία τώρα, ίσως και περισσότερο, διαβάζουμε πως το τέλος της κρίσης πλησιάζει, επωδός που μόνο χαμόγελο πια προκαλεί, ενώ όλο και λιγοστεύουν αυτοί που πιστεύουν σε μια επάνοδο στην «ένδοξη δεκαετία του '30 και το τέλος της κρίσης». Όπου όμως και να δει κανείς, αντικρύζει το φάσμα της ανεργίας. Στην Ελλάδα, όπως και στις άλλες χώρες, ο πόλεμος με τους αριθμούς είναι εντυπωσιακός: «Αυτήν την ανεργία την προκάλεσε το ΠΑ.ΣΟ.Κ.» (Κ. Στεφανόπουλος, Βουλή 22.4.1985. «Τον Απρίλιο του 1982 η ανεργία... ανέρχεται στον αριθμό των 213.000 ανέργων. Αυτήν την ανεργία παραδεχόταν η Ν.Δ.» (Ε. Γιαννόπουλος, Βουλή 24.4.1985). «Η ανεργία δεν είναι πάνω από τις 200.000» (ο ίδιος). Δεν είναι δηλαδή δικοί μας οι άνεργοι, αλλά δικοί σας. Δεν θα μπορούσε ωστόσο πολιτικό παιχνίδι να είναι πιο στείρο –και αν η δημαγωγία δεν απέκλειε την αθωότητα– πιο παιδικό, απ' αυτήν την αντιπαράθεση αριθμών ανέργων: αποτελεί πια κοινό τόπο πως μέσα στα άκαμπτα πλαίσια της παρούσης μισθωτής εργασιακής πραγματικότητας δεν μπορεί να εξασφαλιστεί απασχόληση για όλους. Οι 31.000 περίπου ανέργων στον ΟΟΣΑ φαίνονται για πολλούς, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, ένα νούμερο που δεν επιδέχεται καμιά σχεδόν ομίχρωση.¹

Οι γυναίκες στην αγορά εργασίας

Στην Ελλάδα το γυναικείο δυναμικό απασχολείται σε 900.000 σχεδόν θέσεις, απ' τις οποίες οι 350.000 βρίσκονται σε περιοχές αστικές². Με την εισβολή του εξ' άλλου στην «αγορά εργασίας» και τη μαζική του είσοδο στις υπηρεσίες ή στην παραγωγή, η ζήτηση εργασίας, είτε το θέλουμε είτε όχι, έχει αυξηθεί σ' όλους τους τομείς.

Όσον αφορά τον τοπο μας ο κορεσμός δεν έχει επέλθει αφού οι γυναίκες αποτελούν ακόμη το 31% μόνο του εργατικού

ουναμικού, απ' το οποίο το 25% δουλεύει στην γεωργία. Και είναι λίγοι αυτοί που τολμάν ακόμη να ζητούν την επιστροφή των γυναικών στο σπίτι. Παράλληλα, η τάση για συνεχή αύξηση του αριθμού των εργαζομένων γυναικών κάθε άλλο παρά φαίνεται να εμποδίζεται απ' την ανερχόμενη ανεργία. Πριν από λίγα χρόνια ακόμη αυτό το φαινόμενο δεν είχε αρνητικές επιπτώσεις στον χώρο εργασίας στην Ευρώπη επειδή ακριβώς συνέπιπτε με περίοδο ευημερίας κατά την οποία η μαζική κατανάλωση και η παραγωγή αυξάνονταν συνεχώς. Σήμερα αυτό πια δεν αληθεύει αφού και η εσωτερική και η εξωτερική αγορά συρρικνώνονται.

Κορεσμός της αγοράς

Το επιχείρημα ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για κορεσμό της αγοράς αφού ο Τρίτος Κόσμος ζει ακόμη μέσα στην ανέχεια ανήκει βέβαια στην σφαίρα της ηθικής³ και στις κοινωνίες μας η ηθική με την οικονομία δεν έχουν καμμία σχέση. Η πικρή πραγματικότητα είναι βέβαια ότι ο Τρίτος Κόσμος δεν έχει τη δυνατότητα να αγοράσει ό,τι τα βιομηχανοποιημένα κράτη παράγουν, αποθηκεύουν και ενίοτε με τρόπους πολυέξοδους καταστρέφουν. Έτσι αυτή η τεράστια αγορά «των πολλών δεκάδων εκατομμυρίων ανθρώπων φερέγγυων όνειρο πολλών οικονομολόγων,³ δεν αναφαίνεται πουθενά στον ορίζοντα.

Κι όχι μόνο δεν πρόκειται ο Τρίτος Κόσμος να γίνει ο πελάτης που πολλοί προσδοκούν, αλλά ένα πραγματικό αίσθημα αλληλεγγύης προς τις χώρες αυτές θα επέβαλε αντίθετα την αποδοχή μιας ορισμένης μείωσης της παραγωγής των Δυτικών Χωρών. Κι αυτό επειδή μια ενεργή αλληλεγγύη με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν νοείται παρά μόνο με το άνοιγμα των αγορών μας στην παραγωγή τους, με επακόλουθο την αναπόφευκτη μείωση της προσφοράς εργασίας στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Φυσικά, καμμία εθνική πολιτική δεν θα προχωρήσει ως εκεί⁴ πρέπει όμως τουλάχιστον να δεχθούμε ότι για τις Τριτοκοσμικές Χώρες η λήψη αυστηρών προστατευτικών μέτρων είναι η *conditio sine qua non* για μιά ανάπτυξη της εθνικής τους παραγωγής. Ας ξεχάσουμε λοιπόν τις εξωτερικές αγορές, εκτός κι αν θέλουμε να γίνουμε κήρυκες του ιμπεριαλισμού.

Μένει η εσωτερική αγορά λοιπόν. Και γιατί όχι, μια και είναι φανερό ότι οι ανάγκες μας δεν έχουν ακόμη ικανοποιηθεί. Για ορισμένους μάλιστα οικονομολόγους⁴, ο αριθμός των θέ-

* Ιστορικός και Κοινωνιολόγος

σεων απασχόλησης είναι σχεδόν απεριόριστος –θα αρκούσε να κάνει κανείς ένα κατάλογο με τις ανάγκες του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα για να αναθερμανθεί η παραγωγή. Αλλά αυτό σημαίνει και πάλι ένα ανικανοποίητο αίτημα προερχόμενο από φορείς φερέγγυους. Ξέρουμε όμως ότι η πραγματικότητα είναι διαφορετική και ότι επομένως η ικανοποίηση αυτών των αναγκών –που είναι ασφαλώς πραγματικές– δεν αποτελεί συνάρτηση επαρκούς παραγωγής αλλά τρόπου κατανομής. Μήπως λοιπόν το πρόβλημα είναι κατ' ουσίαν καθαρά πολιτικό; Η έννοια εξ' άλλου της ανάγκης καλύπτει ευρύ ερμηνευτικό φάσμα.

Τα τελευταία χρόνια έχουμε κάνει τα πάντα στην Ευρώπη για να αυξήσουμε ή να κρατήσουμε στο ίδιο επίπεδο την παραγωγή και να αποφύγουμε τον κορεσμό: υποβιβάσαμε ποιοτικά και κάναμε πιο εύθραυστα τα προϊόντα μας⁵, πολλαπλασιάσαμε όσα είναι περιορισμένης χρονικής διάρκειας, αυξήσαμε την περιοδικότητα της ανανέωσής τους, επενδύσαμε στη διαφήμιση για να ξεπνήσουμε καινούργιες «ανάγκες». Και ο φαύλος κύκλος συνεχίζεται: οι ανάγκες ορίζουν την παραγωγή, που με τη σειρά της ορίζει τις ανάγκες. Ένα κύκλο που θα έπρεπε ίσως να σπάσουμε σήμερα, την ώρα που οι οικολογικές ανησυχίες έχουν από καιρό αμφισβητήσει το πρότυπο της απεριόριστης ανάπτυξης. Αφ' ετέρου αν εμβαθύνουμε στην αρχή του μιμητισμού και τη λειτουργία πολλών αντικειμένων ως σημείων⁶, θα δούμε ότι ανάγκες και επιθυμίες είναι άρρηκτα δεμένες και ότι η μεταξύ τους διαφορά δεν είναι πάντα σαφής: απ' αυτή την άποψη και μόνο ο Saunyu έχει δίκιο όταν υποστηρίζει ότι οι ανάγκες είναι απεριόριστες. Και αφού η ανάγκη ανήκει στο χώρο της επιθυμίας, υπάρχει μια άλλη ζωτική ανάγκη, ο χρόνος, που στοιχίζει όλο και πιο ακριβά, που αυξάνει συνεχώς και παράλληλα με την απόκτηση ορισμένων υλικών «αναγκών» και την οποία θα πρέπει να ικανοποιήσουμε. Γιατί αν μέχρι πρότινος ακόμη τα νέα προϊόντα της τεχνολογίας (ηλεκτρικές συσκευές, αυτοκίνητο) εξοικονομούσαν χρόνο, σήμερα δεν συμβαίνει πια το ίδιο μια και η ψυχαγωγία, τα ταξίδια τα σπορ ή το video κ.λ.π. απαιτούν ελεύθερο χρόνο.

Νέες τεχνολογίες

Είτε δεχθούμε ότι η παραγωγή παραμένει στάσιμη, είτε φαντασθούμε με μεγάλη δόση αισιοδοξίας την αύξησή της και τον πολλαπλασιασμό των Υπηρεσιών στον Τριτογενή Τομέα, η ίδια η παραγωγικότητα θα εξακολουθήσει πάντως να αυξάνει. Ίσως όχι τόσο στην Ελλάδα, όπου οι περισσότεροι βιομήχανοι σαν να ήταν απλοί εισοδηματίες δεν επενδύουν καθόλου για τον εκσυγχρονισμό και όπου τα συνδικάτα καταφέρνουν να καθυστερήσουν την εισαγωγή νέων τεχνολογιών, όπως π.χ. συνέβη με το δετές πάγωμα κάθε καινούργιας επένδυσης πληροφορικής στον Τομέα του Τύπου που υπέγραψαν με την εργοδοσία τον Σεπτέμβρη του 1981.

Στους πίνακες κατάταξης όλων των χωρών με κριτήριο το δείκτη ανταγωνιστικότητάς τους που η Economie - Monde - Forum (EME) εκδίδει κάθε χρόνο και αφορά τις 22 χώρες του ΟΟΣΑ, η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία θέση, ύστερα από την Τουρκία και την Πορτογαλία⁷. Ο ορθολογιστικός υπολογισμός της παραγωγής είναι λοιπόν αργά ή γρήγορα αναπόφευκτος: το ίδιο και η αναπροσαρμογή του συστήματος παραγωγής μ' εκείνο των υπολοίπων μελών της Κοινής Αγοράς. Και οι δύο αυτοί παράγοντες θα οδηγήσουν μοιραία στην αύξηση της παραγωγικότητας. Είναι γνωστό όμως ότι η κατασκευή των

ρομπότ αυξάνει σε όλο τον κόσμο κατά 33% κατά έτος (8), ενώ παράλληλα το κόστος τους για το έργο που παράγουν μειώνεται ουσιαστικά κατά 35% μέσα στο έτος: επίσης, ότι η απόσβεση του κόστους ενός ρομπότ γίνεται σήμερα σε λιγότερο από ένα χρόνο⁹. Γνωρίζουμε ακόμα ότι τα νέα μηχανήματα είναι περισσότερο αποτελεσματικά και πιο φθηνά απ' τα προηγούμενα, καθώς επίσης ότι οι νέες τεχνολογίες εισβάλλουν όλο και πιο μαζικά στον τομέα των Δημοσίων Υπηρεσιών, πολύ καθυστερημένο απέναντι στον τομέα παραγωγής σε ότι έχει σχέση με την πληροφορική και εξοικονομούν έτσι εργασία, ενώ συγχρόνως περιορίζουν την προσφορά. Δεν είναι λοιπόν πια δυνατό να βασίζεται κανείς στον Τριτογενή Τομέα για να αντικαταστήσει την αναπόφευκτη κατάρρευση θέσεων στις βιομηχανίες αφού, αντίθετα για τους ειδικούς, το πρόβλημα της ανεργίας θα εμφανιστεί ακόμα πιο οξύ σ' αυτόν ακριβώς τον τομέα παρά στη βιομηχανία¹⁰. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η ανάπτυξη των θέσεων εργασίας στον Τριτογενή Τομέα τα τελευταία αυτά χρόνια εξηγείται ως επί το πλείστον από την «τριτογενοποίηση» ενός μέρους του δευτερογενούς τομέα της βιομηχανίας: δεν πρόκειται λοιπόν για καθαρή δημιουργία θέσεων. Επίσης λόγω του αυξανόμενου κόστους οι κοινωνικές δαπάνες τείνουν να μειωθούν, ενώ οι προϋπολογισμοί των κοινωνικών υπηρεσιών περιστέλλονται λίγο πολύ παντού. Δεν φαίνεται λοιπόν να υπάρχουν πολλοί λόγοι που να μας επιτρέπουν να πιστεύουμε σε μια προσηχή πτώση της ανεργίας.

Η προοπτική αυτή καθ' εαυτή είναι φυσικά απαισιόδοξη, αλλά όχι ολοκληρωτικά. Η πλήρης απασχόληση μπορεί να υπαρξει, φτάνει να μη προσοδίδουμε πια στον όρο μια έννοια άλλων εποχών, διότι η πλήρης απασχόληση δεν είναι πια απασχόληση πλήρους ωραρίου αλλά δουλειά για όλους. Στόχος που μπορεί να είναι εφικτός.

II. «Στρατηγικές» κατά της ανεργίας ή άκαρπη θεραπευτική επιμονή;

Επειδή καμμία κυβέρνηση δεν νοιώθει άνετα σε περίοδο ανόδου της ανεργίας, πολλές στρατηγικές χρησιμοποιούνται επί του θέματος ανά τον κόσμο, φυσικά με ελάχιστα αποτελέσματα. Διότι οι βιομηχανοποιημένες χώρες, που ζούν τώρα την μεταβιομηχανική τους επανάσταση αντιμετωπίζουν μια νέα μορφή ανεργίας που συμβιώνει πολύ καλά με τον πληθωρισμό και με τον οικονομικό επεκτατισμό: μια ανεργία συνέπεια της «εναμάρειας» λοιπόν.

Η περίπτωση της Ιαπωνίας όμως και των Ανατολικών Χωρών; Πράγματι τα ποσοστά της ανεργίας είναι εκεί χαμηλά, τα επίσημα όμως αυτά δεδομένα αποκρύπτουν την πραγματικότητα.

Και πρώτα για την Ιαπωνία, το επίσημο ποσοστό ανεργίας είναι 2,7%, κυμαίνεται δηλαδή μεταξύ του 5-8% έπειτα από την αναγκαία διόρθωση για να προσαρμοσθεί στις ευρωπαϊκές προδιαγραφές¹¹, και είναι άρα υψηλότερο απ' ό,τι συνήθως πιστεύεται. Αν μάλιστα δεχθούμε μια πρόσφατη συγκριτική μελέτη¹², η «μεγάλη κινητικότητα» των εργατικών χεριών εξουδετερώνει την «ακούσια» ανεργία. Απ' την άλλη, οι εκτιμήσεις αναφορικά με την κατάσταση των γυναικών δεν ανταποκρίνονται πάντα στην πραγματικότητα μια και οι τελευταίες συγκαταλέγονται δίχως να το θέλουν στο μη δραστήριο τμήμα του πληθυσμού. Επίσης οι άνεργοι δέχονται ευκολότερα την πρόσ-

αιρη απασχόληση και καμιά φορά μάλιστα αποσύρονται υπό την αγορά εργασίας. Το ίδιο ισχύει για τις γυναίκες και τους ηλικιωμένους. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μια ανεργία ακατάγραφη. Να προσθέσουμε για όσους πιθανόν θα αμυνοσητούσαν τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, ότι η Ιαπωνική παραγωγή είναι στο περισσότερο μέρος της στραμμένη προς τα έξω, πράγμα που δεν θα συμβεί ποτέ με την Ελληνική. Όσο για τις Ανατολικές Χώρες, ποιος αγνοεί σήμερα ότι εκεί ο αριθμός των θέσεων εργασίας είναι μεγαλύτερος για την ίδια εργασία απ' ό,τι στη Δύση, και ότι αυτή η αναποτελεσματικότητα του συστήματος παραγωγής, αυτή η σπατάλη, είναι ένα από τα εγγενή δεινά τους.

Ποιά αντίμετρα σκέπτονται να πάρουν οι εδώ ή εκεί κοινωνίες; Και κατ' αρχή, ας μη σταθούμε καν σε ορισμένα κοινωνικά μέτρα που προτείνουν μερικοί νεοφιλελεύθεροι και που σκοπό έχουν να μειώσουν τη βοήθεια προς τους ανέργους: βασισμένα στην ιδέα ότι υπάρχει μια μεγάλη «ηθελήμενη» ανεργία, επακόλουθο ενός πάρα πολύ καλού επιδόματος, αυτά τα μέτρα θα οδηγούσαν στην περαιτέρω δυστυχία των ανέργων. Η ιστορία εξ' άλλου δείχνει καθαρά πως η κρίση και η ανεργία οδήγησαν στα επιδόματα και όχι βέβαια το αντίθετο¹³.

Γνωρίζουμε εξ' άλλου το ρόλο που φιλοδοξούν να παίξουν και η επιμήκυνση της υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και η πρωιμότερη συνταξιοδότηση. Πρόκειται όμως «για ευκαιριακές λύσεις» που συχνά δημιουργούν άλλα προβλήματα. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν παρά δύο ειδών θεραπείες πραγματικά αποτελεσματικές: αύξηση της παραγωγής με την λεγόμενη αναθέρμανση της οικονομίας, ή ελάττωση και ελαστικότητα του χρόνου εργασίας.

Καταναλώνουμε για να παράγουμε, παράγουμε για να δουλεύουμε

Παράλογο; Κι όμως αυτό ακούμε λίγο πολύ παντού. Και θα έπρεπε αντί να προσπαθούμε να αναθερμάνουμε μια παράλογη κατανάλωση –διότι οι «αγοράσιμες» ανάγκες μας πολύ απέχουν από τις πραγματικές, οι οποίες αντίθετα δεν μπορούν να ικανοποιηθούν μέσα από τη λογική της αγοράς– να επιδιώξουμε να περάσει η οικονομία πραγματικά στην υπηρεσία του ανθρώπου. Διότι είναι τουλάχιστον περίεργο ότι παρά την απίστευτη έκρηξη της παραγωγικότητας, ο χρόνος εργασίας σταθεροποιήθηκε στις 40 εβδομαδιαίες ώρες. Ικανοποιήθηκαν ίσως και περισσότερες ανάγκες; Πιθανόν. Αλλά η εξήγηση αυτή δεν αρκεί. Ο πολλαπλασιασμός των καινούργιων αναγκών, τα όλο και πιο βραχύβια προϊόντα, η υποκατάσταση μιας δραστηριότητας που παλιά ανήκε στη σφαίρα της αυτόνομης παραγωγής από την μισθωτή εργασία, μας οδηγούν στη σκέψη ότι πρόοδος δεν είναι ίσως ό,τι ονομάζουμε μ' αυτό το όνομα. Εάν μεγάλο τμήμα τη μη αμοιδομένης εργασίας στην κοινωνία μας (τα 2/3 της συνολικής εργασίας) καταλήξει στο να είναι μισθωτή απασχόληση, τότε ασφαλώς θα δημιουργηθούν θέσεις εργασίας. Αλλά που είναι η πραγματική πρόοδος σ' όλα αυτά; Απλοποιώντας καταλήγουμε έτσι στο παράδοξο σχήμα: η γυναίκα μου δουλεύει στον γείτονα και η γειτόνισσα σε μένα.

Μείωση χρόνου εργασίας

Είναι η πιο ελκυστική και συγχρόνως η πιο ρεαλιστική «φόρμουλα» με την οποία όλοι σχεδόν συμφωνούν και που α-

νταποκρίνεται, όπως πρέπει να ομολογήσουμε, σε πραγματικές ανάγκες των παραγωγών· οι επιθυμίες τους επικεντρώνονται όλο και περισσότερο σε προϊόντα που αυτά τα ίδια απαιτούν για τη χρήση τους χρόνο. Όπως δείχνουν οι στατιστικές, η εργασία θα είναι όλο και περισσότερο ένα μέσο για την εξεύρεση ελεύθερου χρόνου ή για την απόκτηση αντικειμένων που απαιτούν λίγο χρόνο για τη χρήση τους: δεν έχει νόημα να κερδίζει κανείς περισσότερα χρήματα δίχως να έχει τον χρόνο να τα χρησιμοποιεί. Η αυξανόμενη άλλωστε αποχή απ' την εργασία δεν αποτελεί μήπως σύμπτωμα μιας διάχυτης ακόμη αίσθησης καταπίεσης απ' την έλλειψη χρόνου; Εξ' άλλου και αυτός ακόμη που απομένει ελεύθερος λιγοστεύει με τις αυξανόμενες ώρες μεταφοράς προς και από τον τόπο εργασίας· παντού δε η έννοια του γοήτρου μεταπηδά απ' την σφαίρα του αντικειμένου σε εκείνη του ελεύθερου χρόνου.

Σε ορισμένες κυρίως χώρες όπως η Γαλλία, η πολιτιστική αυτή επανάσταση φαίνεται λοιπόν να συμβαδίζει με το αίτημα της συνολικής μείωσης χρόνου εργασίας. Ωστόσο, το μέτρο αυτό και μόνο δεν θα αποτελούσε πανάκεια. Η ανάγκη βέβαια για ελεύθερο χρόνο, που είναι πραγματική, μπορεί να έχει πολλές και ποικίλες μορφές. Παντού μιλάν γι' αυτή και διάφοροι τρόποι έχουν επινοηθεί για να μειωθούν οι ώρες εργασίας με επιθυμητό στόχο τις τριανταπέντε ώρες. Είναι αλήθεια ότι η αύξηση της παραγωγικότητας δίνει τη δυνατότητα να διατηρηθούν οι ίδιες αποδοχές παρά τη συντόμευση της περιόδου δραστηριότητας. Απαιτήση εύλογη λοιπόν.

Ας μην έχουμε ωστόσο ψευδαισθήσεις. Δεν είναι σίγουρο ότι αυτή η συνολική μείωση χρόνου εργασίας θα ακολουθείται πάντα και από μια αύξηση προσφοράς εργασίας. Και πρώτα πρώτα, με μια σημαντική μείωση ωρών εργασίας δίχως να μειωθούν οι μισθοί, υπάρχει ο κίνδυνος αύξησης των τιμών, μείωσης της ζήτησης και επομένως μείωσης της προσφοράς εργασίας. Εξ' άλλου, σ' αυτή την περίοδο της συνεχούς τεχνολογικής ανανέωσης, η ιδέα ότι η κατανομή χρόνου εργασίας αποτελεί ένα αντίδοτο στην ανεργία θα αληθεύει όλο και λιγότερο· τα δε αποθέματα παραγωγικότητας των επιχειρήσεων είναι σήμερα τέτοια, ώστε η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας είναι αρκετά απίθανη. Αναμφίβολα η καθιέρωση των τριανταπέντε ωρών θα μπορέσει να περιστείλει τις απολύσεις· ασφαλώς όμως δεν θα δημιουργήσει νέες θέσεις^{13α}. Και κυρίως η «ενιαία» ελάττωση του χρόνου εργασίας που πρέπει βέβαια να αποτελέσει εδώ ένα από τους κύριους στόχους, δεν προσαρμόζεται στην ποικιλία των εξατομικευμένων περιπτώσεων. Αυτό που περισσότερο χρειαζόμαστε είναι ένα ευλύγιστο ωράριο για τον καθένα από μας. Εξ ου και ο δεύτερο άξων του συλλογισμού που είναι και ο πιο ενδιαφέρων: η ελαστικότητα του ωραρίου.

III. Ανεργία λόγω ακαμψίας;

Πράγματι πολλοί πιστεύουν ότι η έλλειψη ελαστικότητας της αγοράς εργασίας είναι μια από τις αιτίες που χειροτέρεψε την ανεργία στην Ευρώπη.

Προσοχή ωστόσο στους άκριτους ενθουσιασμούς. Η μελέτη σχετικά με την ελαστικότητα που συνένταξαν οι ειδικοί του ΟΟΣΑ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτή δεν θα είχε μακροπρόθεσμα αποτέλεσμα πάνω στην εργασία και ότι ο πιο σημαντικός στόχος της θα ήταν κυρίως η σύνδεση των αποτελεσμάτων των τεχνολογικών αλλαγών στην αγορά εργασίας με τη δυνατότητα να καλυτερεύσει η ποιότητα της ζωής μας¹⁴.

Ξανά όμως ας μη παρασυρόμαστε απ' τις λέξεις. Η ελαστι-

σε μια πλήρη απασχόληση που αμοίβονται και ζούνε σε κοινωνική υπόληψη, απ' την άλλη οι άνεργοι, αργόσχολοι, με μειωμένη κοινωνική υπόληψη και πολλές φορές δίχως άλλες προσόδους και που όλο προστίθενται σ' αυτούς που υποκριτικά ονομάζουμε «Τέταρτο Κόσμο». Ας σημειώσουμε δυστυχώς ότι εδώ ο ελληνικός νόμος της 2/5/1985 με τον πομπώδη τίτλο «Για το εθνικό σύστημα προστασίας απ' την ανεργία και άλλες συναφείς διατάξεις» περιορίζεται στη σύσταση ενός συστήματος αποζημίωσης των ανέργων, δίχως να αναφέρεται καθόλου σε μια νομοθετική επέμβαση σε θέματα οργάνωσης της εργασίας.

Η ελληνική Κυβέρνηση ωστόσο δεν είναι τελείως αντίθετη στην ελαστικότητα ή στη μερική απασχόληση· αντίθετα, δέχθηκε με ενθουσιασμό την πρόταση της Ομάδας των Κοινωνικών Προβλημάτων του Συμβουλίου της ΕΟΚ¹⁸. Μπροστά όμως στην εχθρική στάση των συνδικάτων, το κράτος δεν φαίνεται να θέλει να πάρει την πρωτοβουλία σ' αυτό τον τομέα, όπως άλλωστε το δήλωσε και ο υπουργός Εργασίας¹⁹. Αντίθετα: η μελέτη του ΟΣΣΑ πάνω στην Ελληνική οικονομία υπογραμμίζει ότι η κυβερνητική πολιτική είναι «μια πολιτική που εμποδίζει την ελαστικότητα της αγοράς εργασίας»²⁰. Και είναι αλήθεια π.χ. ότι η «συμβουλή» που δόθηκε σε «πολλές από τις γυναίκες που προτιμούν να εργάζονται με μειωμένο ωράριο» να αποφεύγουν να εργάζονται σε ένα τέτοιο σύστημα²¹ με το πρόσχημα ότι οι προσφερόμενες εργασίες μερικής απασχόλησης είναι κυρίως δουλειές κακοπληρωμένες και δίχως προοπτική καριέρας, ενέχει κάτι το προσβλητικό. Αντί να απαντά η κυβέρνηση με υπεκφυγές σ' ένα τόσο βασικό κοινωνικό αίτημα, θα ήταν ορθότερο να υιοθετήσει μια πραγματική προοπτική του επιλεγμένου ωραρίου η οποία θα είχε και το ασύγκριτο πλεονέκτημα να επιτρέπει στις γυναίκες που εργάζονται στο σπίτι να μην εξαρτώνται απ' τη μορφή αυτή της εκμετάλλευσης που αντιπροσωπεύει σχεδόν πάντα η κατ' οίκον απασχόληση (φασόν).

Γιατί λοιπόν αυτή η ενθάρρυνση προς τις ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες από τη μια, ενώ από την άλλη απουσιάζει κάθε εθνική πρωτοβουλία επί του θέματος; Διότι τελικά στην Ελλάδα η αντίθεση τόσο στην ελαστικότητα όσο και στο μειωμένο ωράριο εργασίας, που και τα δύο παρουσιάζονται συχνά σαν «νέες μορφές εκμετάλλευσης», παραμένει έντονη²². Αυτό άλλωστε φαίνεται καθαρά και από το υπόμνημα της Ελλάδας προς την ΕΟΚ που αφορά στο πρόγραμμα για την ανάπτυξη της απασχόλησης, Σεπτέμβριος 1986, όπου υπογραμμίζεται ότι «επί του παρόντος», «οι έντονες αντιρρήσεις της ΓΣΕΕ» εμποδίζουν την κυβέρνηση να προωθήσει μέτρα για την μερική απασχόληση ή το μειωμένο ωράριο^{22α}.

Αντιδράσεις προς κάθε κατεύθυνση.

Οι αντιδράσεις αυτές είναι κατανοητές αν περιοριστούμε στην οπτική της εργοδοσίας που εδώ και λίγο καιρό αναφέρεται συνέχεια στην ελαστικότητα. Είναι όμως δείγμα περιορισμένης φαντασίας το να μη μπορεί να διανοηθεί κανείς μια μορφή της ελαστικότητας και μερικής απασχόλησης που θα ήταν στην υπηρεσία των εργαζομένων. Συγχέοντας τους όρους μερική απασχόληση και μερική ανεργία, ελαστικότητα και πρόσκαιρη εργασία, τα ελληνικά συνδικάτα είναι συστηματικά αντίθετα σ' αυτό που συνιστά λίγο πολύ γι' αυτά μια αμφισβήτηση των κοινωνικών τους κεκτημένων. Αντίδραση βέβαια θε-

Είναι ωστόσο ελπιδοφόρο που αυτήν την τόσο συστηματική

κότητα δεν έχει βέβαια το ίδιο περιεχόμενο στο στόμα της εργοδοσίας, των Δημοσίων Φορέων, των συνδικάτων ή των μισθωτών. Δίχως προστατευτικούς «περιορισμούς», δίχως τις αναγκαίες προφυλάξεις, η περιώνυμη ελαστικότητα μπορεί να αποδειχθεί μια «φοβερή παγίδα»¹⁵.

Είναι το παράδειγμα του *Beuchäftigungsförderungsgesetz* στη Γερμανία (Απρίλιος 1985) που αφήνει τους εργαζόμενους στο έλεος της εργοδοσίας (16) και αποτελεί παράδειγμα προς αποφυγή. Παρόμοια επίσης είναι η διάταξη σχετικά με την διαφοροποίηση της εργασίας στην Γαλλία (Αύγουστος 1986), ή ο νόμος της 3ης Ιουλίου 1986, που δεν υποχρεώνει πια τους εργοδότες να παίρνουν, προκειμένου για απολύσεις προσωπικού, την άδεια της γαλλικής Κυβέρνησης. Παρόμοιες διατάξεις θα οδηγήσουν σίγουρα σε μια όξυνση της αστάθειας στην αγορά εργασίας. Το ίδιο θα ισχύσει παντού όπου η αυθαιρεσία της εργοδοσίας μένει δίχως έλεγχο. Να επαναλάβουμε λοιπόν και πάλι: η ελαστικότητα δεν πρέπει προπαντός να ταυτισθεί με την αποδυνάμωση του κοινωνικού ελέγχου· η αντίδραση των συνδικάτων σε αυτές τις περιπτώσεις είναι κατανοητή. Αλλά όπως υπογραμμίζει ο γενικός γραμματέας των γαλλικών συνδικάτων (CFDT)¹⁵, το να απορρίψουν τα συνδικάτα συλλήβδην την ελαστικότητα του ωραρίου θα ήταν για τα ίδια αυτοκτονία· αντίθετα, θα έπρεπε να δεχθούν ότι η μεταμόρφωση των συνθηκών παραγωγής έχει γίνει αναγκαιότητα και ότι αντί να της αντιταχθούν μάταια, θάπρεπε να συμβάλλουν ενεργά στην καθιέρωσή του. Σε αντίθεση περίπτωση τα κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων θα κινδύνευαν σιγά-σιγά να υποχωρήσουν απέναντι στη νέα πραγματικότητα. Εξ άλλου, μέσω της ελαστικότητας θα περάσει αναγκαστικά και η διαρκής επιμόρφωση των εργατών που είναι αναγκαία, και δίχως την οποία θα ήταν καταδικασμένοι αργά η γρήγορα στην ανεργία. Διότι είτε το θέλουμε είτε όχι, φαίνεται ότι την επαγγελματική κινητικότητα δεν θα μπορέσουμε να την αποφύγουμε στο μέλλον.

Τέλος τα συνδικάτα πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι οι ελπίδες των μισθωτών ιδιαίτερα σε θέματα εργασίας εξελίσσονται, και ότι αν στην Ελλάδα η πλειονότητα των εργαζομένων «δεν θέλει καμμία αλλαγή στο ωράριο»¹⁷, οι νέες τάσεις στην Ευρώπη – περισσότερο από 50% των εργαζομένων επιθυμούν μια αλλαγή στο ωράριο – δεν θα αργήσουν να εξαπλωθούν και εδώ. Εξ άλλου ρωτήθηκαν σχετικά μόνο οι εργαζόμενοι. Σίγουρα αν ρωτούσαν και άλλους «εν δυνάμει» εργαζομένους, όπως τις γυναίκες που παραμένουν σπίτι μια και δεν έχουν άλλη επιλογή, το ποσοστό αυτό θα ήταν μεγαλύτερο.

Μερική ανεργία και κοινωνία δυο ταχυτήτων

Εάν μεταξύ των κανούργων αυτών αιτημάτων η εργασία με μειωμένο ωράριο αρχίζει στις βιομηχανοποιημένες χώρες να παίρνει μια καθόλου ευκαταφρόνητη θέση, τα διάφορα μέτρα που λήφθηκαν σχετικά μέχρι σήμερα χαρακτηρίζονται από περιέργη δειλία. Ως τώρα, κριτήριο έχουν τον αγώνα κατά της ανεργίας και τείνουν να καθιερώσουν περισσότερο μια «μερική ανεργία» παρά ένα «ωράριο εργασίας που πραγματικά να επιλέγει κανείς». Παράδειγμα η «Εργασία μερικής απασχόλησης για έργα τοπικού ενδιαφέροντος» που καθιερώθηκε στην Γαλλία, ή ο γερμανικός νόμος που αναφέραμε πιο πάνω, ή ο ελληνικός νόμος 1387/1983 σχετικά με τον «Έλεγχο ομαδικών απολύσεων και άλλες διατάξεις». Φαίνεται ωστόσο να επείγει η κατάργηση αυτής της κοινωνίας των δυο ταχυτήτων στην οποία ζούμε σήμερα: απ' τη μια, οι εργαζόμενοι υποχρεωμένοι

αντίθεση σε κάθε αλλαγή στην οργάνωση εργασίας αρχίζουν ορισμένοι να την αντιλαμβάνονται σαν αρνητική²³. Προέρχεται άραγε η αντίδραση αυτή μόνο από την επιθυμία προστασίας κοινωνικών κατακτήσεων; Στην πραγματικότητα πολύ συχνά τα συνδικάτα στο όνομα ενός «συμφέροντος του συνόλου» περιορίζονται στην προστασία ορισμένων «προνομιούχων» έναντι άλλων, περιθωριακών και μη ελεγχόμενων· διότι τα σίγουρα ενεργά τους μέλη τα βρίσκουν επί μονίμου βάσεως σε «τυπικά» βιομηχανοποιημένους τομείς. Όλες αυτές οι διάφορες αιτήσεις για ελαστικότητα ή για κατάτμηση ωρών εργασίας σε περισσότερους, ακόμα κι αν είναι τόσο πολλές όσο τουλάχιστον μαρτυρούν οι δημοσκοπήσεις, προέρχονται από άτομα μεμονωμένα, όχι από ομογενή σύνολα που να μπορούν εύκολα να ομαδοποιηθούν. Δεν ενδιαφέρουν επομένως τα συνδικάτα, που φοβούνται μη τυχόν αυτές οι ατομικές και περιθωριακές διεκδικήσεις σπάσουν την συνδικαλιστική δράση. Αυτό όμως ακριβώς κινδυνεύει να συμβεί αν τα τελευταία επιμένουν να παραμένουν εκτός των διαπραγματεύσεων που αργά ή γρήγορα θα ενώσουν μισθωτούς και εργοδότες εγκαταλείποντας τους πρώτους στα χέρια των τελευταίων. Αυτό σημαίνει επίσης ότι τα συνδικάτα κινδυνεύουν επίσης να αποκοπούν από ένα μέρος της εργατικής τάξης που συνεχώς διευρύνεται και την οποία αποτελούν οι εργαζόμενοι προσωρινά, ή οι δίχως θεσμικό ή νομικό πλαίσιο, ή ακόμη οι εκτός πλαισίου. Επιβάλλεται λοιπόν μια αλλαγή στη γενική θεώρηση του εργατικού κόσμου. Εάν ο συνδικαλισμός επιμένει να μη θέλει «να αγγίξει και την πραγματικότητα που διαμορφώνει γύρω του»²⁴ κινδυνεύει να αποδυναμωθεί επικίνδυνα.

Οι ίδιοι οι Δημόσιοι Φορείς που στην Ευρώπη εγγράφουν την ελαστικότητα του ωραρίου και την μερική απασχόληση στην στρατηγική τους κατά της ανεργίας δεν είναι στο βάθος καθόλου υπέρ μιας πραγματικής απελευθέρωσης του χρόνου εργασίας. Διακρίνουν ίσως τους «κινδύνους» μιας «κακής» χρήσης του ελεύθερου χρόνου: να φτιάχνεις αντί να αγοράζεις (πτώση της κατανάλωσης), να συζητάς, να οργανώνεσαι, να συμμετέχεις αντί να αντιπροσωπεύεσαι; Διότι αν είναι αλήθεια ότι αυτή η νέα ελευθερία που αποκτούν οι εργαζόμενοι να οργανώνουν τον χρόνο τους είναι «στοιχείο ανάπτυξης και πλήρωσης της προσωπικότητας»²⁵, άλλο τόσο είναι αλήθεια ότι γίνεται αναμφίβολα αντιληπτή σαν απειλή για την καθεστηκία τάξη, κατ' αντίθεση με την ανεργία, η οποία όταν δεν ξεπερνά ορισμένα όρια είναι φορέας της τάξης.

IV. Η κοινωνία του επιλεγμένου χρόνου

...ούτως οί κερκίδες ἐκέρκιζον αὐταὶ καὶ τὰ πλῆκτρα ἐκίθαριζεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῖς ἀρχιτέκτοσιν ὑπηρετῶν οὔτε τοῖς δεσπότηταις δούλων (Αριστοτέλης, Πολιτικά I, 11 παρ. 5).

Πρόκειται –ή σχεδόν– για τη δική μας κοινωνία. Η παραγωγικότητα έχει κυριολεκτικά εκτοξευθεί σε ύψη που κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί. Και τίποτε, ή σχεδόν τίποτε δεν έχει αλλάξει στην οργάνωση του χρόνου. Δεν θα έπρεπε, σύμφωνα με τις προφητείες του Marx και του Engels «να βγούμε από το βασίλειο της αναγκαιότητας»²⁶ και να χρησιμοποιήσουμε τον κερδισμένο χρόνο σε ευγενέστερες απ' την εργασία δραστηριότητες όπως «η καλλιτεχνική και επιστημονική ανάπτυξη του αθηνός»²⁷; Αντ' αυτού ο χρόνος που ελευθερώθηκε επενδύθηκε ξανά σε εργασία και σε παραγωγή καινούργιων αντικειμένων.

Το γεγονός όμως ότι τα κέρδη της παραγωγικότητας χρησιμοποιούνται για παραγωγή αγαθών αντί για χρονικά κέρδη, οδηγεί στην σπάνι του χρόνου που όλο και πιο πολύ γίνεται αντιληπτή σαν σπάνις αυτονομίας. Η συσσώρευση δε των προνομίων σε ορισμένους είναι όλο και περισσότερο καταφανής: σήμερα τα ίδια άτομα έχουν και περισσότερα έσοδα και περισσότερο χρόνο και μεγαλύτερο κοινωνικό γόητρο, συγχρόνως δε και τη λιγότερο κοπιαστική εργασία. Όμως και ο κοινωνικός μιμητισμός αλλάζει προοδευτικά στόχο. Λιγότερο ελκύουν πια τα αντικείμενα κοινωνικού γόητρου, όπως το αυτοκίνητο, ή ορισμένοι τρόποι χησιμοποίησης του χρόνου –η πυρετώδης ζωή που για αρκετό χρονικό διάστημα υιοθέτησε η άρχουσα τάξη σαν μοντέλλο–. Το «όλο και περισσότερο» χάνει συνεχώς από την έλξη που ασκούσε. Αν και ακόμη περιθωριακή, η αναζήτηση χρόνου για να ζήσει κανείς αρχίζει να αναφαίνεται σαν σημείο, να γίνεται αντιληπτή σαν προνόμιο μιας ελίτ, και να ασκεί να εξ αυτού μια αυξανόμενη γοητεία. Αυτό αληθεύει κι αν ακόμη η Ελλάδα παραμένει σ' αυτό το σημείο πίσω απ' τους περισσότερους Ευρωπαίους συναεταίρους, κι αν ακόμη «οι Έλληνες, ενδιαφέρονται πρώτα απ' όλα για μισθολογικές αυξήσεις»¹⁷. Ωστόσο, αυτό ακριβώς το νεοφανές αίτημα των καιρών θα μπορούσε να παραδιάσει τον παλαιότερο διαχωρισμό μεταξύ του χρόνου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου και να μας οδηγήσει προς την έξοδο της κοινωνίας «των δύο ταχυτήτων». Όχι ότι πρόκειται –ας το επαναλάβουμε– να λιγοστέψει η ανεργία, παρόλο που δεν είναι αδύνατο η ελαστικότητα του ωραρίου και ο χρόνος μερικής απασχόλησης να έχουν τελικά κάποια επίδραση στην ζήτηση εργασίας. Ας μην είναι όμως πια αυτό το αποκλειστικό μας κριτήριο και η μόνη οπτική. Υπάρχει αντίθετα ο κίνδυνος απ' την ελκτική δύναμη που θα προκαλούσε η εγκαθίδρυση ενός αληθινά «επιλεγμένου χρόνου», να αυξηθούν οι αιτήσεις για εργασία. Αυτό εξηγεί πιθανόν και τη διστακτικότητα των Δημοσίων Φορέων που φοβούνται πιθανόν ότι ο αριθμός των αιτήσεων, που σήμερα απλώς δεν φαίνεται, ίσως αυξηθεί, ενώ ενδέχεται να συμβεί το ίδιο και στη φαινομενική ανεργία.

Στην πραγματικότητα ο επιλεγμένος χρόνος εργασίας έχει ένα ευγενέστερο σκοπό σαν στόχο, και επιφέρει μια βαθιά τομή: την αυτονόμηση του χρόνου εκείνων όσων το επιθυμούν, σύμφωνα με τους δικούς τους βιολογικούς και κοινωνικούς ρυθμούς στο μέτρο του δυνατού, αφού βέβαια ληφθούν υπ' όψη οι αναγκαιότητες που θέτει η οργάνωση της παραγωγής.

Επιλογή χρόνου εργασίας

Κατ' αρχήν είναι οπωσδήποτε απαραίτητο κατ' αρχήν ο χρόνος εργασίας, είτε πρόκειται για μερική απασχόληση είτε όχι, να είναι αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής. Ο ορισμός που δίνει το Διεθνές Γραφείο Εργασίας για την μερική απασχόληση δεν αφήνει περιθώρια σύγχυσης: «εργασία που γίνεται κατά τρόπο τακτό και εθελούσιο κατά τη διάρκεια μιας περιόδου αισθητά μικρότερης απ' την κανονική διάρκεια». Άρα δεν πρόκειται εδώ ούτε για εποχιακή, ούτε για ευκαιριακή εργασία ούτε και για μερική ανεργία. Οι νομομαθείς διακρίνουν άλλωστε σαφώς μεταξύ της «πρόσκαιρης εργασίας», ή «σταθερής μερικής εργασίας», από αυτή που είναι «εκούσια»²⁸ και που σ' αυτή και μόνο προσιδιάζει ο χαρακτηρισμός του επιλεγμένου χρόνου. Γι' αυτό και το 11% της εργασίας «μερικής απασχόλησης» που αναφέρουν μερικοί για την Ελλάδα (το 1981)²² δεν πρέπει να δημιουργεί ψευδή εικόνα. Είναι προφανές ότι αυτός

ο αριθμός περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά ανέργους «μερικής ανεργίας». Γνωρίζουμε εξ άλλου ότι στην Ελλάδα ο χρόνος «μερικής απασχόλησης» περιλαμβάνει «όσους εργάζονται συνήθως λιγότερες ώρες από αυτές που καθορίζονται με συλλογικές συμβάσεις για την κάθε εργασία»²³.

Εάν οι γυναίκες απ' την «ιδιαιτερότητα της φύσης τους» ενδιφέρονται πρώτες απ' όλους για το ελαστικό ωράριο, αν αυτή η αναγκαιότητα υπαγορεύεται από τις ευθύνες προς την οικογένειά τους –προ παντός στην Ελλάδα όπου η νοοτροπία αλλάζει αργά– αυτή η μορφή οργάνωσης του χρόνου ανταποκρίνεται επίσης σε μια ψυχολογική τους ανάγκη: απ' τη στιγμή που πρέπει κυρίως να διαχειριστούν ένα ενοποιημένο χρόνο, ο διαχωρισμός μεταξύ εργασίας/μη εργασίας χάνει τη σημασία του. Και σ' αυτή την περίπτωση οι γυναίκες χαρακτηρίζονται από μια βαθιά αίσθηση κοινωνικότητας και αρμονικής συνύπαρξης που μακάρι να ήταν μεταδοτική.

Όμως ο επιλεγμένος χρόνος, είτε πρόκειται για μερική απασχόληση, είτε για ελεύθερη οργάνωσή του στο 24ωρο ή για job sharing, έχει σαν αποτέλεσμα μια αναγκαία αναδιοργάνωση του ωραρίου των διαφόρων κοινωνικών υπηρεσιών: οι παιδικοί σταθμοί, τα σχολεία, το εμπόριο, οι τράπεζες, οι δημόσιες υπηρεσίες θα έπρεπε να επεκτείνουν τα ωράριά τους ώστε να μπορέσουν να ετωφεληθούν και αυτοί που οι ώρες εργασίας τους δεν συμφωνούν με αυτές της πλειονότητας, πράγμα που θα δημιουργούσε επίσης θέσεις εργασίας. Γιατί για παράδειγμα θα έπρεπε να είναι όλα κλειστά την Κυριακή; Ποιός άλλος πραγματικά θα το ήθελε εκτός ίσως της Εκκλησίας; Μήπως βρισκόμαστε ακόμη στον περασμένο αιώνα, την ευτυχή εποχή της βιομηχανικής ανάπτυξης όπου η κυριακάτικη αργία «είναι το μυστικό για την ηθική διαπαιδαγώγηση της εργατικής τάξης»;²⁹

Οι γυναίκες εξ άλλου δεν είναι οι μόνες ενδιαφερόμενες για τον επιλεγμένο χρόνο εργασίας: συμπεριλαμβάνονται επίσης όσοι πλησιάζουν στην σύνταξη³⁰, οι σπουδαστές και διάφοροι άλλοι. Ωστόσο, για να είναι πραγματικά ο επιλεγμένος αυτός χρόνος μια αληθινή κοινωνική πρόοδος, πρέπει όπως αναφέρθηκε, να ληφθεί μια σειρά μέτρων. Και πρώτα πρώτα να μην καθιερωθεί η ιδιότητα του εργάτη με μειωμένο χρόνο εργασίας, πράγμα που θα είχε σαν αποτέλεσμα την περαιτέρω διάσπαση μεταξύ των μονίμων και μη στο προσωπικό, όπως έγινε με το σχετικό Γερμανικό νόμο που αναφέραμε. Έπειτα θα έπρεπε να απαγορευθεί η χρησιμοποίηση του θεσμού της εργασίας μερικής απασχόλησης εναντίον της ανεργίας γιατί έτσι θα υπήρχε κίνδυνος να χάσει η πρώτη την αυτοτέλειά της. Όμως, η εργασία «μερικής απασχόλησης» που επιλέγει κανείς δεν συγχέεται πάντοτε με κατώτερη ή περιθωριακή απασχόληση. Το αντίθετο μάλιστα. Καλό θα ήταν τα συνδικάτα και οι φεμινίστριες που είναι τοποθετημένα αρνητικά στο θέμα, να συνειδητοποιήσουν ότι η επιλογή εργασίας μειωμένου ωραρίου συναντάται κυρίως σε όσους ασκούν επαγγέλματα με μεγάλη κοινωνική προβολή, όπως οι γιατροί ή οι εκπαιδευτικοί. Να συνάγουμε ότι πρόκειται για πολυτέλεια των πλουσίων η δυνατότητα να λιγοστέψουν κατά βούληση τις ώρες εργασίας και επομένως τά έσοδά τους; Όχι απαραίτητα, μια και η έλλειψη χρόνου επιφέρει αρκετά βαριά έξοδα: οι εργαζόμενοι προστρέχουν εξ ανάγκης σε εξωτερικές υπηρεσίες και σε αντικείμενα που συνήθως κοστίζουν πολύ. Το να απαγορεύεται εξ άλλου η χρησιμοποίηση ενός αγαθού με το πρόσχημα ότι δεν είναι εφικτό για όλους είναι, ως τολμήσουμε τη λέξη, δημαγωγία.

Οι δημόσιες υπηρεσίες θα έπρεπε βέβαια να δώσουν το παράδειγμα και να επιτρέπουν σε κάθε υπάλληλο που το επιθυ-

μεί να διαλέξει και τις ώρες εργασίας του, και την κατανομή τους. Δεν θα ήταν ίσως δύσκολο να φανταστούμε κάτι ανάλογο με αυτό που δειλά κάνει την εμφάνισή του σε ορισμένες χώρες, μια φόρμουλα απαλλαγής μέρους του φόρου σε όσες επιχειρήσεις προτείνουν εργασία μερικής απασχόλησης ή θέσεις με δυνατότητα να τις μοιράζονται δύο (job sharing). Αυτή η φοροαπαλλαγή θα μπορούσε να ελαφρύνει τις επιχειρήσεις από την αύξηση των κοινωνικών παροχών. Άλλα πλεονεκτήματα της ρύθμισης αυτής, πολύ περισσότερα απ' τα τυχόν μειονεκτήματα, είναι για τις επιχειρήσεις η πτώση της αποχής απ' την εργασία, καλύτερη παραγωγικότητα, ελαστικότητα των ωρών εργασίας. Υπάρχουν εκτιμήσεις ότι για παράδειγμα η παραγωγικότητα ενός εργαζομένου με μειωμένο ωράριο είναι αυξημένη περίπου κατά 33% απ' αυτή ενός εργαζομένου με πλήρη απασχόληση³¹, κάτι που θα μπορούσε ίσως να συνεκτιμηθεί στον υπολογισμό των αποδοχών του.

Εργαζόμενοι, αργόσχολοι και απόμαχοι;

Σ' αυτό συνοψίζεται φυσικά η βαθύτερη ανησυχία των συνδικάτων, και πολλοί είναι αυτοί που πιστεύουν ότι η καθιέρωση του επιλεγμένου χρόνου εργασίας θα οδηγούσε στην υπονόμευση του συνδικαλισμού²². Πρόκειται όμως για ανάλυση βιαστική. Οι κοινωνίες μας βέβαια έχουν αναγάγει την εργασία σε τέτοια θέση, ώστε ο ελεύθερος χρόνος να έχει καταντήσει συχνά συνώνυμος με την μη δραστηριότητα: οργάνωση της διασκέδασης που δεν ξεφεύγει από ορισμένα πλαίσια, δρόμοι γεμάτοι κυκλοφορία, να μια εικόνα εν πολλοίς του ελεύθερου χρόνου. Ακόμη χειρότερα, για ορισμένους, ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι παρά μια νεκρή στιγμή μεταξύ δυο περιόδων εργασίας.

Δεν σημαίνει όμως πως η οπτική αυτή δεν μπορεί ν' αλλάξει. Μια εκ νέου κατάκτηση του απελευθερωμένου πια χρόνου θα μπορούσε να οδηγήσει στην εγκατάλειψη των προτύπων αυτών της κατανάλωσής του. Και δεν αποκλείεται καθόλου ότι όσοι αντίθετα εργάζονται με επιλεγμένο ωράριο, έχοντας περισσότερο χρόνο για την ενημέρωσή τους και τη συμμετοχή τους στα κοινά, να βρίσκονται απ' τους πρώτους στους κοινωνικούς αγώνες. Διότι ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι μόνο συνώνυμος της τηλεόρασης, της βόλτας με το αυτοκίνητο ή του ποδοσφαίρου, αλλά είναι επίσης, και κυρίως, η δυνατότητα ενεργούς συμμετοχής στη διεύθυνση του πλαισίου της καθημερινής ζωής, στην κοινή δράση, στις κοινωνικές διεκδικήσεις. Δεν είναι λοιπόν καθόλου βέβαιο ότι εξατομικεύοντας την περίπτωση κάθε εργαζομένου, η «Επανάσταση του επιλεγμένου χρόνου εργασίας»²⁵ θα καταπνίξει τους συνδικαλιστικούς αγώνες: θα έπρεπε μάλλον, όπως ήδη αναφέραμε, τα συνδικάτα να πάρουν μέρος στις διαπραγματεύσεις που θα γίνουν για την καθιέρωσή της. Άλλωστε, στους οξυδερκέστερους από τους ευρωπαϊκούς οργανισμούς διαπιστώνεται μία δειλή αλλά γεμάτη σημασία μεταστροφή στις τάσεις αυτές³².

Εάν σήμερα ο ελεύθερος χρόνος διέπεται κυρίως από πνεύμα κατανάλωσης και κοινωνικού κονφορμισμού, η καθιέρωση κατάλληλων κοινωνικών δομών που έχουν σαν στόχο να επιτρέψουν τον «εμπλουτισμό» του και την αυτόνομησή του θα μπορούσε να απελευθερώσει μια σειρά από νέες πρακτικές οργάνωσης του ελεύθερου χρόνου, είτε πρόκειται για συλλογική οργάνωση στον κοινωνικό τομέα (συλλογική διαχείριση υπηρεσιών: πλυντηρίων, παιδικών σταθμών, γκαράζ, εργαστηρίων), ή του οικιακού τομέα (οικογενειακή μέριμνα των παιδιών). Ως

προς αυτό είναι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι απ' όσο γνωρίζω οι οικολόγοι δεν έχουν κινητοποιηθεί για την προάσπιση του επιλεγμένου χρόνου εργασίας – κυρίως αφού η νέα αυτοδιαχείριση του χρόνου θα έπρεπε να συμβαδίζει με μείωση της σπατάλης γενικά, καθώς και με αύξηση της οικιακής παραγωγής.

Δίχως να έχουμε πολλές ψευδαισθήσεις για το άμεσο μέλλον, –διότι οι αντιθέσεις σε κάθε πρωτοβουλία που ξεφεύγει απ' τις συνηθισμένες ατραπούς και υποχρεώνει την φαντασία σε μια νέα προσπάθεια είναι έντονες, γιατί να μην επωφεληθούμε απ' τη συζήτηση που ήδη διεξάγεται σχεδόν παντού πάνω στην ανεργία και την εργασία για να αμφισβητήσουμε παλαιά σχήματα;

Στο κατώφλι του 21ου αιώνα, μέσα σ' αυτή τη μεταβιομηχανική κοινωνία που σιγά-σιγά στεριώνεται, ο επιλεγμένος χρόνος εργασίας θα μπορούσε να είναι ένα απ' τα σημαντικότερα στοιχεία άλλων, ανθρωπινότερων δομών που έχουμε το δικαίωμα να προσδοκάμε.

Βιβλιογραφία

1. Βλ. προχ. Le Monde 23/12/86.
2. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδας ΕΣΥΕ 1982, Αθήνα.
3. Βλ. για παράδειγμα J. ATTALI, Les Trois mondes. Παρίσι 1981.
4. A. SAUVY, La machine et le chômage. Παρίσι 1980.
5. ADRET, Travailler deux heures par jour. Παρίσι 1977.
6. Βλ. σχετικά τις μελέτες του R. GIRARD, ιδίως τον La violence et le sacré Paris 1972. Βλ. επίσης P. DUMOUCHEL et J.P. DUPUY, L'enfer des choses Παρίσι 1979.
7. Le Monde 19/8/1986.
8. Σύμφωνα με μελέτη της BIT ο αριθμός των ρομπότ θα τριπλασιαστεί ή τετραπλασιαστεί έως το 1990.
9. JOËL LE QUEMENT, Les robots, enjeux économiques et sociaux La Documentation Française 1981.
10. Βλ. την έρευνα της SIEMENS στο Nouvel Observateur 22/8/81. Βλ. επίσης την έρευνα της Monde de l'Education, Ιανουάριος 1985 κ.ά. O. PASTRE, L'informatisation de l'emploi, Παρίσι 1984.
11. Le Monde 14/11/86.
12. Μελέτη του PH. SANCIER· βλ. πρόχειρα, Le Monde 19/8/86.
13. FR. STANKIEWICZ, Economie du chômage et de l'emploi Παρίσι 1984.
- 13α. Ο ίδιος όπ.π.
14. Le Monde 29/5/86.
15. E. Maire γενικός γραμματέας της CEDT, Le Monde 2/11/84.
16. Βλ. W. DAUÛBLER και M. LE FRIANT, Droit social, τ. Σεπτ./Οκτ. 1986.
17. Βλ. το άρθρο του Α. ΣΜΑΙΛΗ στον Οικονομικό Ταχυδρόμο, 6/11/86.
18. Οι αντιπρόσωποι της Ελλάδας, Ιταλίας και του Λουξεμβούργου ήταν οι μόνοι που ζήτησαν την γρήγορη υιοθέτηση ενός κειμένου σχετικού με την Travail volontaire à temps partiel, έγγρ. 6864, 20/5/1985 και 6803, 22/5/1985.
19. «Η μερική απασχόληση στη χώρα μας δεν απαγορεύεται. Επομένως δεν υφίσταται ανάγκη ρύθμισής της» Κ. ΠΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Το Βήμα 30/11/86.
20. Grèce, OCDE Etudes Economiques 1985/1986. (Παρίσι) Ιανουάριος 1986, σ. 40. Η μελέτη υπογραμμίζει ότι η εργασία μερικής απασχόλησης είναι «ουσιαστικά ανύπαρκτη στο δημόσιο τομέα» και «αποδοκιμάζεται και από την νομοθεσία και από την άμεση και έμμεση δραστηριότητα των δημοσίων φορέων (όπ.π., σ. 40, σημ. 27).
21. «Δικαιώματα και υποχρεώσεις της εργαζομένης γυναίκας στη μισθωτή εργασία». Υπουργείο Προεδρίας Γενική γραμματεία ισότητας των δύο φύλων, Αθήνα 1985.
22. Α. ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ, Νέες Μορφές εκμετάλλευσης. Εργασία τ. 3, Δεκ. 1984.
- 22α. Οικονομικός Ταχυδρόμος 16-10-1986, σ. 67.
23. Βλ. το άρθρο του Α. ΣΜΑΙΛΗ, Οικονομικός Ταχυδρόμος 9/10/1986.
24. Ο ίδιος, όπ.π.
25. Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα μελέτη της ομάδας εργασίας E-CHANGES ET PROJETS, La Revolution du temps choisi», Παρίσι 1980.
26. FR. EGNELS, Anti-Düring, Βερολίνο 1978.
27. Κ. MARX, Grundrisse, Βερολίνο 1953.
28. Γ. ΚΟΥΚΚΙΑΔΗ, Εργατικό δίκαιο, Αθήνα 1984.
29. J. LEFORT, Du repos hebdomadaire, Παρίσι 1875.
30. Στην Γαλλία, ένα διάταγμα της 31/3/1982 σχετικά με την σταδιακή αποχώρηση απ' την ενεργό υπηρεσία επιτρέπει στους δημοσίους υπαλλήλους άνω των 55 που δεν έχουν ακόμη δικαίωμα συνταξιοδότησης να ασκούν μια άλλη δραστηριότητα μερικής απασχόλησης έως να φθάσουν την ηλικία για συνταξιοδότηση, με αποδοχές το 80% του μισθού.
31. Μελέτη του Πανεπιστημίου του Mannheim, βλ. πρόχ. Nouvel Observateur 29/8/81. Βλ. επίσης G. AZNAR, Tous à mi-temps, Παρίσι 1981.
32. Πρόκειται για τις πρόσφατες θέσεις του γαλλικού συνδικάτου CFDT.

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ

Δεν θα μπορούσε κανείς να επιχειρήσει την έκθεση των γενικών αρχών μιας μαρξιστικής θεώρησης του δικαίου, χωρίς να επισημάνει, προηγουμένως, ορισμένες διαστρεβλώσεις που έχει υποστεί, από πολύ καιρό, η μαρξιστική θεωρία του δικαίου. Άλλωστε, αυτές οι διαστρεβλώσεις δεν είναι ειδικές στη μαρξιστική θεωρία του δικαίου, αλλά εντάσσονται σε γενικά θεωρητικά ρεύματα λαθεμένης ερμηνείας του Μαρχ, στην ιστορία της μαρξιστικής σκέψης. Διότι, δεν είναι λιγότερο αλήθεια, πως, αν ο Μαρχ δεν πραγματεύεται πουθενά με συστηματικό τρόπο το δίκαιο και ακόμα ούτε σαν ειδικό αντικείμενο θεωρητικής έρευνας, η θεωρία του μας παραδίδει αρχές για μια τέτοια έρευνα: οι διαστρεβλώσεις της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου αντανακλούν έτσι κατευθείαν, τις θεωρητικές και πολιτικές διαστρεβλώσεις της μαρξιστικής σκέψης γενικά, αν επί πλέον, ληφθεί υπόψη η σχέση δικαίου και κράτους και η πολιτική σημασία αυτού του τελευταίου θεωρητικού αντικειμένου.

Βεβαίως, δεν πρόκειται να γίνει εδώ μία καταγραφή αυτών των διαστρεβλώσεων, αλλά θα περιγράψουμε τις γενικές γραμμές τους. Ωστόσο, αφού κάθε ανάγνωση της ιστορίας μιας σκέψης προέρχεται από τις αρχές της ανάγνωσης, θα οδηγηθώ να δώσω τους τίτλους τους, εκθέτοντας το αυθεντικό περιεχόμενο της μαρξιστικής σκέψης: αυτή μας δίνει με ακρίβεια τα κλειδιά μιας συστηματικής διασαφήνισης της ιστορίας των διαστρεβλωτικών παραλλαγών της.

Πράγματι, μπορούμε να περιγράψουμε το σχήμα της ιστορίας της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, οριοθετώντας τις διακυμάνσεις της μεταξύ μιας τάσης που μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε «οικονομιστική» και μιας τάσης που μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε «βολονταριστική». Σχετικά με αυτές τις δύο τάσεις στις οποίες επιμένει ο Σεργονί στο άρθρο του, αυτού του τεύχους των Archives, δεν θα επεκταθώ, αλλά θα αρκесθώ να περιγράψω τις βασικές τους γραμμές.¹

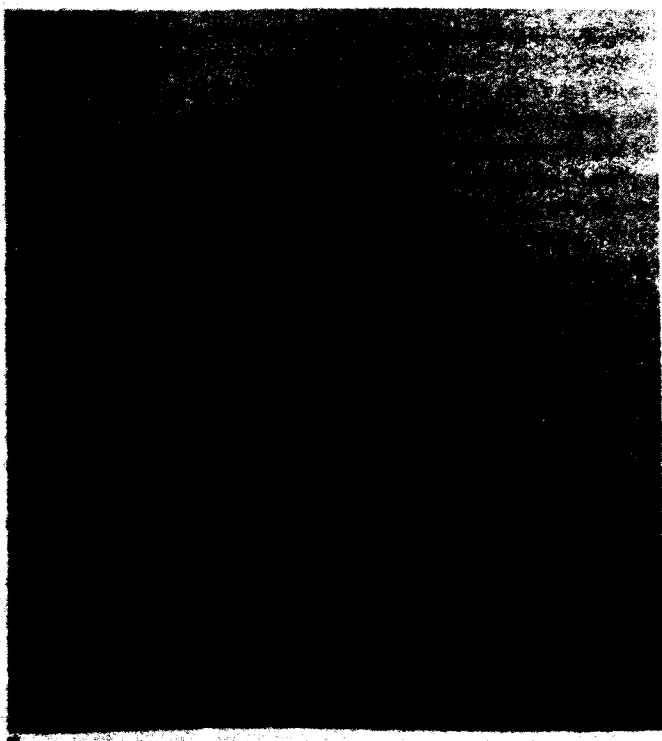
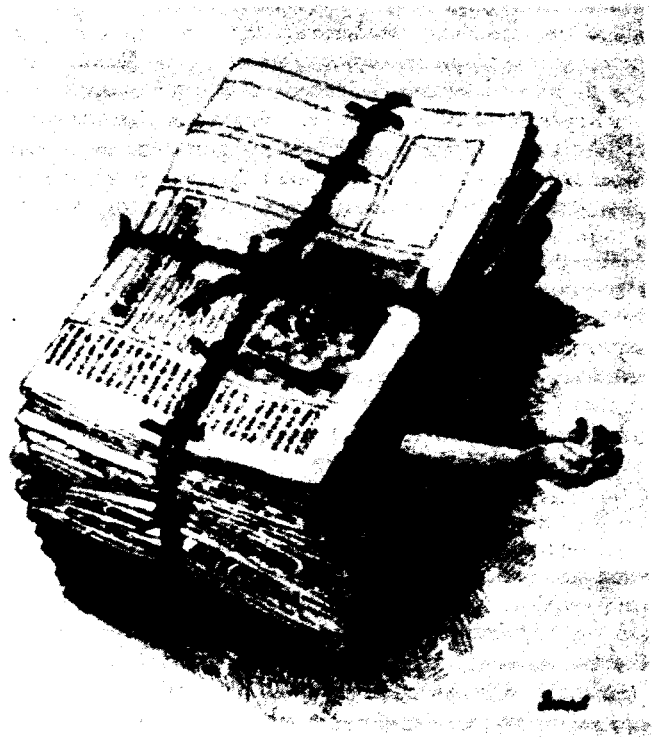
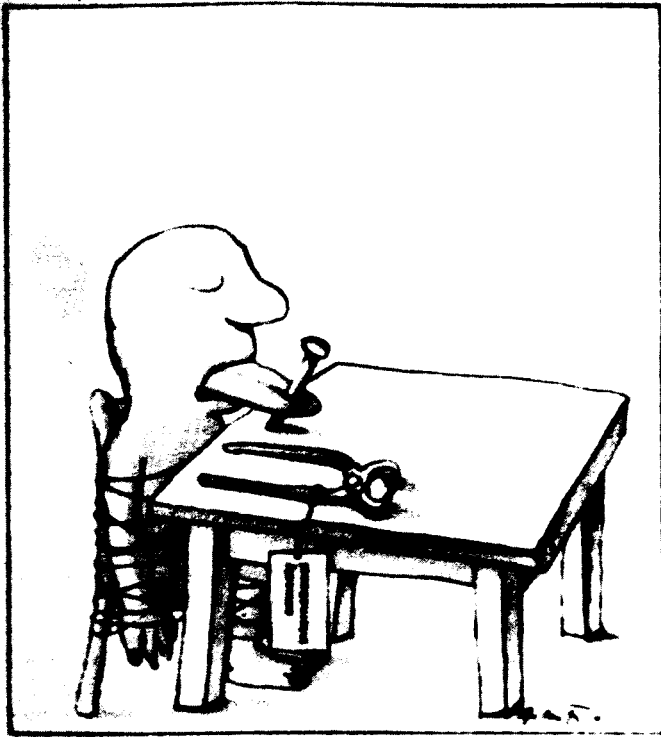
Η πρώτη, που εκπροσωπείται με τρόπο αρκετά χαρακτηριστικό από τον Stuchka και τον Pashukanis, επιχειρεί μία «υποταγή» του νομικού επιπέδου στο οικονομικό στοιχείο. Παρά τη θεωρητική αξία ενός συγγραφέα, όπως ο Pashukanis, αυτή η τάση, θεωρεί, κατά κάποιον τρόπο, το δίκαιο σαν άμεση αντανάκλαση της οικονομικής «βάσης»: για τον Pashukanis πύο ιδιαίτερα, το ιδιωτικό δίκαιο συνίσταται σε μια τάξη κοινωνικών σχέσεων που «ξεσηκώνει» τις σχέσεις των κατόχων των εμπορευμάτων. Αναφέρεται σε μια καθαρά εργαλειώδη αντίληψη των υπερδομών, που βλέπει σ' αυτές ένα στοιχείο της κοινωνικής δομής απευθείας προσδιορισμένο από την οικονομική βάση, της οποίας αρκείται να ακολουθεί, λίγο-πολύ πιστά, σαν απλό παρακολούθημα, τους μαιάνδρους και τις πορείες. Θεωρητική συνέπεια αυτής της τάσης: το δικαϊκό σύστημα δεν εμφανίζεται εκεί ως ειδικό αντικείμενο θεωρητικά κατασκευα-

σμενο για επιστημονική εξερεύνηση. Οριστικά, μωρουμε να πούμε, ότι αυτό που σιωπηρά αμφισβητείται από αυτούς τους συγγραφείς, είναι η δυνατότητα μιας μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, σχετικά αυτόνομης από τους άλλους κλάδους της μαρξιστικής θεωρίας: κι αυτό, αν θέλουμε βέβαια να δούμε, ότι η δυνατότητα μιας ιδιαίτερης θεωρίας βασίζεται στην αυτονομία και την ιδιαιτερότητα του αντικειμένου της: όχι στην εμπειρική, κοινωνική πραγματικότητα —αυτό που ο Pashukanis ευχαρίστως αποδέχεται σχετικά με το δίκαιο— αλλά ως αντικείμενο κατασκευασμένο από αυτή τη θεωρία, σε αντικείμενο θεωρητικής έρευνας. Μια μαρξιστική θεωρία του δικαίου, δεν έχει τίτλους εγκυρότητας, παρά στο μέτρο που συγκροτεί το δικό της αντικείμενο. Σ' αυτό το μέτρο, δεν θα ήταν υπερβολικό να δει κανείς στον Pashukanis και στον Stuchka στη συνέχεια της «οικονομιστικής» θεωρητικής τάσης της 2ης Διεθνούς, σύμφωνα με την οποία, ο μαρξισμός, όντας καθ' όλα μια γενική θεωρία των κοινωνιών και της ιστορίας, αναγόταν σε μια «επιστήμη του οικονομικού»: μία περιγραφική έκθεση των συνεπειών αυτής της αντίληψης για τις μαρξιστικές έρευνες στον τομέα των κοινωνικών επιστημών, βρίσκουμε στον K. Korsch.²

Η δεύτερη τάση, η βολονταριστική, αντιπροσωπεύεται από συγγραφείς, όπως ο Reiser και ο Vyschinski: το δίκαιο θεωρείται ως σύνολο κανόνων προερχόμενων από το Κράτος που ενσαρκώνει τη θέληση της κυρίαρχης τάξης. Αυτή η απόπειρα συγκρότησης ενός θεωρητικού αντικειμένου —στη συγκεκριμένη περίπτωση του νομικού συστήματος ως κανονιστικού συνόλου— είναι η ίδια συνδεδεμένη με μία ολόκληρη λανθασμένη σύλληψη των υπερδομών και της σχέσης τους με το οικονομικό στοιχείο. Η οικονομική βάση, νοούμενη με τρόπο μηχανιστικό, θα αποτελούσε ένα αδρανές πεδίο «ενεργοποιούμενο» από την ανθρώπινη θέληση και συνείδηση. Η αρχή της σχέσης μεταξύ του οικονομικού και του δικαϊκού συστήματος αναπαραστάθηκε από ένα υποκείμενο που δημιουργεί, με αφετηρία τις «συνθήκες» της βάσης, τους νομικούς κανόνες. Οι συνθήκες αυτές εμφανίζονται με τη σειρά τους, όντας μορφές κοινωνικής συνείδησης σαν «πρωταγωνιστές» του συστήματος στο σύνολό του: είναι μία σύλληψη λιγότερο παράδοξη από ό,τι μπορεί να φανεί, σε άμεση σχέση με τη σκέψη του Lukacs στην «Ιστορία και ταξική συνείδηση. Θεωρητική συνέπεια αυτής της τάσης: το δίκαιο δεν συγκροτήθηκε σε αυτόνομο θεωρητικό αντικείμενο έρευνας παρά στο μέτρο που τέθηκε σε γενετική σχέση με ένα ιστορικό υποκείμενο —τη θέληση της τάξης— το οποίο δημιουρ-

¹ Archives de Philosophie de Droit. 1967

Μετάφραση: Τάκης Βιδάλης-Θεώρηση: Θανάσης Παπαχρίστου και Αριστόβουλος Μάννης

γεί αυτό το αντικείμενο. Πάντως, εφόσον άλλωστε είναι σωστό, θα επανέλθω, στο ότι αφού ένα θεωρητικό αντικείμενο δεν μπορεί με κανένα τρόπο να αναχθεί στην ιστορία της γένεσης ενός πραγματικού αντικειμένου, αυτή η τάση της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου δεν αποσκοπεί σε ένα επιστημονικό αντικείμενο αλλά σε ένα *ιδεολογικό αντικείμενο*. Καμιά επιστημονική σχέση δεν μπορεί έτσι να θεμελιωθεί μεταξύ του οικονομικού και του νομικού συστήματος, και δεν πρόκειται για σύμπτωση προσώπων, αν τα κείμενα του Vyschinski δεν περιέχουν καμιά χρήσιμη ένδειξη που να αφορά το δίκαιο, σε αντίθεση με τα κείμενα του Pashukanis. Αν ο εμπειρισμός και ο πραγματισμός του Pashukanis τον κάνουν να αστοχεί στον σκοπό του, δηλαδή στη συγκρότηση μιας μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, ο ιδεαλισμός του Vyschinski εγγράφει την έρευνά του στο κενό, στην απουσία επιστημονικού αντικειμένου, που δεν είναι παρά ένα πανταχού παρόν ιδεολογικό αντικείμενο.

Η τάση του Vyschinski καταλήγει επιπλέον σε μια παρέκλιση πολύ γνωστή στη μαρξιστική θεωρία, που συνίσταται σ' αυτό που μπορούμε να περιγράψουμε σαν «υπερπολιτικοποίηση» του αντικειμένου της έρευνας. Η συγκρότηση αυτού του αντικειμένου είναι συσχετισμένη με ένα υποκείμενο της γέννησής του, υποκείμενο της κοινωνίας και της ιστορίας, στη συγκεκριμένη περίπτωση με την τάξη ή την ταξική βούληση· κάθε επίπεδο της κοινωνικής δομής συμπτυκνώθηκε στην πολιτική του σημασία, που θεωρείται η *αιτία της ύπαρξής* του. Το βραχυκύκλωμα μεταξύ του θεωρητικού αντικειμένου και του ιστορικού πραγματικού, που συντελείται με τη σύμπτωση πολιτικής - ιστορίας και σηματοδοτείται από την ανάδυση του ιδεολογικού αντικειμένου, αντανακλάται στο επίπεδο της θεωρίας: εκφέρεται με την άποψη «αστική επιστήμη-προλεταριακή επιστήμη» της οποίας ο Vyschinski είναι ο τυπικός εκπρόσωπος στη θεωρία του δικαίου, με συνέπεια, γενικά η μαρξιστική θεωρία να γίνεται τελικά μία «επιστήμη της επανάστασης».

Εντούτοις, το να εντοπίζουμε αυτές τις διαστρεβλώσεις της μαρξιστικής θεωρίας, και ιδιαίτερα της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, ως παραλλαγές της θεματικής «βολονταρισμός-οικονομισμός» δεν είναι παρά το πρώτο βήμα στην ανάγνωσή τους. Αυτό τελικά που ενδιαφέρει, είναι να δούμε καλά ότι αυτές οι παραλλαγές δεν είναι παρά οι εκφράσεις της *ίδιας* σταθεράς. Αυτό που συνοπτικά χαρακτηρίσαμε σαν «οικονομιστική» και «βολονταριστική» τάση δεν είναι στην ουσία παρά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, οι δύο εκφράσεις της *ίδιας ιδεολογικής προβληματικής*: αν τα συμπεράσματά τους εμφανίζονται διαμετρικά αντίθετα, δεν είναι παρά επειδή οι αρχές τους, *πανομοιότυπες*, προϋποθέτουν αυτή τη συνεχή παραλλαγή. Αυτή η προβληματική, η εσωτερική τάση που διέπει τις ερωτήσεις τις οποίες θέτει μία θεωρία στο αντικείμενό της, είναι η προβληματική μιας ορισμένης ερμηνείας του έργου του Marx: *εμφανιζόμενη έμμεσα* πολύ συχνά στα έργα που εξετάζονται, ξαναδρισκεύεται στην πραγματικότητα στον ίδιο τον Marx. Είναι η προβληματική του *νεαρού Marx*. Δεν θέλω να πω μ' αυτό, ότι οι συγγραφείς που μας ενδιαφέρουν, είχαν γνώση ή εμπνέονταν συνειδητά από τα έργα της νεότητας του Marx· αλλά ότι αυτή η προβληματική, που αναφέρεται στον πυρήνα της, στις σχέσεις Hegel και Marx, έγκειται σε μία ορισμένη θεωρητική σύλληψη, από την οποία στην *πραγματικότητα* ξεκίνησε ο ίδιος ο Marx και που την *εγκατέλειπε οριστικά στα έργα του της ωριμότητας*. Άλλωστε αυτό το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τη μαρξιστική θεωρία του δικαίου: τα έργα της νεότητας του Marx είναι αυτά όπου ασχολείται συστηματικά με προβλήματα που αφορούν στη σφαίρα του δικαίου. Και εν-

τούτοις, δεν μπορούμε από αυτά να ανασύρουμε τίποτε σχετικά με το επιστημονικό θεμέλιο της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου.

Αυτή η προβληματική μπορεί τελικά να χαρακτηριστεί ως *προβληματική ιστορικισμού του υποκειμένου*. Ποιά είναι τα γενικά της χαρακτηριστικά; Τα διάφορα επίπεδα του συνόλου της κοινωνικής δομής και οι σχέσεις τους, είναι *θεμελιωμένα* πάνω στη γενετική τους καταγωγή από ένα υποκείμενο, δημιουργό της κοινωνίας και μονογραμμική αρχή -μέσα στην αυτο-ανάπτυξή του- της ιστορίας. Αυτά τα επίπεδα σχηματίζουν μία «ολότητα» στο μέτρο που θεωρούνται ότι έχουν παραχθεί από ένα κέντρο, με το κάθε επίπεδο να συνιστά ένα «pars totalis», μια απλή έκφραση αυτού του κεντρικού υποκειμένου. Για να το πούμε αλλιώς, οι διάφορες κοινωνικές πραγματικότητες θεωρούνται ότι επενδύονται μ' ένα νόημα στο βαθμό που αυτές φανερώνουν κάτω από διάφορες μορφές και εκφάνσεις, μια ουσία. Εδώ αναγνωρίζουμε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εγγελιανής θεωρίας, στην οποία η θέση του κεντρικού υποκειμένου είναι κατεληγμένη από το απόλυτο Πνεύμα. Η μετάθεση αυτής της προβληματικής στο μαρξισμό περιβάλλεται από πολλές μορφές: αυτό το υποκείμενο, μπορεί να αναπαρίσταται είτε με την «κοινωνική τάξη» είτε με την «πράξη» είτε ακόμη με ένα ορισμένο επίπεδο της κοινωνικής δομής, στη συγκεκριμένη περίπτωση το οικονομικό. Ας πάρουμε αυτή την τελευταία περίπτωση γιατί είναι χαρακτηριστική: στην αναφορά του Marx στον Hegel, που είναι αντιληπτή κάτω από τη μεταφορά της «αντιστροφής» -με την έννοια ότι ο Marx θα είχε επαναποθετήσει τη διαλεκτική του Hegel στα πόδια της- το οικονομικό, η «βάση», καταλαμβάνει τη θέση που καλύπτει στον Hegel το Πνεύμα: είναι το *κεντρικό υποκείμενο* της κοινωνικής δομής, κατέχοντας τα κλειδιά για την κατανόηση αυτής της δομής, αφού κάθε επίπεδο δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά σαν έκφραση του οικονομικού. Όμως, αυτή τη θέση του κεντρικού υποκειμένου μπορούν να την καταλάβουν άλλες αρχές: για παράδειγμα η «πράξη». Οι σχέσεις των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής πραγματικότητας είναι θεμελιωμένες στην *αναγωγή* τους σε μια αρχή γενετικής καταγωγής -την πράξη- η οποία θα είναι ο κοινός τους παρανομαστής στο μέτρο που είναι γενετική αρχή του νοήματός τους.

Με λίγα λόγια, για να ανακεφαλαιώσουμε αυτή την προβληματική: μία κοινωνική δομή και οι σχέσεις των επιπέδων της, έχουν αναχθεί σε ένα *κεντρικό υποκείμενο*, αφού η επιστημονική εξερεύνηση έχει περιβληθεί αναγκαστικά το πρότυπο μιας *ιστοριογραφίας της γένεσης* σε μία διαδικασία από την ουσία στην ύπαρξη των διαφόρων φαινομενικών εκφράσεων, από αυτή την κεντρική ουσία.

Ποιά είναι τα αποτελέσματα αυτής της προβληματικής; Κατ' αρχήν, μία αδυναμία θεωρητικής έρευνας που να αναφέρεται στα διάφορα πεδία της υπερδομής. Ας επανέλθουμε στην οικονομιστική τάση: οι υπερδομές δεν μπορούν να θεωρηθούν στην *σχετική αυτονομία τους και στην ειδική αποτελεσματικότητά τους*. Δεν αποκτούν νόημα παρά ως έκφραση του οικονομικού: θα επιμείνουμε πολύ στην αυτονομία τους, τονίζοντας το γεγονός ότι υπάρχει μία «αμοιβαία δράση» της βάσης και του εποικοδομήματος. Από εδώ και στο εξής *ελαττωματική* είναι η ίδια η σχέση, που γίνεται αποδεκτή ανάμεσα στη βάση και τις υπερδομές. Η επίδραση του εποικοδομήματος πάνω στη βάση θα κατανοηθεί με τον τύπο μιας *εξωτερικής και τυχαίας* επαφής, μιας απόφυσης πάνω στον κορμό που το γέννησε. Η σχετική αυτονομία ενός επιπέδου της υπερδομής, δεν θα θεμελιωθεί πάνω στην ιδιαιτερότητα των *ιδίων του δομών* -αφού

θεωρείται ότι οι δομές του δεν διευθετούνται παρά ως αντανάκλαση του κεντρικού επιπέδου— αλλά ως ενέργεια μιας *παράμορφωσης*, στην κυριολεξία, της γραμμικής αυτοανάπτυξης αυτού του επιπέδου: θα είναι η αντίληψη της αυτονομίας των δομών, αποτυπωμένων πάνω στο σχήμα μιας απλής ιστορικότητας των καταβολών, στην «καθυστέρηση» τους ή στην «προήγησή» τους, ως προς το κεντρικό υποκείμενο που τις γεννά, στη συγκεκριμένη περίπτωση το οικονομικό. Τελικά, αυτή η αυτονομία θα είναι μία «πονηριά της ιστορίας».

Κατά δεύτερο λόγο, δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε σχέσεις ανάμεσα στη βάση και στις υπερδομές: πολύ περισσότερο, είναι αλήθεια πως δεν μπορούμε με αυτή την έννοια να μιλήσουμε για σχέσεις παρά ανάμεσα σε δύο όρους, που ο ένας και ο άλλος *συγκροτούνται*, και οι δύο, σαν τέτοιοι μέσα και διαμέσου της σχέσης τους: *ανάμεσα σε δύο όρους που η σχέση τους επακριβώς συγκροτείται μέσα στην ιδιαιτερότητα και αυτονομία τους*. Αν αντίθετα αυτή η σχέση ανάγεται σε ένα κεντρικό υποκείμενο, που θα ήταν η απαρχή αυτών των όρων, η σχέση γίνεται *ταυτότητα*—και όχι *ενότητα*—: αυτή η ταυτότητα σχηματίζεται από την *απορρόφηση* του ενός όρου από τον άλλον, ή από την *αναγωγή* τους στο εσωτερικό του κεντρικού υποκειμένου που εκφράζουν. Αυτό είναι αρκετά καθαρό στη βολονταριστική τάση: η τάξη-υποκείμενο, η θέληση της τάξης σχηματίζει έμμεσα το αρχικό υποκείμενο, *ταυτόχρονα* του δικαίου και της οικονομικής δομής, στη συγκεκριμένη περίπτωση της οικονομικής δομής με την «διαμεσολάβηση» του δικαίου: η σχέση τους είναι θεμελιωμένη στο γεγονός του ότι θα ήταν τα *παράγωγα* του ίδιου αρχικού στοιχείου, δηλαδή της θέλησης μιας τάξης.

Βλέπουμε ήδη να σχεδιάζεται το κοινό θεωρητικό έδαφος του βολονταρισμού και του οικονομισμού: η οικονομική βάση και η θέληση της τάξης, στη συγκεκριμένη περίπτωση κάτω από την εμφάνισή τους ως παραγωγικών στοιχείων των υπερδομών, καταλαμβάνουν εκ περιτροπής τη θέση του κεντρικού υποκειμένου της «ιστορίας». Εκ περιτροπής: πρόκειται πράγματι για μια *αλληλοδιαδοχή*, με λίγα λόγια για μια *κυκλική ολότητα* που υπνοεί μία σταθερή μετάθεση του κέντρου βάρους, πάντα όμως στον ίδιο κύκλο. Αν είναι το οικονομικό που καταλαμβάνει αυτή τη θέση, οι υπερδομές δεν μπορούν εκεί να εμφανιστούν παρά ως απλά παραρτήματα: συνεισφέρουν μόλις θέλουμε να τονίσουμε τις υπερδομές, *αυτό δεν είναι δυνατό* παρά με τον όρο μιας *αναστροφής*, που μεταθέτει το κέντρο προς τις υπερδομές. Και πάλι, αν είναι οι υπερδομές που καταλαμβάνουν αυτή τη θέση, μόλις θά θέλαμε να προβάλλουμε τη σημασία του οικονομικού, αυτό δεν είναι αντίστοιχα δυνατό, παρά με την προϋπόθεση μιας *συμμετρικής* μετάθεσης, που αποδίδει αυτόν τον ρόλο στο οικονομικό. Η οικονομιστική άποψη υφίσταται όχι λιγότερο στην βολονταριστική τάση, όπως η βολονταριστική άποψη στην οικονομιστική τάση. Αυτό που είναι σημαντικό, είναι ότι η ζητούμενη προβληματική επιτρέπει αυτόν τον ρόλο της συνεχούς μεταμπίεσης, στο μέτρο που οι σχέσεις ομολογίας και κυκλικότητας, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις αντιλήψεις τους για την ολότητα και την ιστορία, καθιστούν θεμιτές αυτές τις μετατροπές του ρόλου: ακόμη περισσότερο, *τις προϋποθέτουν*. Ο οικονομισμός και ο βολονταρισμός είναι οι δύο μεταβλητές που θεωρητικά *συνυπάρχουν*, της ίδιας σταθεράς, η οποία είναι η *ιστορικιστική* αντίληψη του *υποκειμένου*.

Άλλωστε, αυτή ακριβώς είναι η αντίληψη του νεαρού Marx, που επιχειρώντας την κριτική στον Hegel, πάνω στον τύπο της *αντιστροφής*—*καλώντας* από το ιδεαλιστικό αφηρημένο, στο υ-

λιστικό συγκεκριμένο— μένει αιχμάλωτη στην εγγεληνική προβληματική, που εκτίθεται παραπάνω: συνοπτικά, η κριτική του Hegel από τον Marx έγινε πάνω στο πρότυπο του Feuerbach. Η θέση του υποκειμένου καταλήφθηκε, στον νεαρό Marx, από τα «συγκεκριμένα άτομα— τον ειδολογικό άνθρωπο», ως ουσία της κοινωνίας. Τα επίπεδα της υπερδομής, στην περίπτωσή μας το δίκαιο και το Κράτος, αντιμετωπίζονται σύμφωνα με το πρότυπο της *αλλοτρίωσης*: συνιστούν απατηλά και ψεύτικα φαινόμενα, εξαπατήσεις, των οποίων η μόνη λειτουργία είναι να συγκαλύψουν την ουσία της κοινωνικής πραγματικότητας, που θα συνιστούσε ο «ειδολογικός άνθρωπος— τα συγκεκριμένα άτομα». Το Κράτος και το δίκαιο ταυτίζονται εδώ με την ιδεολογία, η οποία παίρνει τη μορφή ενός αλλοτριωμένου φαινομένου. Είναι η «ανθρωπιστική» αντίληψη του μαρξισμού, που συνεχίζει σήμερα, να προκαλεί αβαρίες ανάμεσα στους μαρξιστές ερευνητές.

Αντίθετα, ο Marx της ωριμότητας εγκαταλείπει αυτή την αντίληψη της ουσίας του ανθρώπου, ως κεντρικής αρχής της κοινωνίας και της ιστορίας, για να αναφερθεί στις *δομές*. Με τον τρόπο αυτόν στην πραγματικότητα επιχειρεί μία *αληθινή θεωρητική τομή* σε σχέση με τις αντιλήψεις του της νεότητας, εγκαταλείποντας οριστικά την ιστορικιστική προβληματική του υποκειμένου. Αυτή η τομή διαγράφεται ήδη στη «*Γερμανική Ιδεολογία*» και εμπεδώνεται στον «*Πρόλογο για τη συμβολή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*».³

Πράγματι, για τον ώριμο Marx, μία κοινωνική δομή, ένας τρόπος παραγωγής, ένας κοινωνικός σχηματισμός, συνίστανται σε ένα σύνολο επιπέδων με ιδιαίτερες δομές και ειδική αποτελεσματικότητα κυριαρχίας, σε τελευταία ανάλυση, του οικονομικού. Η ενότητα ενός κοινωνικού σχηματισμού ή ενός τρόπου παραγωγής δεν σχετίζεται καθόλου με μία πρωταρχική και απλή αντίθεση—την οικονομική αντίθεση Κεφάλαιο/Εργασία— η οποία παράγει—στην αυτοανάπτυξή της, από την ουσία στην ύπαρξη, τις διάφορες στιγμές—επίπεδα—στοιχεία, σε μία *κυκλική* ισοδυναμία. Η κοινωνική ενότητα είναι πάντα *σύνθετη*, με την έννοια ότι οι οικονομικές δομές, δεν μπορούν να εντοπισθούν ως κυρίαρχες σε τελευταία ανάλυση, παρά στο εσωτερικό αυτής της ενότητας: τα άλλα τους επίπεδα, οι υπερδομές *ας πούμε*, δεν είναι το απλό προϊόν του οικονομικού-υποκειμένου, αλλά μέσα στη δική τους ιδιαιτερότητα, είναι *οι υφιστάμενες συνθήκες ύπαρξης* του οικονομικού. Τα διάφορα επίπεδα του εποικοδομηματος παρεμβαίνουν σε μία ολική κοινωνική δομή όχι δευτερευόντως, αλλά πρωτογενώς (*primitivement*): δεν είναι, παρά στο εσωτερικό μιας τέτοιας δομής, που το οικονομικό μπορεί να εντοπισθεί ως κυρίαρχο σε τελευταία ανάλυση. Έτσι, μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον τύπο της μαρξιστικής ενότητας ενός τρόπου παραγωγής ή ενός κοινωνικού σχηματισμού, ως «*δομή με κυριαρχία*». Τούτο συμβαίνει, ακριβώς, γιατί ο τύπος της μαρξιστικής ενότητας, ο οποίος χαρακτηρίζει το σύνολο, είναι μια τέτοια δομή, όπου η κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού, δεν υφίσταται παρά στην *αντανάκλασή* του στο εσωτερικό ενός συνόλου ειδικών επιπέδων: εκείνο προϋπόθεση ύπαρξης των τελευταίων, αλλά και τούτα προϋποθέσεις ύπαρξης εκείνου. Με λίγα λόγια, λέγοντας ότι σε μία τέτοια δομή το οικονομικό είναι κυρίαρχο σε τελευταία ανάλυση, δείχνουμε πως δεν έχει αυτή τη θέση, παρά σε σχέση με την *ιδιαιτερότητα* και την *ιδιαιτέρη αποτελεσματικότητα* των άλλων επιπέδων, τα οποία συνιστούν την κοινωνική δομή ως *σύνθετη* ενότητα. Δείχνουμε επίσης, πως αυτή η ιδιαιτερότητα και η ιδιαιτέρη αποτελεσματικότητα, είναι η ίδια συνάρτηση της σύνθετης ενότητας, που διευθετείται από

την αντανάκλαση στα άλλα επίπεδα της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού. Το οικονομικό δεν συνιστά έτσι καθόλου ένα οποιοδήποτε *κεντρικό υποκείμενο* της ενότητας: αυτή η ενότητα έγκειται σε μία *αποκέντρωση* των διαφόρων επιπέδων, σε μία αυθεντική *ανακολουθία* των στοιχείων ενός *σύνθετου* όλου στο εσωτερικό του οποίου το οικονομικό καταλαμβάνει την κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση.

Αυτές οι επισημάνσεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ειδική ιδιαιτερότητα και αποτελεσματικότητα ενός ιδιαίτερου επιπέδου της δομής –*τον δικαίον ας πούμε*– δεν εξαρτάται από τη φύση του, αλλά από τη θέση του και τη λειτουργία του σε ένα τύπο *σχέσεων* των επιπέδων στο εσωτερικό μιας σύνθετης ενότητας. Επιπλέον, οι σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα επίπεδα των δομών και των κοινωνικών πρακτικών δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν απλώς ως αμοιβαία δράση της βάσης και του εποικοδομήματος, ως σχέσεις εξωτερικές, ή ακόμη μεταξύ επιπέδων των οποίων η ιδιαιτερότητα εξαλείφθηκε με απλή αναγωγή του ενός στο άλλο, ή ακόμη ανάμεσα σε επίπεδα που θέλουν να είναι ιδιαίτερα, αλλά που εμφανίζονται ως ήδη κατασκευασμένα μέσα στην αμοιβαία τους ετερογενεία και εξωτερικότητα. Η δική τους ιδιαιτερότητα και αποτελεσματικότητα, εξαρτώνται από τη θέση και λειτουργία τους σε μία ολική ενότητα: αυτή η ενότητα δεν είναι πάντως η ίδια ορισμένη, παρά από τη συγκεκριμένη αντανάκλαση μέσα στον σκελετό της, της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού.

Το βλέπουμε πως πρόκειται εδώ, για το πρόβλημα της μορφής του καθορισμού από το οικονομικό της ιδιαιτερότητας και της ιδιαίτερης αποτελεσματικότητας των διαφόρων επιπέδων στο εσωτερικό μιας συνολικής κοινωνικής δομής (*une structure sociale d' ensemble*). Τελικά, πρέπει να προφυλαχθούμε καλά από το να πιστεύουμε, είτε ότι το ίδιο οικονομικό χαρακτηρίζεται από μία ίδια φύση σε κάθε κοινωνική ενότητα, είτε ότι η κυριαρχία του σε τελευταία ανάλυση, παίρνει σε κάθε ενότητα την ίδια μορφή. Όσον αφορά, πιο ειδικά, αυτό το τελευταίο σημείο, κάθε κοινωνική δομή χαρακτηρίζεται από μία ειδική «μήτρα», από έναν ιδιαίτερο τύπο άρθρωσης των διαφόρων στοιχείων και επιπέδων ο οποίος εξαρτάται από τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται εκεί η κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού: αυτός ο (τρόπος) μπορεί να κάνει για παράδειγμα, ένα άλλο στοιχείο από το οικονομικό να κατέχει τον «κυρίαρχο ρόλο» στο σύνολο μιας κοινωνικής δομής: για παράδειγμα το δίκαιο ή το κράτος. Αυτό συμβαίνει διότι η συγκεκριμένη κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού αντανακλάται σε αυτή (:τη δομή, Στμ) με τη *μετάθεση του κυρίαρχου ρόλου σε ένα άλλο επίπεδο*: είναι, το ξέρουμε, η συχνή περίπτωση πολυάριθμων φεουδαρχικών κοινωνικών σχηματισμών. Ο Marx στο «Κεφάλαιο» μας δείχνει για παράδειγμα σχετικά με το ιδεολογικό στοιχείο, ότι η ιδεολογία –η θρησκεία– είναι αυτή που έχει συχνά τον *κυρίαρχο ρόλο* στους φεουδαρχικούς σχηματισμούς: σημειώνει, όμως, ότι το οικονομικό στοιχείο είναι εκείνο, που ακριβώς κάνει σ' αυτούς τους σχηματισμούς το ιδεολογικό να επενδύεται τον κυρίαρχο ρόλο.

Αυτό μας οδηγεί να καθορίσουμε τις έννοιες του *τρόπου παραγωγής* και του *κοινωνικού σχηματισμού*. Ως «τρόπο παραγωγής» ορίζουμε όχι αυτό που δηλώνουμε γενικά ως οικονομικό επίπεδο, δηλαδή τις *σχέσεις παραγωγής με τη στενή έννοια*, αλλά ένα *σύστημα ειδικών συναρμογών* των διαφόρων στοιχείων ή επιπέδων, τα οποία αποτελούν επίσης *περιοχικές δομές αυτού του τρόπου*. Όπως λέει με σχηματικό τρόπο ο Engels, ο *τρόπος παραγωγής περιέχει διάφορα επίπεδα δομών ή στοιχείων*: το οικονομικό, το πολιτικό –η υπερδομή του κρά-

τους και το δίκαιο– το ιδεολογικό και θεωρητικό. Για τον μαρξισμό, ο τύπος ενότητας που χαρακτηρίζει έναν τρόπο παραγωγής, είναι ο τύπος ενός σύνθετου όλου επιπέδων δομών, με κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού. Αυτό δεν σημαίνει ότι το οικονομικό κατέχει πάντοτε την κυρίαρχη θέση, *αλλά ότι το οικονομικό είναι προσδιοριστικό σε τελευταίο βαθμό, στο ότι καθορίζει το επίπεδο εκείνο, που καταλαμβάνει τον κυρίαρχο ρόλο μέσα σε ένα δεδομένο τρόπο παραγωγής*, αποτελώντας μία ενότητα με κυριαρχία. Αυτό λοιπόν που διαφοροποιεί ένα τρόπο παραγωγής από έναν άλλο, αυτό που εξειδικεύει την «μήτρα» ενός τρόπου παραγωγής, είναι ο *ιδιαίτερος τύπος άρθρωσης και σχέσεων* που διατηρούν τα διάφορα επίπεδα, σε αυτό το σύνθετο «όλο» με κυριαρχία. Με άλλα λόγια, το να μιλάμε για έναν ορισμένο «τρόπο παραγωγής» σημαίνει να αποκαλύπτουμε τον ιδιαίτερο τρόπο, με τον οποίο αντανακλάται στο εσωτερικό του η κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού, αντανάκλαση που καθορίζει τον τύπο άρθρωσης ο οποίος εξειδικεύει αυτόν τον τρόπο. Μέσα σ' αυτήν την προοπτική, δεν μπορεί να μελετηθεί η ιδιαιτερότητα των διαφόρων επιπέδων αυτού του τρόπου –τα οποία δεν είναι πια καθορισμένα από τη φύση τους, αλλά από τη θέση και λειτουργία τους μέσα στο σύνθετο όλο– παρά υπό την προϋπόθεση του εντοπισμού τους, ως περιοχικών στοιχείων στο εσωτερικό της μήτρας αυτού του τρόπου.

Εν τούτοις ο «τρόπος παραγωγής» αποτελεί μία έννοια που αναδεικνύεται από μία «θεωρητική» εξέταση του «καθαρού» συνδυασμού των επιπέδων και του συστήματος των μορφών. Ένας κοινωνικός σχηματισμός ιστορικά προσδιορισμένος στην «ιστορική» πραγματικότητα και ως μορφή ιστορικής μοναδικότητας παρουσιάζει μια ιδιαίτερη συναρμογή *πολλών τρόπων παραγωγής*, θεωρητικά θεμελιωμένων στην «καθαρότητά» τους. Αυτός ο κοινωνικός σχηματισμός παρουσιάζει ο ίδιος μία σύνθετη ενότητα με κυριαρχία, στο μέτρο που, μεταξύ των διαφόρων τρόπων παραγωγής που τον συνθέτουν ένας ιδιαίτερος τρόπος κατέχει τον κυρίαρχο ρόλο. Πρόκειται εδώ για ένα κοινωνικό σχηματισμό ιστορικά προσδιορισμένο από ένα δεδομένο τρόπο παραγωγής: η κυριαρχία αυτού του τρόπου παραγωγής, στον συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό, κάνει τη μήτρα αυτού του τρόπου παραγωγής –δηλαδή την ιδιαίτερη αντανάκλαση της κυριαρχίας σε τελευταίο βαθμό που την εξειδικεύει– να αποτυπώνει το ίχνος της πάνω στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού εμποτιζοντάς τον με τη μήτρα του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Με αυτή την έννοια, ένας ιστορικά προσδιορισμένος κοινωνικός σχηματισμός εξειδικεύεται από ένα ιδιαίτερο τύπο άρθρωσης και κυριαρχίας των επιπέδων ή στοιχείων του, δηλαδή του οικονομικού, πολιτικού, νομικού, ιδεολογικού: είναι *κατά γενικό κανόνα*, λαμβανομένων υπόψη των διαφόρων ανακολουθιών, ο κοινωνικός σχηματισμός του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής: και τούτο στο ακριβές μέτρο, όπου η σύνθετη ενότητα με κυριαρχία, εμφανής στον κοινωνικό σχηματισμό με την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής πάνω στους άλλους, οφείλεται αυτή η ίδια – στο βαθμό που αποτελεί «τύπο» ενότητας, χαρακτηριστικό ενός κοινωνικού σχηματισμού– στη σύνθετη ενότητα με κυριαρχία, σε τελευταίο βαθμό του οικονομικού, η οποία χαρακτηρίζει τον τύπο ενότητας του κυρίαρχου «τρόπου παραγωγής».

Αλλά, ας σταματήσουμε εδώ για δύο σειρές συλλογισμών που αφορούν, αφενός τα προβλήματα μεθόδου, αφετέρου το πρόβλημα που θέτει η έννοια της ιστορίας, στο πλαίσιο μιας *μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου*.

Βλέπουμε κατ' αρχήν, ότι το να προδούμε στην επιστημονι-

κή εξέταση του νομικού επιπέδου ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής προϋποθέτει ως θεωρητικό προηγούμενο, να το εντοπίσουμε ως ιδιαίτερο επίπεδο μέσα σ' ένα τύπο άρθρωσης και σχέσεων των επιπέδων, ο οποίος εξειδικεύει έναν «καθαρό» τρόπο παραγωγής. Δεν μπορούμε σε καμιά περίπτωση να ξεκινήσουμε την έρευνα με μία γενική σύλληψη –ή ορισμό, αν θέλουμε– αυτού που είναι το δίκαιο, με την πιθανότητα να αποκαλύψουμε τις ιδιαίτερες μορφές ή το διαφορετικό περιεχόμενο που παίρνει στους διάφορους τρόπους παραγωγής. Ο θεωρητικός τεμαχισμός ενός αντικειμένου έρευνας –στην περίπτωση αυτή του δικαίου– με λίγα λόγια, ο ίδιος ο ορισμός ορισμένων δομών και πρακτικών ως νομικών, εξαρτάται από τη θέση και τη λειτουργία που καταλαμβάνουν σε ένα σύνθετο όλο, θεωρητικά ορισμένο, το οποίο συνιστά έναν εξειδικευμένο τρόπο παραγωγής. Συνοπτικά, εάν γνωρίζουμε γενικά ότι κάθε τρόπος παραγωγής περιλαμβάνει ορισμένα επίπεδα με κυριαρχία σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού, εάν γνωρίζουμε μία ορισμένη διάταξη των θέσεων, δεν γνωρίζουμε τίποτα για τους κατόχους αυτών των θέσεων, για τις ειδικές δομές των διαφόρων επιπέδων· αυτό, στο βαθμό που δεν έχουμε ορίσει θεωρητικά το σύνθετο όλο που διανέμει αυτές τις θέσεις, που ορίζει τις σχέσεις των επιπέδων και μ' αυτόν τον τρόπο, τις δομές τους.

Με αυτή την έννοια, ακριβώς όπως πρόκειται να κατασκευάσει θεωρητικά το σύνθετο όλο ενός τρόπου παραγωγής, μια μαρξιστική θεωρία του δικαίου πρέπει να κατασκευάσει θεωρητικά την έννοια του ειδικού αντικειμένου της. Σταματώ εδώ, γιατί το πρόβλημα είναι σημαντικό. Αυτό το επιστημονικό εγχείρημα, διακρίνει τελικά τη μαρξιστική θεωρία από κάθε θεωρητική έρευνα, βασισμένη πάνω σε «πρότυπα», «σχήματα», ή «ιδεατούς τύπους». Για την τελευταία, αυτά τα «πρότυπα» ή «ιδεατοί τύποι» εδράζονταν στη σχέση «αφηρημένου –συγκεκριμένου» «ιδεατού –πραγματικού» «αντικειμένου γνώσης –εμπειρικού πραγματικού», η οποία εξαρτάται από μία εμπειρική και θετικιστική προβληματική της γνώσης. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, του «ιδεατού τύπου» του Max Weber, η παραγωγή του συνίσταται σε μία επισήμανση των διαφορετικών παρεκκλίσεων πολλών «πραγματικών» φαινομένων, η οποία επισήμανση εμπεριέχεται στον ίδιο «αφηρημένο» τύπο. Η λειτουργική αξία αυτού του «τύπου» εξασφαλίζεται από την ικανότητά του να διαφωτίζει το «συγκεκριμένο πραγματικό» των φαινομένων, που παρουσιάζονται εξίσου ως παρεκκλίσεις αυτού του «αφηρημένου» τύπου. Αυτή η έννοια του αντικειμένου γνώσης, του θεωρητικού αντικειμένου, ως σχηματοποίησης του πραγματικού, τελικά ως απλής γενίκευσης και αφαίρεσης, προέρχεται ακριβώς από μία εμπειρική αντίληψη της γνώσης· αυτή δεν μπορεί να αναγνωρίσει μία καθαρή αυτονομία της θεωρίας, ως ιδιαίτερου επιπέδου των κοινωνικών δομών και πρακτικών. Προϋποθέτει το αξίωμα μιας προκαθορισμένης αρμονίας μεταξύ του «αφηρημένου» και του «πραγματικού», με την τυπολογική αφαίρεση να έγκειται σε μία ασύμπτωτη, αν και απαραίτητη, τελειότητα με το συγκεκριμένο πραγματικό, από το οποίο προέρχεται. Αντίθετα η μαρξιστική προβληματική της θεωρίας, έγκειται στο να παράγει την έννοια ενός περιοχικού στοιχείου ενός τρόπου παραγωγής, όχι με μία «αφαίρεση» από τα «συγκεκριμένα πραγματικά» φαινόμενα ενός κοινωνικού σχημασμού, αλλά με την διαδικασία θεωρητικής κατασκευής της έννοιας αυτού του «τρόπου παραγωγής» και του τύπου άρθρωσης των στοιχείων που τον εξειδικεύει. Το αποτέλεσμα της επιστήμης των μοντέλων ή των σχημάτων, είναι, σε αντίθεση με την μαρξιστική θεωρία, να καταλήγει σε έννοιες

που δεν μπορούν να αποφανθούν για το ειδικό αντικείμενο μιας ιδιαίτερης επιστήμης: πράγματι, αυτό το αντικείμενο δεν είναι το «συγκεκριμένο πραγματικό» σχηματοποιημένο, αλλά μία έννοια κατασκευασμένη θεωρητικά.

Είδαμε, εν τέλει, τις αδυναμίες (αρογίες) της οικονομιστικής και της βολονταριστικής τάσης της μαρξιστικής θεωρίας του δικαίου, σχετικά με τις μεθοδολογικές τους αρχές, που αφορούν στη θεωρία της γνώσης: απουσία εξειδικευμένου αντικειμένου στον Pashukanis – θετικιστικός εμπειρισμός· ιδεολογικό αντικείμενο– θεωρητικός ιδεαλισμός, στον Vyschinski. Στην πραγματικότητα, οι αποτυχίες τους, που αφορούν σ' αυτό το πρόβλημα των σχέσεων της θεωρίας και του αντικειμένου της, σχετίζονται με την γενική προβληματική τους, του ιστορικισμού του υποκειμένου. Σύμφωνα μ' αυτήν την προβληματική η θέση της θεωρίας, της επιστημονικής γνώσης, εδράζεται τελικά στην αποκάλυψη, στο υποκείμενο, σύμφωνα με τη διαδικασία της ιστορικής αυτοανάπτυξής του, της ουσίας του, πράγμα που σε αυτή την περίπτωση σημαίνει αποκρυπτογράφηση των πηγών του και αυτοσυνείδηση της γένεσής του. Στο οικονομιστικό ρεύμα, αυτό φανερώνεται στην έννοια του αντικειμένου γνώσης ως «αντανάκλασις»: όπως ακριβώς το πραγματικό επίπεδο του δικαίου εξετάζεται σαν να παράγεται γενετικά από το οικονομικό –υποκείμενο, το δίκαιο– αντικείμενο γνώσης είναι η «αντανάκλαση» του πραγματικού δικαίου, ή ακόμη, μία εικόνα του «συγκεκριμένου πραγματικού» οικονομικού στοιχείου. Στο βολονταριστικό ρεύμα, το δίκαιο αντικείμενο γνώσης δεν είναι παρά η θέληση της τάξης υποκειμένου που το γέννησε, εν ολίγοις η σύλληψη της ιστορικής του καταγωγής, της ουσίας της οποίας είναι το φαινόμενο. Η βαθύτερη σχέση αυτών των θέσεων είναι η ακόλουθη: η θεωρία και το αντικείμενο της είναι υποταγμένα στο υποτιθέμενο ιστορικό υποκείμενο, η θεωρία γίνεται μία θεωρία της ιστορίας και η ιστορία μία ιστορία της θεωρίας· η θεωρητική έρευνα, μία έρευνα των πηγών και μία ιστοριογραφία της γένεσης· το θεωρητικό αντικείμενο, μία ανάδυση στο επιστημολογικό πεδίο της ουσίας του υποκειμένου, δηλαδή είτε του συγκεκριμένου ιστορικού εμπειρικού –του οικονομικού– είτε του θεωρητικού ιστορικού –θέληση ή συνείδηση της τάξης–.

Ασφαλώς, εκεί βρίσκεται ο πυρήνας των διαστρεβλώσεων του μαρξισμού που επισημάνθηκαν: στην έννοια της ιστορίας που προϋποθέτουν αυτές οι αντιλήψεις. Θα πήγαινε πολύ να μπούμε εδώ στο κυρίως πρόβλημα. Αρκούμαι να σημειώσω ότι η αυθεντική μαρξιστική αντίληψη της ιστορίας διακρίνεται ριζικά από μία ιστορικιστική αντίληψη, που την περιορίζει σε μία γραμμική ανάπτυξη χρονολογικού τύπου. Η κατασκευή της έννοιας ενός αντικειμένου θεωρητικής έρευνας –του συγχρόνου δικαίου για παράδειγμα– δεν συνίσταται στην έρευνα των «ιστορικών προηγούμενων» του, ούτε στην έρευνα των πηγών του. Η ιστορία του δικαίου δεν συνίσταται σε μια έρευνα μιας οποιασδήποτε γραμμικής ανάπτυξης του «νομικού», που το παρόν του θα μας δώσει τα κλειδιά της κατανόησης του παρελθόντος του, που η επικαιρότητά του θα είναι η άνθηση ή η υποβάθμιση της ουσίας του. Συνίσταται στο να κατασκευάσει τις έννοιες του δικαίου σύμφωνα με τους διάφορους τρόπους παραγωγής, στο εσωτερικό των οποίων είναι από την αρχή εντοπισμένο. Αν είναι αλήθεια ότι, μέσα στην αυτονομία και στην ιδιαιτερότητά του, το νομικό στοιχείο μπορεί να είναι το αντικείμενο μιας ιδιαίτερης ιστορικής έρευνας, αυτή η έρευνα εξαρτάται από τη θεωρητική κατασκευή αυτών των εννοιών: η κατασκευή αυτή επιτρέπει να διασαφηνίσουμε την ίδια την ιστορικότητά του, τους διαφορετικούς ρυθμούς του, σύμφωνα

με τους εξεταζόμενους κοινωνικούς σχηματισμούς και την τάξη των διαδοχών και μετασχηματισμών του στην πραγματική εξέλιξη –όπως συνηθίζεται σχετικά με αυτές τις έννοιες-αντικείμενα έρευνας- τον όρο *θεωρητικό-ιστορικές*, διότι φανερώνει μία ουσιαστική αμφιβολία: πράγματι, δεν πρόκειται να κατασκευάσουμε αυτές τις έννοιες μέσω μιάς γενίκευσης και αφαιρέσεως, ξεκινώντας από το δίκαιο, τέτοιο όπως υπάρχει συγκεκριμένα στους κοινωνικούς σχηματισμούς –δηλαδή από ένα «πραγματικό», που θα διέθετε καθαυτό μία ιστορική δυνατότητα κατανόησης-, αλλά, ξεκινώντας από μία θεωρητική κατασκευή των διαφόρων τρόπων παραγωγής, των οποίων η συνύπαρξη και η σύγκρουση θεμελιώνουν την διαδικασία μετασχηματισμού των μορφών, για την οποία μίλησε ο Marx.

Στο φως μιας παρόμοιας έννοιας του δικαίου, μιας παρόμοιας θεωρητικής έρευνας, μπορούμε να φωτίσουμε το συγκεκριμένο νομικό επίπεδο ενός ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού. Άρα, αν θεωρήσουμε ότι ένας πραγματικός κοινωνικός σχηματισμός χαρακτηρίζεται από την ιστορική συνύπαρξη, πολλών τρόπων παραγωγής, που έχουν ορισθεί στη θεωρητική τους καθαρότητα, το νομικό επίπεδο ενός σχηματισμού, συνίσταται σε μία συγκεκριμένη συνύπαρξη πολλών «δικαίων», που ανήκουν θεωρητικά στους διάφορους συνυπάρχοντες τρόπους παραγωγής. Όμως, αυτό που κυριαρχεί κατά γενικό κανόνα στο νομικό επίπεδο, είναι το δίκαιο που ανήκει στον κυρίαρχο σ' αυτόν τον σχηματισμό, τρόπο παραγωγής. Γι' αυτό τελειώς αυστηρά, η εξέταση του νομικού επιπέδου ενός σχηματισμού –για παράδειγμα, ενός καπιταλιστικού σχηματισμού, δηλαδή ενός σχηματισμού με κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής- στην ιστορική του «μη καθαρότητα», προϋποθέτει αρχικά, την θεωρητική κατασκευή των διαφόρων τρόπων παραγωγής που συνυπάρχουν και των διαφόρων θεωρητικών τύπων δικαίου που τους αντιστοιχούν. Στην κυριολεξία, η εξέταση του νομικού σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό στην ιστορική πραγματικότητα, προέρχεται από διάφορες έννοιες του δικαίου, κατασκευασμένες μ' αυτόν τον τρόπο.

Αυτή η πολυπλοκότητα της δομής ενός κοινωνικού σχηματισμού, ο οποίος περιλαμβάνει πολλά επίπεδα ιδιαίτερων ιστορικοτήτων, μας επιτρέπει να διευκρινίσουμε, εξάλλου, τις ιστορικές ανακολουθίες που μπορούν να υφίστανται μεταξύ των δομών αυτών των επιπέδων: είδαμε ότι αυτές, θεωρούμενες από τον ιστορικό σαν εξαιρετικά γεγονότα, έχουν χαρακτηρισθεί ως «προηγούμενες» ή «καθυστερήσεις» της νομικής δομής, σε σχέση με την οικονομική δομή. Έτσι, αυτή (η οικονομική δομή, Στμ) έχει αναγνωρισθεί σιωπηρά, σαν να κατέχει τα κλειδιά μιας γραμμικής ιστορικότητας, που διευθύνει το σύνολο ενός σχηματισμού. Όμως, αν πραγματικά δούμε την σχετική αυτονομία και τον ιδιαίτερο ρυθμό των διαφόρων επιπέδων, αυτές οι ανακολουθίες που οφείλονται στην άνιση ανάπτυξη των διαφόρων δομών, είναι το ίδιο το θεμέλιο της ιστορικής της ύπαρξης: για να το πούμε αλλιώς, αυτές οι «ιστορικές» ανακολουθίες του νομικού στοιχείου σε σχέση με το οικονομικό, δεν συνιστούν στην κυριολεξία, προηγούμενες ή καθυστερήσεις της δομής του δικαίου, σε σχέση με την οικονομική δομή. Αποτελούν μέρος της ίδιας δομής: αυτής του συνόλου ενός ιστορικά καθορισμένου κοινωνικού σχηματισμού, με επίπεδα που κατέχουν ιδιαίτερες ιστορικότητες και των οποίων η άνιση ανάπτυξη είναι λειτουργία αυτής της ίδιας δομής.

Μετά από αυτές τις επισημάνσεις, μπορούμε να επιχειρήσουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις, που αφορούν την μαρξιστική εξέταση του δικαίου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αν είναι αλήθεια ότι ο Marx δεν μας αφήνει, στο «Κεφά-

λαιο», μία ανάλυση του νομικού επιπέδου αυτού του τρόπου, δεν είναι λιγότερο αλήθεια, ότι εκθέτει εκεί τον τύπο άρθρωσης που το εξειδικεύει (το νομικό, Στμ) και μας παρέχει έτσι τις αρχές μιας παρόμοιας έρευνας.

Θα πω πολύ σχηματικά, ότι αυτός ο ιδιαίτερος τύπος άρθρωσης των επιπέδων που χαρακτηρίζει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, εδράζεται στην *ειδική αυτονόμηση που αποκτούν εκεί τα διάφορα στοιχεία του*.⁴ Πράγματι, όταν πάρομε μόνο τα τρία επίπεδα που μας ενδιαφέρουν ειδικότερα εδώ, δηλαδή το οικονομικό –σχέσεις παραγωγής, το πολιτικό-το Κράτος και το νομικό, διαπιστώνουμε ότι, στους προκαπιταλιστικούς σχηματισμούς, παρουσιάζονται στενά συνδεδεμένα. Σύνδεση του οικονομικού και του πολιτικού, σύνδεση του οικονομικού και του νομικού, σύνδεση του πολιτικού και του νομικού, η οποία χαρακτηρίζει το αρχαίο ήθος ή τα φεουδαρχικά προνόμια. Αντίθετα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εξειδικεύεται από μία *χαρακτηριστική αυτονόμηση* και μάλιστα από μία ιδιαίτερη δομική ειδικότητα του οικονομικού και του πολιτικού –χωρισμός του οικονομικού και των δομών του Κράτους- του οικονομικού και του νομικού- σύγχρονο δίκαιο, του πολιτικού και του νομικού.

Αυτός ο τύπος άρθρωσης του συνόλου της δομής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, είναι ο ίδιος συνδεδεμένος με την ειδική *συναρμογή*, που χαρακτηρίζει τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής: εξαρτάται συνεπώς από τη συγκεκριμένη μορφή που παίρνει εκεί η αντανάκλαση της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού. Ας δούμε από πιά κοντά: οι σχέσεις παραγωγής, συνίστανται γενικά σε *μορφές συνδυασμού μεταξύ ορισμένων στοιχείων που είναι ο εργαζόμενος –ο άμεσος παραγωγός-, τα μέσα παραγωγής –αντικείμενα και μέσα εργασίας-, και ο μη εργαζόμενος*, που αφαιρεί εκδιαστικά την υπερεργασία. Λοιπόν, αυτό που είναι πολύ σημαντικό να επισημάνουμε, και ειδικότερα στην περίπτωση μιας ανάλυσης του νομικού, είναι ότι ο συνδυασμός μεταξύ αυτών των στοιχείων δεν συνίσταται σε μία απλή σχέση νομικής ιδιοκτησίας –ιδιοκτήτης μη εργαζόμενος- ή μη –ιδιοκτησίας- άμεσος παραγωγός – των μέσων παραγωγής. Συνίσταται σε μία *διπλή σχέση*: μία σχέση *νομικής ιδιοκτησίας* των μέσων παραγωγής –την οποία ο Marx ορίζει ως *ιδιοκτησία* και που ανήκει στο επικοδόμημα- και μία σχέση που ο Marx ορίζει κάποτε ως *ιδιοκτησία*, αλλά πιά συχνά ως «κατοχή» ή «πραγματική ιδιοποίηση» και την οποία διακρίνει καθαρά από την πρώτη⁵. Αυτή, αφορά πιά συγκεκριμένα την ιδιαίτερη σχέση του άμεσου παραγωγού –του εργαζόμενου- και των μέσων παραγωγής, που είναι μία σχέση *καθαρά οικονομική*: προσδιορίζει, αυτό που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε, ως τη δυνατότητα του άμεσου παραγωγού να εντάσσει στη διαδικασία της αναπαραγωγής τα μέσα παραγωγής. Και επιμένω σ' αυτό το σημείο, γιατί ξέρουμε τη σειρά των συζητήσεων που γέννησε τη μαρξιστική θεωρία: *μη διακρίνοντας τις δύο σχέσεις, επιχειρήσαν σταθερά να ταυτίσουν τη νομική σχέση ιδιοκτησίας με την οικονομική σχέση της πραγματικής ιδιοποίησης*.⁶

Επομένως, αυτό που είναι αποφασιστικό από αυτή την άποψη, είναι πως, σύμφωνα με τον Marx, στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής –αν και αυτοί χαρακτηρίζονται από μορφές *ιδιοκτησίας* που εγκαθιδρύουν ένα *νομικό χωρισμό* του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής- η *καθαρά οικονομική σχέση κατοχής* ή *πραγματικής ιδιοποίησης*, συνίσταται σε ένα *μη-χωρισμό* του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Όπως το εκφράζει ο Marx στα Grundrisse, *δεν υπάρχει ακόμα χωρισμός του άμεσου παραγωγού από τις*

«φυσικές συνθήκες της εργασίας». Για παράδειγμα, στην περίπτωση του σκλάβου και του κυρίου, οι άμεσοι παραγωγοί είναι «συνδεδεμένοι» με τη γη, με μία ολόκληρη σειρά «μεικτών» δεσμών, οικονομικών, νομικών και πολιτικών, ανεξάρτητα από την ιδιοκτησία της γης, που ανήκει στους γαιοκτήμονες. Αυτός ο μη-χωρισμός στην σχέση κατοχής, συνεχίζεται μέχρι το στάδιο της μανουφακτούρας: στο στάδιο της μεγάλης βιομηχανίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, βρισκόμαστε αντίθετα, μπροστά σε έναν αποχωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα εργασίας –στο πλαίσιο της κατοχής– αφού ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται ακριβώς από μία αντιστοιχία μεταξύ της νομικής ιδιοκτησίας –τον αποχωρισμό στο πλαίσιο της νομικής σχέσης– και τον αποχωρισμό στο πλαίσιο της πραγματικής ιδιοποίησης.

Αυτές οι ουσιώδεις παρατηρήσεις, άλλωστε, δεν μπορούν παρά να αφυπνήσουν αναμνήσεις στον θεωρητικό του Δικαίου: ξέρουμε, πράγματι, τα προβλήματα που από το ρωμαϊκό δίκαιο είχαν τεθεί στο Δίκαιο αναφορικά με την «κατοχή» που διακρίνεται ριζικά από την ιδιοκτησία, σχετικά μ' αυτό το «υπο-δίκαιο» (infra-droit), μ' αυτή την «πραγματική κατάσταση», της οποίας η ανάδυση στον χώρο του νομικού έδωσε αφορμή για τόσες αμφισβητήσεις. Αυτό που πάντως είναι σημαντικό να σημειώσουμε εδώ, είναι ότι ο μη χωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής στην πραγματική ιδιοποίηση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, δίνει αφορμή για μία κοινωνική δομή «μικτή», που χαρακτηρίζεται από μία στενή σύνδεση του οικονομικού, του νομικού και του πολιτικού. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Marx το εκφράζει στο «Κεφάλαιο», δείχνοντας παράλληλα πως αυτή η βαθιά σχέση, είναι το κρυμμένο θεμέλιο των υπερδομών: «σε όλες τις μορφές όπου ο άμεσος παραγωγός παραμένει ο «κάτοχος» των μέσων παραγωγής και των απαραίτητων μέσων εργασίας για να παράγει τα δικά του μέσα ύπαρξης, η σχέση της (νομικής) ιδιοκτησίας πρέπει μοιραία να εμφανίζεται ταυτόχρονα σαν σχέση κυρίου με υπηρέτη... «...Σ' αυτές τις συνθήκες χρειάζονται εξωοικονομικοί λόγοι, οποιασδήποτε φύσεως, για να υποχρεώνονται οι άμεσοι παραγωγοί να εκτελέσουν την εργασία για λογαριασμό του έγγειου ιδιοκτήτη, ως τιλούχου... Στην άμεση σχέση μεταξύ του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής και του άμεσου παραγωγού, πρέπει πάντα να αναζητούμε το βαθύτερο μυστικό, το κρυμμένο θεμέλιο του οικοδομήματος και συνεπώς της πολιτικής μορφής, που παίρνει η σχέση κυριαρχίας και υποταγής» με λίγα λόγια, την ειδική βάση που καλύπτει το Κράτος σε μία δεδομένη περίοδο...»⁷

Στο κύριο κεφάλαιο των «Grundrisse zur Kritik des politischen Ökonomie», στο μέρος ειδικότερα που τιλοφορείται «Μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής», ο Marx μας εκθέτει τους διάφορους τύπους νομικής ιδιοκτησίας, αντίστοιχους στους τρόπους παραγωγής που μεταβάλλονται σύμφωνα με τις μορφές τις οποίες παίρνει ο μη-χωρισμός του άμεσου παραγωγού και των μέσων παραγωγής στο πλαίσιο της πραγματικής ιδιοποίησης. Το κοινό αυτών των μορφών είναι ότι συνίστανται σε ιδιαίτερες τύπους μη-χωρισμού και επομένως στενής σύνδεσης του οικονομικού, του νομικού και του πολιτικού στοιχείου. Αυτό φανερώνεται από το γεγονός ότι οι σχέσεις (νομικής) ιδιοκτησίας και πραγματικής ιδιοποίησης – κατοχής– (οικονομικής [ιδιοκτησίας, Στμ], έχουν ως θεωρητικό προσαπαιτούμενο την συμμετοχή των φορέων της παραγωγής σε μία πολιτική κοινότητα.

Ένας φορέας παραγωγής δεν είναι ιδιοκτήτης ή κάτοχος αυτών των μέσων, παρά στο μέτρο που είναι, πριν απ' όλα, μέλος

αυτής της κοινότητας Ο Marx θα μας πει, για παράδειγμα, ότι το κοινό σημείο των μορφών ιδιοκτησίας και ιδιοποίησης των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής –ασιατικού, αρχαίου, γερμανικού κλπ.– οι οποίοι χαρακτηρίζονται από αυτόν τον μη-χωρισμό, είναι το εξής: «η στάση απέναντι στη γη ως ιδιοκτησία του εργαζόμενο ατόμου, σημαίνει ότι ένας άνθρωπος εμφανίζεται από την αρχή σαν κάτι πιο πολύ από την αφαίρεση του «εργαζόμενου ατόμου», ότι έχει έναν αντικειμενικό τρόπο ύπαρξης στην ιδιοκτησία του της γης, που είναι η προϋπόθεση της δραστηριότητάς του και δεν εμφανίζεται σαν το απλό της αποτέλεσμα: είναι μία προϋπόθεση της δραστηριότητάς του, το ίδιο όπως το πετόι του, όπως οι αισθήσεις του... Αυτό που αποτελεί την ευθεία μεσολάβηση αυτής της στάσης, είναι... η ύπαρξη του ατόμου ως μέλους μίας κοινότητας»⁸. Οι νομικές μορφές και οι τύποι του Κράτους μεταβάλλονται σύμφωνα με τις ειδικές μορφές που παίρνει αυτός ο μη-χωρισμός⁹. Στον Ασιατικό τρόπο παραγωγής, είναι οι ιδιαίτερες κοινότητες των κατόχων της γης, αυτές που ανήκουν στο Κράτος. Αυτό αντιστοιχεί στο γεγονός ότι «η ενότητα που περιλαμβάνει τις άλλες (τις ιδιαίτερες κοινότητες), που βρίσκεται πάνω από όλους αυτούς του μικρούς κοινοτικούς οργανισμούς, μπορεί να εμφανίζεται ως ο ανώτερος ή ο μοναδικός ιδιοκτήτης: οι πραγματικές κοινότητες ως οι κληρονομικοί της κάτοχοι... γι' αυτό είναι εντελώς δυνατό αυτή η ενότητα να εμφανίζεται ως κάτι το ανώτερο και ξεχωριστό από τις πολυάριθμες ιδιαίτερες κοινότητες... Ο δεσπότης εμφανίζεται εδώ σαν ο πατέρας όλων των πολυάριθμων ιδιαίτερων κοινοτήτων, σαν αυτός που πραγματοποιεί την κοινή ενότητα όλως»¹⁰. Στον αρχαίο (δουλοκτητικό, Στμ) τρόπο παραγωγής ο φορέας της παραγωγής είναι ατομικός ιδιοκτήτης, στο μέτρο που είναι μέλος της πολιτικής κοινότητας: «το να είναι κανείς μέλος της κοινότητας παραμένει προϋπόθεση για την ιδιοποίηση της γης, αλλά με την ιδιότητά του ως μέλους της κοινότητας, το άτομο είναι ένας ατομικός ιδιοκτήτης... Το γεγονός ότι οι φυσικοί όροι της εργασίας του ανήκουν σ' αυτόν διαμεσολαβείται από την υπόστασή-του ως μέλους του Κράτους, με την ύπαρξη του Κράτους ως προϋπόθεσης που θεωρείται θεϊκή...»¹¹. Η διαφορά μεταξύ του ελεύθερου ανθρώπου και του σκλάβου δεν είναι εδώ, μπορούμε να πούμε, κατά πρώτο λόγο μία διαφορά μεταξύ ιδιοκτήτη και μη-ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, αλλά μία διαφορά μεταξύ αυτών που είναι μέλη της πολιτικής κοινότητας και αυτών που δεν είναι. Στην ιδιαίτερη περίπτωση της γερμανικής μορφής ιδιοκτησίας, ο Marx, μας δείχνει αυτή την ιδιαίτερη πολιτική μορφή με τους εξής πολύ ενδιαφέροντες όρους: «Μεταξύ των Γερμανών –όπου απομονωμένες οικογένειες εγκαθίστανται στα δάση, χωρισμένες από μεγάλες αποστάσεις– από μία εξωτερική άποψη, η κοινότητα υπάρχει δύναμι απλώς της κάθε πράξης-ένωσης των μελών της, αν και η ενότητά τους υφίσταται ως τέτοια θεμελιωμένη στην κληρονομικότητα... η κοινότητα εμφανίζεται έτσι σαν συνεταιρισμός, όχι σαν ένωση, σαν μία συμφωνία της οποίας τα ανεξάρτητα υποκειμενικά είναι οι ιδιοκτήτες της γης και όχι ως ενότητα. Στην πραγματικότητα, γι' αυτό τον λόγο, η κοινότητα δεν έχει ευθέως ύπαρξη ως Κράτος, ως πολιτική ουσία, έτσι όπως ήταν η περίπτωση στους αρχαίους... Όταν η κοινότητα πρόκειται να αποκτήσει πραγματική ύπαρξη, οι ιδιοκτήτες της γης... πρέπει να συγκροτήσουν μία συνέλευση ενώ, για παράδειγμα, αυτό υφίσταται στη Ρώμη ανεξάρτητα από τις συνελεύσεις...»¹². Οι αναλύσεις αυτές των «Grundrisse» έχουν συμπληρωθεί εξάλλου από ανάλογες αναλύσεις που αναφέρονται στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής –ο οποίος εξετάστηκε εδώ παρεμπιπτόντως–

στο τρίτο βιβλίο του «Κεφαλαίου», στο κεφάλαιο για τη γένεση της γαιοπροσόδου.

Είναι σημαντικό λοιπόν να δούμε, ότι στις σχέσεις που έχουν ως θεωρητική προϋπόθεση τον μη-χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής –με λίγα λόγια μία σχέση μη-χωρισμού ανθρώπου-φύσης– στην περίπτωση των τρόπων παραγωγής που θεμελιώνονται στην κυριαρχία της γεωργίας, οι φορείς της παραγωγής δεν εντάσσονται στις σχέσεις παραγωγής και στις σχέσεις «ιδιοκτησίας», παρά στο μέτρο που ανήκουν, πρώτα απ' όλα σε μία «πολιτική» ενότητα. Για να το πούμε αλλιώς, η μορφή ατομικότητας των φορέων της παραγωγής είναι η συμμετοχή τους σε μία «μικτή» κοινότητα, οικονομική και νομικο-πολιτική. Αυτό ταιριάζει πρώτα απ' όλα στους φορείς παραγωγής-ιδιοκτησίας, γιατί αυτοί δεν είναι ιδιοκτήτες παρά ως μέλη της πολιτικής κοινότητας. Ταιριάζει επίσης στους άμεσους παραγωγούς-μη-ιδιοκτήτες (αλλά απλούς κατόχους): είναι μη-ιδιοκτήτες ακριβώς στο μέτρο που είτε έχουν αποβληθεί από την πολιτική κοινότητα, είτε ακόμα έχουν μία ιδιαίτερη δημόσια υπόσταση σ' αυτήν την κοινότητα: στο ίδιο μέτρο, είναι κάτοχοι.

Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, όμως, ο χωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής στο πλαίσιο της σχέσης κατοχής ή πραγματικής ιδιοποίησης, συνεπάγεται μία ειδική αυτονόμηση του οικονομικού, του νομικού και του πολιτικού στοιχείου: εκδηλώνεται σε κείνο που γενικά περιγράφουμε σαν «χωρισμός του Κράτους και της ιδιωτικής κοινωνίας [Βλ. για την απόδοση του όρου *société civile* στα ελληνικά, την μεταφραστική υποσημείωση στα «Στοιχεία Αυτοκρατορικής» του Λ. Αλτουσέρ, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1983, σελ. 26 (Στμ)]. Στην περίπτωση των σχέσεων του οικονομικού και του νομικού, αυτό εκδηλώνεται στον συστηματικό χαρακτήρα του συνόλου (*univers*), με εσωτερικές δομές οργανωμένες αξιωματικά, κανονιστικών αρχών, που συνιστούν το σύγχρονο δίκαιο και το διακρίνουν ριζικά από τις προηγούμενες μορφές του νομικού στοιχείου. Στην περίπτωση των σχέσεων του νομικού και του πολιτικού, αν και εδώ είναι πλιό σύνθετη η περίπτωση, αυτό εκδηλώνεται με μία σχετική αυτονομία του δικαίου, σε σχέση με την καθαρά πολιτική δραστηριότητα του Κράτους: η διάκριση του στο εσωτερικό του νομικού στοιχείου μεταξύ «ιδιωτικού δικαίου» και «δημοσίου δικαίου», δεν είναι παρά μία από τις εκφράσεις (της σχετικής αυτονομίας Δικαίου-Κράτους, Στμ).

Δεν μπορεί να ανήκει στις προθέσεις μου εδώ, να εμβαθύνω σ' αυτές τις προκαταρκτικές αρχές της έρευνας: Γι' αυτό θα περιοριστώ στο να επισημάνω μερικά σημαντικά σημεία, που δίνουν λαβή σε σύγχυση. Πρώτα απ' όλα, στο πλαίσιο αυτής της αυτονόμησης των επιπέδων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ποιος είναι ο τρόπος καθορισμού του νομικού από το οικονομικό; ή, για να το πούμε αλλιώς, ποιος είναι ο τρόπος επίδρασης της κυριαρχίας σε τελευταία ανάλυση του οικονομικού στοιχείου στο επίπεδο του δικαίου; Στην πράξη, αυτή η αντανάκλαση, αυτός ο προσδιορισμός μιας δομής από μία άλλη, εκδηλώνεται με ορισμένα όρια, που το οικονομικό και η συνολική δομή του τρόπου παραγωγής επιβάλλουν στο νομικό επίπεδο, και στο εσωτερικό των οποίων διαρθρώνεται μία ολόκληρη σειρά παραλλαγών του νομικού, που οφείλονται (οι παραλλαγές, Στμ) στην ίδια του τη συστηματικότητα. Με λίγα λόγια, τα αποτελέσματα μίας δομής –του οικονομικού– πάνω σε μία άλλη –στο νομικό– εκδηλώνονται στα όρια, που ρυθμίζουν τις παραλλαγές αυτών των δομών, αλλά επίσης τον τύπο παρέμβασης της μιας δομής στην άλλη. Η παρέμβαση του οικο-

νομικού στο νομικό στοιχείο ασκείται δια μέσου των ίδιων των δομών του νομικού: αυτές οι ίδιες προκύπτουν με αφηρητά τα όρια, που έχει θέσει το οικονομικό και το σύνολο της δομής αυτού του τύπου. Αυτή η σχέση ορίων και παραλλαγών δεν είναι πάντως καθόλου μονοσήμαντη: το νομικό στοιχείο χρησιμεύει επίσης στο να καθορίζει τα όρια του οικονομικού στο εσωτερικό μιας συνολικής δομής, όπου το οικονομικό δεν εκδηλώνεται ως κυρίαρχο, παρά σε τελευταία ανάλυση. Στο εσωτερικό αυτών των ορίων τοποθετείται το νομικό στο οικονομικό, εκεί λαμβάνει χώρα η παρέμβαση του νομικού στο οικονομικό. Ο Μαχ –όσο δεν γίνεται πλιό καθαρά– εμφανίζει, στο «Κεφάλαιο», το σύγχρονο δίκαιο ως προϋπόθεση ύπαρξης του οικονομικού στον «καθαρό» καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, με την παραπάνω έννοια.

Προσπάθησα να δείξω αλλού¹³, και δεν θα επανέλθω εδώ, πως ξεκινώντας από την έννοια του «καθαρού» καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μπορούμε να κατασκευάσουμε, μ' αυτόν τον τρόπο, την θεωρητική έννοια του σύγχρονου δικαίου ως συστήματος κανόνων γενικών, αφηρημένων, τυπικών και αυστηρά συστηματοποιημένων (*réglementarisées*): αυτό, με την έννοια του ότι διαθέτουν μία πλήρη αντιστρεψιμότητα, ιδιότητα που ο Engels επεσήμανε τόσο καλά δείχνοντας πως: «Σ' ένα σύγχρονο Κράτος, το Δίκαιο δεν πρέπει απλώς να αντιστοιχεί στην γενική οικονομική κατάσταση και να είναι έκφρασή της: πρέπει αυτό το ίδιο να είναι μία έκφραση συνεκτική, που δεν κλυδωνίζεται από εσωτερικές αντιθέσεις»¹⁴. Δεν θα κάνω εδώ παρά μία επισήμανση: έχουμε πολύ συχνά την τάση να συσχετίζουμε αυτές τις αναφορές της θεωρητικής έννοιας του σύγχρονου Δικαίου, με την μοναδική λειτουργία του κατά τη ρύθμιση των καπιταλιστικών ανταλλαγών –και όχι απλώς των εμπορευματικών (σχέσεων, Στμ). Όμως, είναι φανερό ότι οι δομές του σύγχρονου δικαίου συστήματος συσχετίζονται με μία ολόκληρη σειρά δομών του οικονομικού στοιχείου: τόσο με τις δομές της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων –ανταλλαγών– των οποίων εξάλλου, αποτελεί μέρος η σύμβαση εργασίας, η αγορά και η πώληση της εργατικής δύναμης –όσο με αυτές της διανομής– για παράδειγμα η διανομή των καρπών της εργασίας, στην οποία αναφέρεται ο Μαχ στα περιήματα τμήματ της «Κριτικής του προγράμματος της Γκότα» καθώς και με αυτές της συνολικής διαδικασίας της καπιταλιστικής παραγωγής, για παράδειγμα στη δυνατότητα υπολογισμού και πρόβλεψης, απαραίτητες στη διενεργημένη αναπαραγωγή που χαρακτηρίζει το καπιταλιστικό σύστημα και στις οποίες ο Μ. Weber μας επέστησε ήδη την προσοχή. Εν τούτοις τα χαρακτηριστικά αυτά του σύγχρονου Δικαίου, δεν μπορούν να ξεκαθαριστούν επιστημονικά, παρά ξεκινώντας από τις καπιταλιστικές «σχέσεις παραγωγής» με την παραπάνω καθορισμένη, με αυστηρό τρόπο, έννοια: σχέσεις παραγωγής που έχουν άλλωστε την κυριαρχία πάνω στις άλλες δομές του οικονομικού στοιχείου.

Ειδικότερα, μόνο με την επιστημονική σπουδή αυτών των σχέσεων παραγωγής, μπορούμε να ξεκαθαρίσουμε την ακριβή σημασία, αυτού που ο Μαχ προσδιόριζε ως εμφάνιση, στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, του «απογυμνωμένου ατόμου», του «ιδιωτικού ιδιοκτήτη» και του «ελεύθερου εργάτη»¹⁵. Ξέρουμε την σημασία του στη δόμηση του σύγχρονου δικαίου, που διαπιστώνεται όχι απλώς σε νομικές έννοιες, όπως «πρόσωπα» ή «υποκείμενα δικαίου»: στην πραγματικότητα, το σύνολο του σύγχρονου δικαίου συστήματος είναι δομημένο –ως εξωτερική αρχή οργάνωσης– σε σχέση με φορείς παραγωγής, ως «απογυμνωμένων ατόμων». Αυτοί εμφανίζονται ως το πρότυπο για τη διάταξη ενός συνόλου αφή-

ημένων, γενικών, τυπικών και αυστηρά συστηματοποιημένων ανόνων, που διέπουν τις κοινωνικές τους σχέσεις· αυτές οι ιδιότητες των συστηματικών, αυτονομημένων δομών του σύγχρονου δικαίου έχουν σαν σημείο αναφοράς μία «εξατομίκευση» και «ατομικοποίηση», που αφορά ειδικά τους φορείς της παραγωγής.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, πως αυτό το σημείο έχει προκαλέσει πολυάριθμες συγχύσεις στη μαρξιστική θεωρία του δικαίου: από το ένα μέρος, τείναμε συχνά να βλέπουμε σ' αυτό το εγόνος ένα ιδεολογικό φαινόμενο, και μάλιστα μία απατηλή ιόλωση, που πηγάζει από το σύγχρονο δίκαιο για να συγκαλύψει τον ταξικό του χαρακτήρα. Πώς θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μία ατομικιστική εξατομίκευση (atomisation individualiste) των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, εφόσον ξέρουμε με βεβαιότητα ότι αυτοί δεν υπάρχουν στις κοινωνικές σχέσεις, παρά ως μέλη μίας κοινωνικής τάξης; Από το άλλο μέρος, η ανθρωπιστική, ιστορικιστική τάση του μαρξισμού, προσκολλημένη σ' αυτή την περίπτωση στην αντίληψη των «συγκεκριμένων ατόμων» του νεαρού Μαρχ, ως υποκειμένων της κοινωνίας και της ιστορίας, κατέληξε να βλέπει σ' αυτά τα «απογυμνωμένα άτομα» το πραγματικό ιστορικό προϊόν της ανάπτυξης της ουσίας του ειδολογικού ανθρώπου· το θεμέλιο του σύγχρονου δικαίου, που θα αντιπροσώπευε την αλλοτρίωση ή την πραγματοποίηση (reification) αυτών των ατόμων – ειδολογικών ανθρώπων.

Θα μπορούσαμε εντούτοις να φωτίσουμε αυτό το πρόβλημα, με την ανάλυση που έγινε για τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Τα «απογυμνωμένα άτομα» συνιστούν, για τον Μαρχ, κατά πρώτο λόγο τις θεωρητικές προϋποθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: λέω ακριβώς τις θεωρητικές προϋποθέσεις, γιατί παρουσιάζονται επίσης ως ιστορικές συνθήκες αυτού του τρόπου, με τη διάλυση των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής. Αυτό το τελευταίο σημείο όμως, εξαρτάται στον Μαρχ από μία γενεαλογία των στοιχείων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και διακρίνεται καθαρά από τη θεωρητική του έρευνα. Όμως, το «απογυμνωμένο άτομο», ως θεωρητική προϋπόθεση αυτού του τρόπου, είναι σαφώς συνδεδεμένο στον Μαρχ –αυτόχρονα στα «Grundrisse» και στο «Κεφάλαιο» με τον χωρισμό του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, στο πλαίσιο της πραγματικής ιδιοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, πράγμα που αντιστοιχεί σ' αυτό που (ο Μαρχ, Στμ) χαρακτηρίζει ως αμοιβαία αυτονόμηση των παραγωγών. Σ' αυτό το μέτρο, τούτα τα «απογυμνωμένα άτομα» δεν είναι καθόλου απλά και μόνο ένα ιδεολογικό προϊόν, παρά την ιδεολογική τους εμφάνιση στο νομικό σύστημα σαν «πρόσωπα-υποκείμενα», ούτε είναι μία απλή ιστορική μορφή ατομικότητας των φορέων της καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά είναι μία θεωρητική προϋπόθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και, άρα, του σύγχρονου δικαίου. Τα «απογυμνωμένα άτομα», είναι ο τύπος ατομικότητας που εξειδικεύει τους φορείς της καπιταλιστικής παραγωγής, κατανεμημένους σε σύγχρονες κοινωνικές τάξεις· είναι, άλλωστε, αυτό που δημιουργεί όλη τη διαφορά μεταξύ των τάξεων του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, τις «μικτές» κάστες και τις σύγχρονες τάξεις. Είναι αλήθεια πως στην ιστορική πραγματικότητα αυτοί οι φορείς της παραγωγής λειτουργούν ως κοινωνικές τάξεις: αυτό δεν εμποδίζει –στην κατασκευή της θεωρητικής έννοιας του «καθαρού» καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής– οι σύγχρονες κοινωνικές τάξεις να υποθέτουν «απογυμνωμένα άτομα» κατανεμημένα σε τάξεις. Από μία άλλη πλευρά, είναι εσφαλμένο να βλέπουμε σ' αυτά τα άτομα, ιστορικές πραγματικότητες – υποκείμενα και

το θεμέλιο του σύγχρονου δικαίου: αυτό συνάγεται από την οικονομική ανθρωπολογία του νεαρού Μαρχ. Ο ώριμος Μαρχ αντιλαμβάνεται αντίθετα δομές: οι φορείς της παραγωγής –«άνθρωποι» δεν είναι καθόλου το θεμέλιο και η προέλευση των δομών, αλλά το «υποστήριγμα» τους. Οι «άνθρωποι» σε αντίθεση με μία ανθρωπιστική αντίληψη, δεν εμφανίζονται στον Μαρχ της ωριμότητας, παρά ως οι ιστορικοί φορείς των δομών. Έτσι, αυτά τα «απογυμνωμένα άτομα» δεν είναι καθόλου οι συγκεκριμένοι ιστορικοί «άνθρωποι», αλλά θεωρητικές μορφές που, όντας καθ' όλα οι θεωρητικές προϋποθέσεις των δομών, είναι παράλληλα τα αποτελέσματά τους. Τα απογυμνωμένα άτομα εμφανίζονται θεωρητικά σε «σχέσεις» δομημένες, που είναι οι «καθαρές» καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Αυτή η επιστημονική ανάλυση –και όχι μία αναφορά στο έργο της νεότητας του Μαρχ– είναι που επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι το σύγχρονο δίκαιο είναι ένα ταξικό δίκαιο, αν και, και ακριβώς στο μέτρο που, η ταξική εκμετάλλευση και πολιτική κυριαρχία είναι σταθερά απύσες από τις συστηματικές δομές του, έχοντας οργανωθεί με βάση τα «απογυμνωμένα άτομα».

Στο τέλος αυτών των πολύ συνοπτικών, σχηματικών και αποσπασματικών παρατηρήσεων, θα ήθελα να καταλήξω πάνω στη σχέση του δικαίου και της ταξικής πολιτικής κυριαρχίας, αφήνοντας όμως εξ ολοκλήρου στην άκρη το κύριο πρόβλημα των σχέσεων του σύγχρονου Δικαίου και των δομών του καπιταλιστικού Κράτους. Σε αντίθεση με κάποιες σημερινές τάσεις, που αποδίδουν στο να διακρίνουν μεταξύ της «επιστημονικής συνεισφοράς» και του «πολιτικού περιεχομένου» του μαρξισμού, είναι σαφές πως το σύγχρονο Δίκαιο αντιστοιχεί στην ταξική εκμετάλλευση και στην ταξική πολιτική κυριαρχία. Η σχέση του δικαίου και της ταξικής κυριαρχίας δεν μπορεί πάντως με καμιά έννοια να περιοριστεί στην αντίληψη μιας ταξικής θέλησης, υποκειμένου δημιουργού του Δικαίου: δεν μπορεί ούτε να περιοριστεί στην κατασταλτική κύρωση, που χαρακτηρίζει τους νομικούς κανόνες: με λίγα λόγια σ' έναν οποιονδήποτε, αδιαχώριστο από την βία στην ιστορία, ρόλο, το ίδιο με την αντίληψη του Σορέλ. Η διευκρίνιση της συστατικής σχέσης του Δικαίου με την πάλη των τάξεων δεν μπορεί να βασιστεί επιστημονικά, παρά στην εκ των προτέρων τοποθέτηση της σχέσης αυτής μέσα στο σύνθετο σύνολο των δομών ενός τρόπου παραγωγής και ενός σχηματισμού: αυτή η τοποθέτηση είναι που, με ακρίβεια, μας παραδίδει τα κλειδιά της εξερεύνησης της σχέσης του (δικαίου, Στμ) με το πεδίο της πάλης των τάξεων.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

— Το άρθρο του Νίκου Πουλαντζά «Σχετικά με την μαρξιστική θεωρία του Δικαίου» («A propos de la theorie marxiste de droit») παρουσιάζεται για πρώτη φορά στο ελληνικό κοινό, είκοσι χρόνια μετά την έκδοσή του –στο περιοδικό «Archives de philosophie de droit» (A.P.D-1967) στο τεύχος για τον «Μαρχ και το σύγχρονο δίκαιο» («Marx et le droit moderne»)– και οκτώ χρόνια μετά το θάνατο του συγγραφέα.

— Μαζί με την διατριβή «Nature des choses et droit. Essai sur la dialectique dy fait et de la valeur» του 1965, το άρθρο αυτό είναι η πιό σημαντική μελέτη του Πουλαντζά για το Δίκαιο. Τα δύο αυτά κείμενα, όπως άλλωστε ο ίδιος εξηγεί «με την έννοια μιας αυτοκριτικής», διαφέρουν σημαντικά ως προς το θεωρητικό υπόβαθρο: το πρόβλημα της «τομής» στο έργο του Μάρξ.

— Ο αναγνώστης θα βρει σε πολλά σημεία του άρθρου την

προβληματική που απασχολεί τον Πουλαντζά στα «Προλεγόμενα στη μελέτη για την ηγεμονία στο κράτος» του 1965 (ελλ. εκδ. ΠΟΛΥΤΥΠΟ) και στο «Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις» του 1968 (Α' τόμος ελλ. εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ). Μ' αυτή την έννοια τα τρία κείμενα εντάσσονται σε μια ενότητα του έργου του συγγραφέα.

— Η μετάφραση —με δεδομένες τις δυσκολίες του πρωτότυπου κειμένου για την απόδοση εννοιών και όρων στα ελληνικά— ήταν αποτέλεσμα συλλογικής εργασίας. Γενικά, τηρήσαμε την αρχή της διατήρησης των ελληνικών όρων που χρησιμοποιήθηκαν στις μεταφράσεις των έργων του Πουλαντζά ώστε να μην δημιουργηθούν προβλήματα κατανόησης στον αναγνώστη που έχει συνηθίσει στη χρήση τους. Αυτό βέβαια στο μέτρο που ο ελληνικός όρος ήταν θεωρητικά εύστοχος (κάτι που νομίζουμε ότι, τουλάχιστον στις μεταφράσεις του Πουλαντζά, κατά κανόνα συμβαίνει).

— Η θεώρηση της μετάφρασης έγινε από τον Θανάση Παπαχρίστου (κυρίως σε ότι αφορούσε την απόδοση πολλών εννοιών στη γλώσσα μας). Ο Αριστόβουλος Μάνεσης ασχολήθηκε με την τελική διαμόρφωση του ελληνικού κειμένου, με παρατηρήσεις που σκοπό είχαν την όσο το δυνατόν πιο «στρωτή» απόδοσή του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τα έργα του Pashukanis και του Vyschinski, αναφέρομαι στη συλλογή του *Hazard*: «Soviet legal philosophy» 1951.
2. Βλ. την έκθεσή του για το βιβλίο του Pashukanis στο *Archiv für die geschichte des Sozialismus and der Arbeiterbewegung*, έτος 1930.
3. Αναφέρομαι εδώ στα κείμενα του LOUIS ALTHUSSER: «Pour Marx» και «Lire le Capital» τ. I και II, Paris 1965, επίσης στο άρθρο μου «Vers une théorie marxiste» στο «Les Temps Modernes», Mai 1966.
4. Ασχολήθηκα μ' αυτό το πρόβλημα στο πρώτο μέρος του άρθρου μου «Preliminaires à l' étude de l' hégémonie dans l' Etat» στο *Les Temps Modernes*, Nov. 1965.
5. Σ' αυτό το θέμα βλ. το κύριο κείμενο του E. BALIBAR «Les concepts fondamentaux du matérialisme historique» στο *Lire la Capital* t II.
6. Στη θεωρητική μαρξιστική συζήτηση, αυτό το πρόβλημα τέθηκε με τον ακόλουθο τρόπο: η σχέση ιδιοκτησίας είναι μία οικονομική σχέση;
7. «LE CAPITAL», éd. Sociales, Livre 3 t. III, σ.: 172.
8. «Μορφές που προηγούνται της καπιταλιστικής παραγωγής» αγγλική έκδοση από τον E. Hobsbawm, 1965 σ. 81.
9. όπ.π. σ. 69.
10. όπ.π. σ. 69.
11. όπ.π. σ. 73.
12. όπ.π. σ. 78.
13. «L' examen marxiste de l' Etat ed du droit actuels» στο *Les temps Modernes*, Αυγ. Σεπτ. 1964. Επίσης είχα πραγματευθεί συστηματικά αυτό το πρόβλημα στο βιβλίο μου «Nature des choses et droit. Essai sur la dialectique du fait et de la valeur». Παρίσι 1965. Πάντως —κι αυτό με την έννοια μιάς αυτοκριτικής— εκεί ήμουν ακόμα επηρεασμένος από τον ανθρωπιστικό ιστορικισμό του νεαρού Marx.
14. Γράμμα στον Conrad Schmidt, της 27 Οκτ. 1890.
15. «Μορφές που προηγούνται...». Βλ. σσ. 95, 96, 104, 109, 111 κλπ. έτσι, και σε πολλά μέρη του «Κεφαλαίου» ιδίως του 1ου τόμου του 1ου βιβλίου και του 3ου τόμου του 3ου βιβλίου, του κεφαλαίου πάνω στην «Γένεση της γαιοπροσόδου».

Βιβλιοκριτική

Η Αλίχη στη χώρα των θραυσμάτων...

Σκέψεις γύρω από το βιβλίο των Κ. ΝΑΥΡΙΔΗ, Μ. ΣΟΛΜΑΝ και Ν. ΤΣΑΟΥΛΑ «Η ΑΛΙΧΗ ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ» [Το παιδί ως διαφημιστικό αντικείμενο] Εκδόσεις Υποδομή, Αθήνα 1986, σ. 192

1. Σκηνή στο αεροδρόμιο: «Καλημέρα σας, Κύριε Υπουργέ!» «Γειά σου Μεγάλε!» (SIC)

2. Σκηνές στις λαϊκές (και στις λιγότερο λαϊκές πλαζ): παιδιά, έφηβοι, μεσήλικες και τα περήφανα γηρατειά διαλέγονται χαριεντιζόμενοι με διαφημιστικά συνθήματα, με δραστικά σποτς, με ζουμερές σφηνές ως εάν να βραιοσκεσαι ενώπιον της (εγχρώμου) τηλεοράσεως με το VI-DEO ρυθμισμένο καταλλήλως περιμένοντας τον Μεγάλο Τελικό...

3. Σκηνές (ηχηρές) σε όλες τις πολυκατοικίες του κέντρου και της περιφέρειας (κυρίως τώρα το καλοκαίρι): «Γιωργάκη, είναι ώρα για ύπνο!» (φωνές ON) «Όχι, θέλω να δω τις διαφημίσεις» (κλάματα ON και ποδοβολητά OFF). Η βασική γραμμή άμυνας στη μοντέρνα εποχή δεν περνάει από την αντίσταση στον καταναλωτισμό που προωθούν οι κεφαλαιοκράτες και οι λακέδες τους, οι διαφημιστές!..

4. Η καινούρια αντίδραση περνάει από την ικανότητα, μικρών και μεγάλων, να μην υποκύψουν στη σαγήνη των διαφημιστικών σποτς, αυτό το σύγχρονο είδος οπτικο-ακουστικού ΧΑΪ-ΚΑΪ...

5. [Μεταξύ μας, μερικές διαφημίσεις είναι χάρμα οφθαλμών!].

6. Προκύπτουν λοιπόν δύο θέματα: α) Τι είναι αυτό που κάνει τις διαφημίσεις λαοφιλείς και β) Χάριν σε ποιες γνώσεις, ποιο Know-How οι διαφημιστές κατασκευάζουν πετυχημένες διαφημίσεις;

ββ. Εδώ και είκοσι περίπου χρόνια, δέχτηκα την εναγώνια επίσκεψη ενός πρωτάρη διαφημιστή στο εργαστήριο που δούλευα, ο οποίος μου ζητούσε να του μάθω κανένα ψυχολογικό «κόλπο», για να μπορέσει να πουλήσει καλύτερα τα προϊόντα που διαφήμιζε. Σήμερα είμαι σίγουρος, πως η προφανής έλλειψη φαντασίας, που τον χαρακτήριζε, το μόνο που του εξασφάλισε, είναι μία καριέρα στις... μικρές αγγελίες... Πολύ δικαίως,

λοιπόν ο Κ. Ναυρίδης και οι συνεργάτες του, έμειναν ανικανοποίητοι όταν προσπάθησαν να επιβεβαιώσουν τα εμπειρικά τους δεδομένα ερχόμενοι σε αντιπαράθεση με τους κατασκευαστές των διαφημίσεων. Μια προκλητική βέβαια υπόθεση, πέραν από την προφανή δυσπιστία των διαφημιστών για λόγους συναγωνισμού, είναι ότι στο κάτω-κάτω η τεχνολογία της κατασκευής μιας (καλής) διαφήμισης έχει μεγαλύτερη σχέση με την έμπνευση παραγωγής ενός προϊόντος τέχνης, παρά με τις οδηγίες χρήσης ενός τεχνάσματος.

βα. Σχετικά με τι κάνει τις διαφημίσεις λαοφιλείς και κυρίως στον παιδικό και εφηβικό πληθυσμό, η εργασία των Κ. Ναυρίδη, Μ. Σόλμαν και Ν. Τσαούλα δίνει μια σειρά από ενδελεχείς απαντήσεις και θεωρητικά θεμελιωμένες και εμπειρικά τεκμηριωμένες. Απ' ότι μπορώ να θυμάμαι, η αρχική «παραγγελία» γι' αυτή την έρευνα είχε τον πρακτικό σκοπό να στοιχειοθετηθεί εμπειρικά η νομοθετική ρύθμιση, που θα προστάτευε τα παιδιά από τις διαφημίσεις. Οι νομοθέτες μεν παρέρχονται, ενтуχώς άλλωστε, τα δε επιστημονικά δεδομένα παραμένουν και αυτό που θα μπορούσαμε να ευχηθούμε είναι το βιβλίο αυτό να γίνει οδηγός στην συνειδητοποίηση των καταναλωτών ως προς τα συμβαίνοντα με τη διαφήμιση αλλά και των διαφημιστών που σίγουρα θα κερδίζουν πολλά εάν καταφέρνανε να συντάξουν ένα δεοντολογικό κώδικα του επαγγέλματός τους.

7. Φυσικά, παραμένει το τελικό, σχεδόν φιλοσοφικό θέμα, που τίθεται από τους συγγραφείς π.χ. στις σελίδες 133, 134 κ.λ.π... «η διαφήμιση ενεργεί σαν εργαλείο κοινωνικοποίησης, αναπαράγοντας μίαν άποψη για τη ζωή και τον κόσμο με την οποία μας καλεί, ευχάριστα και με πειστικότητα, να συμμορφωθούμε... Η τηλεοπτική διαφήμιση είναι πραγματικά η αποθέωση του κατακερματισμού: του σώματος, των κινήσεων, της δράσης, του νοήματος...» Βέβαια, έχετε δίκιο ότι αυτό ισχύει ΚΑΙ για την διαφήμιση. Όταν παραποιώ τον όντως ευρηματικό τίτλο αυτής της εργασίας, από «Αλίχη στην χώρα των Πραγμάτων» σε «Χώρα των Θραυσμάτων» είναι για να τονίσω πως η κατακερματισμένη μας ταυτότητα δεν εκφράζεται μόνο στις σχέσεις με τα εμπορεύματα, τα πράγματα... Παρακαλώ τους συγγραφείς να θυμηθούν τα πολιτικά μας πράγματα, τις προεκλογικές

καμπάνιες, τα μακιγιάζ με και χωρίς εισαγγελείς κ.λ.π., κ.λ.π. Και τέλος, να το εμπόρευμα είναι καπιταλιστικό «μοντέλο» αλλά quid περί προπαγάνδας, τεραστίων πανών, ρεαλιστικών απεικονίσεων e tutti quanti. Και αυτό σε χώρες του υπαρκτού καπιταλισμού και σοσιαλισμού και στις εκασταχού περιφέρειές τους. Η αυτονομία και ο μη κατακερματισμός μας είναι το ζητούμενο. Η ταυτότητα μπροστά σε ένα μη θρυμματισμένο καθρέπτη. Αυτό δεν πωλείται ούτε προσφέρεται. Κατακτιέται...

Νιφορέικα, 5 Αυγούστου 1987
Θανάσης Τζαβάρας

Η ΒΙΟ-ΛΟΓΙΑ ως ΜΥΘΟ-ΛΟΓΙΑ. Τα ΔΑΡΒΙΝΙΚΑ του ΚΩΣΤΑ Β. ΚΡΙΜΠΙΑ [Ερμής, Αθήνα 1986, 257σ.]

0.1. Ο Καθηγητής της Γενετικής στην Αν. Γεωπονική Σχολή, Κώστας Κριμπιάς, συγκεντρώνει με το γενικό τίτλο «Δαρβινικά», έντεκα δοκίμια διαφορετικής μεν επιστημονικής πολυπλοκότητας αλλά κοινού ύφους και ήθους. Πρόκειται για μια καλειδοσκοπική εικόνα που περιστρέφεται γύρω από ένα μείζον επιστημονικό δοκίμιο περί «Προσαρμογής» που έχει ήδη δημοσιευθεί αγγλικά. Η εικόνα αυτή παρουσιάζει λοιπόν το μεγάλο ενδιαφέρον, ότι συγκεντρώνει την συμβολή του συγγραφέα σε δύο επιφανιακά διαφορετικά επίπεδα: στη διεθνή εξέλιξη της Νεοδαρβινικής θεωρίας και στη διακίνηση των ιδεών στον τόπο μας.

0.2. Ο γράφων δεν είναι βιολόγος έτσι ώστε ό,τι ακολουθεί δεν διεκδικεί την θέση του λόγου του ειδικού. Ανήκει όμως σε μία γενιά που ατύχησε στην επαφή της με την βιολογία, στο σχολείο και το Πανεπιστήμιο. Ήρθαμε σε επαφή με τις θεωρίες της κληρονομικότητας μέσα από απλοϊκές μιτσελοϊστορίες και με τις θεωρίες της εξέλιξης μέσα από εκείνο το ανενδιήγγο «ο άνθρωπος κατάγεται από τον πίθηκο» και άλλους τέτοιους μαιμουνδισμούς. Δεχτήκαμε «τιμής ένεκεν» μόλις «μπήκαμε» στο Πανεπιστήμιο ένα θλιβερό ανθρωπολογικό πόνημα του Ι. Κούμα-

ρη. Εκτεθήκαμε στα θεοσοφικά «έργα» του «βιολόγου» Βλησίδη, για να μην αναφέρω τις Ιερεμιάδες των Κατηχητών στα (συχνά υποχρεωτικά) κατηχητικά σχολεία και φυσικά τους κεραυνούς του Κατηχήτη.

1.0. Η κεντρική λοιπόν πρόταση που υποστηρίζω σε αυτή την παρουσίαση του μη ειδικού είναι πως η διδασκαλία (και η ενημέρωση) γύρω από τα βασικά θέματα της Βιολογίας όπως, στην περίπτωση μας, της κληνομικότητας, της εξέλιξης, των σχέσεων των διαφόρων ειδών κ.λ.π. θα έπρεπε να αποτελεί υποχρεωτικό γνωστικό αντικείμενο πρακτικά για όλα τα εκπαιδευτικά προγράμματα 2-βάθμιας και 3-βάθμιας εκπαίδευσης.

1.1.1. Τακτική ερώτηση των όσων διαβαίνουν τα κατώφλια ψυχολόγων και ψυχιάτρων: «μήπως είναι κληρονομικό;» [η αϋπνία, η μοιχεία, η σχιζοφρένεια...] «Ξέρετε, πέρσι αυτοκτόνησε από ψυχολάθεια η πεθερά του κουνιάδου-του» (SIC).

1.1.2. Ερώτηση [επίσημη] δικαστικού λειτουργού: «μήπως, αυτή η υιοθετημένη έφηβος των δεκατριών χρονών, που κοιτάζει πολύ τα αγόρια, το κάνει επειδή η μητέρα της ήτανε πόρνη;» (RE-SIC).

1.1.3. Ο Πρεβέρ: «Ο Χριστός ήτανε Παρθένος, όπως η Μητέρα του. Ήτανε κληρονομικό στην Οικογένεια».

1.1.4. Είναι λοιπόν επείγον τα δοκίμια 6 μέχρι και δέκα αυτής της συλλογής να συμπεριληφθούν στα προγράμματα εκπαίδευσης δασκάλων, αστυνομικών, παπάδων, γιατρών, δικαστικών κ.λ.π. κ.λ.π. Γιατί δίκιο έχει ο Κώστας Κριμιάς να αντιδρά, και έντονα στον Κύριο Γκρέμεκ (δοκίμια 8 και 9), να αναφέρεται επιθετικά στην Κοινωνιοβιολογία των Γουίλσον, Γιένσεν και κομπανία, αλλά η δική μας «κοινωνιοβιολογία της καθημερινής ζωής» στηρίζεται στις «βιολογικές» δοξασίες του μέσου πολίτη περί εξυπνάδας, ομορφιάς, κοινωνικής επιτυχίας και καταγωγής.

2.0. Ορθώς ο Συγγραφέας αναφέρεται στην πρώτη σελίδα του προλόγου του στον Κοπέρνικο [που αποκαθήλωσε τη γη από το κέντρο του σύμπαντος] και στο Δαρβίνο [που έδειξε πως όσο και να 'μαστε ιδιόμορφο είδος έχουμε κοινές ρίζες με τα άλλα-μας αδέρφια, τα είδη των ζωντανών οργανισμών που ζουν στον πλανήτη-μας], αν όμως είχε συμπληρώσει το τρίπτυχο κατά την πρόταση του Φρόντντ στις αρχές του αιώνα μας: η Ψυχανάλυση

εκθρόνισε τον Άνθρωπο από την προαιώνια ψευδαισθησή του ότι ελέγχει συνειδητά το σύνολο του Ψυχισμού του [μέσα από την περιγραφή της λειτουργίας του Ασυνειδήτου], τότε θα μπορούσαμε να αναγνωρίζαμε στην Βιο-λογία την σαφήνεια του λέγειν της και φυσικά την αξία [εννοώ την μη μερική και επιμέρους] του κοσμοειδώλου-της.

2.1. Δεν ζούμε λοιπόν στο κέντρο του Σύμπαντος, δεν είμαστε μοναδικό είδος και δεν ελέγχουμε απόλυτα τις σκέψεις μας, τις ενέργειές μας, τα συναισθήματά μας. Ο Λόγος της βιολογίας περί ζωής, εμβίων όντων κ.λ.π. όταν δεν λαβαίνει υπόψη του την τρίτη αυτή «αλήθεια» δεν παραμένει στην παλιά διαμάχη μεταξύ νομιναλιστών και εσσανιοναλιστών, μόνον, αλλά γίνεται, εκών-άκων, Λόγος περί ταυτότητας, καταγωγής, όμοιου-διαφορετικού, κοντολογίς γίνεται μία μοντέρνα μυθο-λογία.

2.2. Προς αποφυγή κάθε παρεξηγήσεως, ο γράφων θέλει να δηλώσει την τεράστια εκτίμηση που έχει σε κάθε μυθολογία. Αρκεί να παρουσιάζεται επώνυμα.

2.3. Θα πρότεινα λοιπόν στους βιολόγους να χρησιμοποιούν σαν μια δικλείδα ασφαλείας λίγο πιο συχνά την Ψυχολογία. Άλλωστε, κάτι αντίστοιχο, αντίστροφα όμως χρησιμοποιούσε ο Φρόντντ, όταν φανταζότανε ότι με τον καιρό και την πρόοδο της επιστήμης, η Ψυχανάλυση θα καταργηθεί για να αντικατασταθεί από μία Βιολογία. Φαντασίωση βέβαια αλλά σωτήρια. Νομίζω.

2.4. Αυτά όλα γράφονται, κυρίως μετά από την ανάγνωση των τριών πρώτων δοκιμίων της συλλογής, που εμπριέχουν και μία θαυμάσια έκθεση των ιδεών της εξελικτικής βιολογίας και ένα προχωρημένο επιστημολογικό στοχασμό. Η απουσία αναφορών στην Ψυχολογία οδηγεί μερικές φορές σε δυσνόητες αναρωτήσεις όπως π.χ. (σελ. 75) [συζήτηση περί αναγωγής μιας θεωρίας σε βασικότερο επίπεδο]... «όροι όπως το όργανο, το είδος, η συνειδητότητα, η προσαρμογή, ο ανταγωνισμός, ο θηρευτής, δεν μπόρεσαν να αναθθούν μέχρι τώρα στο φυσικοχημικό επίπεδο». Αναφέρομαι μόνο στη «συνειδητότητα» για να τονίσω ότι, μέχρι νεότερας εξέλιξης των γνώσεών μας, η προς αναγωγή στο βιοχημικό επίπεδο έννοια «συνειδητότητα» ή ορίζεται έστω στοιχειωδώς στο νευρο-ψυχολογικό σύστημα αναφορών ή είναι μύθευμα και ρητορικό σχήμα λόγου.

2.5. Ένα τέτοιο σχόλιο μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα ανιστόρο και να συμπαρασύρει με επιπόλαιο τρόπο τα αγαθά της αναγωγής στην επιστημονική σκέψη. Όταν όμως με το αδόκιμο όρο «συνειδητότητα» [εργήγορη; συνείδηση; το συνειδητόν;] παραγράφεται το κύριο θέμα έρευνας της κάθε Ψυχολογίας (η συνείδηση), τότε το μόνο ουσιαστικό που παραμένει είναι να τονιστεί πως το βιοχημικό αιτούμενο των βιολόγων έχει το ίδιο επιστημολογικό status με την vis vitalis, το elan vital κ.λ.π.

3.1. Αντιστρόφως, θεωρώ ότι μεγάλος αριθμός ψυχιάτρων και ψυχολόγων θα κέρδιζαν ουσιαστικά μελετώντας το δοκίμιο περί «Προσαρμογής» παρ' όλες τις τεχνικές δυσκολίες που παρουσιάζει αυτό το εξειδικευμένο κείμενο. Τα επιχειρήματα φαίνονται εντελώς πειστικά σχετικά με την αρχική χρησιμότητα της έννοιας προσαρμογή για την θεωρία της εξέλιξης και το μετέπειτα λογικό άχρηστο,δες παθογόνο, της διατήρησης στο εννοιολογικό οπλοστάσιο της Βιολογίας.

3.2. Συμβαίνει λοιπόν πως η έννοια «προσαρμογή» είναι ένα από τα μείζονα δάνεια των επιστημών του Ανθρώπου και της Κοινωνίας από τις Επιστήμες της Ζωής. Και αυτό το δάνειο κάνει θραύση. Από την σχολική προσαρμογή μέχρι το απροσάρμοστο των περιθωριακών ομάδων και των «εγκληματιών». Η προσαρμοστικότητα ως ικανότητα αλλά και ως υποχρέωση εύρυθμης λειτουργίας της κοινωνίας. Άλλωστε η όλο και μεγαλύτερη αναξιοπιστία του κοινωνικού δαρβινισμού και η συνακόλουθη έκπτωση της «αξίας» της προσαρμογής [στα οποία συμβάλλει ενεργά και ο Κώστας Κριμιάς] αρχίζουν να ανησυχούν έντονα τους νεοφιλελεύθερους και τους οπαδούς του American way of life, όπως μαθαίνουμε από σχετικό δημοσίευμα του La Recherche, 186, σ. 347, Μάρτιος 1987.

3.3. Μόνο που οι μελέτες σχετικά με την προσαρμογή και την προσαρμοστικότητα αποτελούν ένα σημαντικό Corpus ψυχολογικών ερευνών, και σίγουρα η πλειοψηφία των αντίστοιχων ειδικών της συμπεριφοράς θα συμφωνούσε με τις διευκρινίσεις του Κριμιά στις σελ. 104-105 αλλά και αλλού. Το ζήτημα τίθεται στο κατά πόσον οι ψυχολόγοι μπόρεσαν να επαυξήσουν και να βελτιώσουν το δάνειο της έννοιας «Προσαρμογή». Η «σεμνή» αναφορά του συγγραφέα στον Πιαζέ (σελ. 163-165) δεν επιτρέπει στο μη γνώστη να δημιουργήσει κάποια εικόνα.

Συμβαίνει όμως, για να περιοριστώ μόνο στον Πιαζέ, ότι ένας μείζων άξων του έργου του να στηρίζεται στην διερεύνηση της προσαρμοστικότητας. Επιπλέον, ο Πιαζέ και η Σχολή του ασχολήθηκαν ειδικά με τις σχέσεις Ψυχολογίας και Βιολογίας είτε σε διεπιστημονικό επίπεδο είτε στα πλαίσια του Πιαζετικού επιστημολογικού σχεδίου [J. PIAGET: *Biologie et Connaissance*, Gallimard, Paris, 1967 και J. PIAGET (sous la direction de): *Logique et connaissance scientifique*, Encyclopédie de la Pléiade, 1967 κυρίως σ. 781-923: *Epistémologie de la Biologie*].

Χωρίς να θεωρώ πως ένας επιστήμονας μπορεί να είναι πανεπιστήμων, πιστεύω ότι στο συγκεκριμένο παράδειγμα, η αλληλεπίδραση με τους ψυχολόγους θα ήταν δημιουργός.

3.4. Τα ίδια σχόλια με την προηγούμενη παράγραφο ισχύουν και για τη δυνατότητα δημιουργικής αλληλεπίδρασης της Βιολογίας του Κώστα Κριμπά με τις επονομαζόμενες Νευροεπιστήμες. Μόνο που φυσικά έτσι όπως πάει αυτό το σχόλιο είναι σαν να ζητάω από τον Συγγραφέα να γράψει ένα άλλο βιβλίο, από αυτό που κατέθεσε για την γνώση μας και την τέραψή μας...

4.1. Με τα προηγούμενα προκύπτει λοιπόν το κεντρικό επιστημονικό ερώτημα από αυτή την ανάγνωση των «Δαρβινικών» του Κώστα Κριμπά: Υπάρχει ψυχολογικός ντετερμινισμός που παρουσιάζει κάποια σχέση με το Βιολογικό ντε-

τερμινισμό; Στα δοκίμια 6 μέχρι 10, που ήδη αναφέρθηκα, ο συγγραφέας με σαφέστατο τρόπο δείχνει την απουσία γραμμικού βιολογικού ντετερμινισμού. Η ανάλυσή του «για μια μη τυπολογική ανθρωπολογία» και η [πολεμική] συζήτηση περί βιολογικού υπερκαθορισμού, επικαθορισμού και μη-καθορισμού νομίζω ότι μπορεί να πείσει για την εξω-βιολογική σκοπιμότητα στη χρήση της δοξασίας του βιολογικού υπερκαθορισμού. Αυτό όμως που θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε είναι ότι η σχετική διαμάχη περί βιολογικού ντετερμινισμού γίνεται στο έδαφος είτε της ατομικής ψυχολογίας [π.χ. θέμα του Δείκτη Νοημοσύνης], είτε της ψυχοκοινωνικής σημασίας του περιβάλλοντος «αλτρουισμού» της κοινωνιοβιολογίας είτε τέλος ολόκληρης της κοινωνίας. Οπότε, εάν δεν υπάρχει βιολογικός καθορισμός γι' αυτές τις διαμάχες τότε ποια μπορεί να είναι τα ψυχολογικά κίνητρα και οι κοινωνικές «αναγκαιότητες» που επιβάλλουν ή / και επιτρέπουν τέτοια φαινόμενα σαν τον ρατσισμό;

4.2. Φυσικά δεν είναι εδώ ο χώρος να δοθεί απάντηση σε αυτό το θέμα [αν απάντηση υπάρχει]. Παραμένει όμως το ζήτημα πως η λογική της Βιολογίας δεν φαίνεται να καλύπτει ούτε την ψυχολογία των οργανισμών με πολύπλοκο Νευρικό Σύστημα ούτε τους κανόνες οργάνωσης των κοινωνικών ομάδων που συγκροτούν τα ως άνω έμβια όντα. Σε σημείο που, με δόση υπερβολής βέβαια, έχει κάποιος την

εντύπωση, κυρίως μελετώντας τον άνθρωπο και τις κοινωνίες του, πως το ψυχο-κοινωνικό καθορίζει το άτομο και την ομάδα καθ' υπέρβαση του βιολογικού. Εδώ αναφέρομαι εξ' ίσων στην «επιγένεση» των Changeux και Danchin και κυρίως, στη φροϋδική έννοια της ενόρμησης [trieb], πηγή ενέργειας και δράσης, μεταξύ βιολογικού και ψυχολογικού, που χωρίς να καταργεί κανένα στοιχείο, επιτρέπει καινούρια σύνθεση και δημιουργία.

4.3. Είναι λοιπόν προφανές πως τα «Δαρβινικά» του Κώστα Κριμπά μπορούν να προκαλέσουν σημαντικές συζητήσεις και πρώτιστα διεπιστημονικού χαρακτήρα. Έτσι, εκτός από την πρότασή μου περί διδασκαλίας κ.λ.π. παρ. 2.0., περιμένουμε σχετική πρόσκληση για διακλαδική συζήτηση αλλά και διαπροσωπική μυθοπλασία.

5.0. Και ένα ιστορικό υστερόγραφο: είναι κρίμα που δε διαθέτουμε σ' αυτό τον τόμο το ιστορικό δοκίμιο περί των αντιδράσεων στην εισαγωγή των δαρβινικών ιδεών στην Ελλάδα. Θα μπορούσαμε έτσι να αναγνωρίσουμε ένα σημαντικό κομμάτι της Εθνικής νοητικής ταυτότητας. Να τονίσω π.χ. πως το πρώτο αυτόχthon σύγγραμμα Νευρο-Ψυχιατρικής, «Αι Ψυχώσεις» (1889) γράφεται από τον ένθερμο δαρβινιστή Αποστολίδη, που «φυσικά» κατηγορήθηκε ως υλιστής...

Θανάσης Τζαβάρας
Αύγουστος 1987

